

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET



AZ ARANY EMBER – JÓKAI 200
NÝIREGYHÁZA, ÁVH, 1950–1956
SZINDBÁD ÉS ESTI KORNÉL

2025
•
III.

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI

SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET

A MEGYE ÖNKORMÁNYZATÁNAK FOLYÓIRATA

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT

60. ÉVFOLYAM, 2025. III. SZÁM

E számunk megjelenését támogatja:
a Nemzeti Kulturális Alap,
Nyíregyháza Megyei Jogú Város Önkormányzata



Nemzeti
Kulturális
Alap

Folyóiratunk bekerült a Nyíregyházi Települési Értéktárba

Főszerkesztő:

Karádi Zsolt

Szerkesztőség:

Antal Balázs, Babosi László, Béres Tamás, Drabancz Róbert, Marik Sándor

Nyomdai előkészítés, tördelés:

Kovács Ádám, Nyíregyháza

Kiadja:

Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, Nyíregyháza, Szabadság tér 14.

Felelős kiadó:

Tomasovszki Anita igazgató

A szerkesztőség címe: Nyíregyháza, Szabadság tér 14.

Levél cím: 4401 Nyíregyháza, Pf. 23. Telefon: (42) 598-888, fax: 404-107

E-mail: szabolcsi.szemle@gmail.com

<http://mzsk.hu/szemle>

ISSN: 1216-092X

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág.

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap ügyfélszolgálati irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál.

Évi előfizetési díj 3000 Ft.

Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni a Szabolcs-szatmár-beregi Szemle nevet!

A folyóirat Nyíregyházán megvásárolható

a Móricz Zsigmond Megyei és a Városi Könyvtárban,
Budapesten az Írók Boltjában, VI. kerület Andrássy út 45.

Nyomda: IMI Print Kft., Nyíregyháza

Tartalom

IRODALOM

- RADNAI DÁNIEL SZABOLCS
A balatoni táj jelentésrétegei *Az arany emberben* 3
- BAKU LAURA
Szindbád és Esti Kornél 23

TÖRTÉNELEM

- KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA
Adalékok a nyíregyházi református gyülekezet
újraterelése utáni évszázadához
(Egy mintavételező kutatás eredményei) 33
- TAKÁCS TIBOR
Támadási vonalak és védett objektumok, 1950–1956
Adalékok Nyíregyháza államvédelmi topográfiájához 52

FÖLDRAJZ

- KÓKAI SÁNDOR – HORVÁTH GERGELY
A honi történelmi földrajz kialakulása, szüneteltetése és megújulása 65
- KORMÁNY GYULA
A népesség demográfiai sajátosságai a 2011. és a 2022. évi
népszámlálás között az Ibrányi Járásban 78

KÖSZÖNTŐ

JÁNOSI ZOLTÁN

A folklór napfényében

Ratkó Lujza néprajzkutató, muzeológus,
etnográfia-tanár és néptáncoktató laudációja

89

JÁNOSI ZOLTÁN

Virágok magyar szavakból

Tukacsné dr. Károlyi Margit nyelvtudós, főiskolai tanár,
volt rektorhelyettes szép, kerek születésnapjára

95

INTERJÚ

MARIK SÁNDOR

„Élete olyan, mint egy különleges dallam”

Raduly József zenész, kulturális menedzser, politikus az életútjáról

99

SZÉPIRODALOM

PAPP LÁSZLÓ

Ártatlan

114

Szoba

116

SZEMLE

MERCS ISTVÁN

Az óvatos, de kíváncsi felfedező

Karádi Zsolt tanulmánykötetéről

123

NAGY BALÁZS

Álombeli lepkék

Antal Attila verseskönyvéről

127

KARÁDI ZSOLT

A lírikus prózája

Oláh András könyvéről

134

*

Az első borítón Csorba András (Tímár Mihály) és Pécsi Ildikó (Noémi) látható a Gertler Viktor rendezte *Az arany ember* (1962) című film egyik jelenetében, a hátsón Latinovits Zoltán Szindbád szerepében Huszárik Zoltán kultikus filmjéből.

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS
 A balatoni táj jelentésrétegei
Az arany emberben

Bevezetés: egy klasszikus mű újraolvasása

Az arany ember Jókai Mór méltán legnépszerűbb regényei közé tartozik.¹ Az 1872 januárjától szeptemberig *A Honban* közölt, s még abban az évben könyvalakban megjelent alkotás – melynek hosszútávú kanonizációját a szerző által készített nagysikerű, mintegy húsz évig színpadon maradt drámai feldolgozás (1884) is megalapozta – joggal tart számot a klasszikus mű megnevezésre a magyar irodalomban.² Századvégi és XX. századi népszerűségét tükrözi több ifjúsági irodalmi feldolgozása, három filmadaptációja, az 1985-ben készült rádiójáték, a regényről elismerően szóló írók garmadája (köztük mindenekelőtt Jókaiival, aki az 1896-os „Nemzeti kiadás” *Utóhangjában* „legkedvesebb regényem”-ként utalt a műre [II/292.]), illetve a rendelkezésre álló elemzői, irodalomtörténeti értékelések nagy száma is.³ S a mű széleskörű elfogadottságát, népszerűségét, alapvető vonatkozási pont mivoltát az sem látszik csorbítani, hogy a kötelező olvasmányok közé a századfordulón bekerült műből manapság inkább csak részleteket dolgoznak fel a gimnáziumi tanulók;⁴ illetve az sem, hogy az elmúlt másfél-két évtized kutatásai ezt a művet nem kifejezetten tüntették ki figyelmükkel.⁵

¹ JÓKAI MÓR: *Az arany ember*. S. a. r. OLVÁNYI AMBRUS. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó, I–II. A regényszöveg kötet- és oldalszámait zárójelben adom meg a főszövegben, a kritikai apparátusra pedig lábjegyzetben hivatkozom. [JÓKAI, 1964/I–II.]

² Ennek megfelelően a cselekmény ismertetésétől e helyütt eltekintünk, s azt köztudomásúnak tételezzük.

³ Lásd: JÓKAI, 1964/I. 343–391.

⁴ Az aktuális, 2020-as Nemzeti Alaptantervben *Az arany ember* kötelező olvasmányként szerepel. Jókai műveinek iskolai olvasmányként való kanonizációját izgalmasan tárta fel: BAYER ANTAL: Örökké kötelező? *Az arany ember* és más olvasmányok, 1896 óta. Bayer Antal blogja, 2021. április 15., https://neroblanco.blog.hu/2021/04/15/orokke_kotelezo_az_arany_ember_es_mas_olvasmanyok_1896_ota [hozzáférés: 2025. 07. 22.].

⁵ Jelentős kivételként említhető: SZAJBÉLY MIHÁLY: Jókai Mór (1825–1904). Pozsony, 2010. Kalligram, 261–277. [SZAJBÉLY, 2010.]; MARGÓCSY ISTVÁN: Kalandorok és szirének. Jókai Mór jellemábrázolásáról. 2000, 2013. 4. sz. 50–64. [MARGÓCSY, 2013.]; TÖRÖK Lajos: „A saját életem színének keresztül kell rémleni a munkáimon” (Jókai Mór és az önéletrajz útvesztői). *Alföld*, 2014. 1. sz. 85–105.; BÉNYEI PÉTER: Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában. Debrecen, 2018. Debreceni Egyetemi Kiadó, 253–280. [BÉNYEI, 2018.] Továbbá nemrégiben Halmos Károly tárgyalta a regénycselekmény üzleti vonatkozásait monografikus terjedelemben gazdaságtörténeti perspektívából: HALMOS KÁROLY: *Az arany emberei*. Jókai Mór *Az arany ember* című regénye gazdasági kritikai nézőpontból. Budapest, 2024. Reciti. [HALMOS, 2024.] Lásd még S. Varga Pál egyetemi hallgatóknak szánt alapos elemzését: S. VARGA PÁL: Fejezetek a 19. század második felének magyar regénytörténetéből. Debrecen, 2024. Debreceni Egyetemi Kiadó, 44–66. [S. VARGA, 2024.]

Timár Mihály története beilleszthető a Jókai pályáján végigvonuló sziget-motívum alakulástörténetébe;⁶ értékelhető a szerző 1870-es évekbeli szemléleti fordulatajának talán leglátványosabb momentumaként (a mitikus alapszerkezetű regényeket a szélsőséges szubjektivizmus és/vagy az utópia irányába eltoló ambíció jeleként);⁷ keretezhető önéletrajzi élményanyag irodalmi transzformációjaként (s az ezzel való játékként);⁸ olvasható „egzisztenciális határhelyzetek” „antropológiai irányultságú” regényeként,⁹ s kézbe vehető mint oly regényszöveg, mely a korabeli olvasók tudására építve adja élénk rajzát a szárbá szökkenő hazai kapitalista áruforgalom veszteseinek és haszon-szedőinek.¹⁰

Mindezen kérdésirányok egyenkénti kifejtése több értekezésnyi vagy kismonográfia terjedelmű vizsgálódást igényelne, így e helyütt értelemszerűen nincs mód valamennyi felvillantott megközelítés részletes tárgyalására. E dolgozatban a regény talán leg többet emlegetett, szinte közhelyszámba menő vonását – a természetábrázolás szerepét – kívánjuk megvizsgálni, de azt is jelentős szűkítéssel: a cselekménynek a Balatonhoz kötődő részegységeit elemezve.

Előbbi, a természetábrázolás kérdésének fókuszba helyezése azon felismerésből fakad, hogy bár számos más Jókai-szövegben felfigyelhetünk a természeti képek, tájleírások jelentésalkotó szerepére, e regény a természethez fűződő romantikus viszonyulás kulcsművének tekinthető az életműben.¹¹ Túl azon, hogy a természeti környezet egyenrangú szereplővé avatása, a tájleíró szakaszok elbeszélésbe ékelése *Az arany emberben* is metareflexív narrációs funkciókat kap (az olvasói jelentésképzést alakítva), illetve időnként a szereplők önértelmezésének is részévé válik,¹² e mű több szereplője is különleges, intim viszonyt ápol a természettel.¹³ Férje tönkrejutása és öngyilkossága után a világból kimenekülő Teréza a Senki szigetén kezd új életet leányával, s kenyerét a lakatlan sziget termőre fordításából, paradicsomi kertté avatásából nyeri, miközben álmukat egy emberi tulajdonságokkal felruházott newfoundlandi eb, Almira vigyázza

⁶ Vö.: NAGY MIKLÓS: *Az aranyember. Irodalomtörténet*, 1959. 1. sz. 32–42. [NAGY, 1959.]; EISEMANN GYÖRGY: *A kozmosztól a szigetig (Romantizálás és regényforma Az arany emberben)*. *Irodalomtörténet*, 1991. 2. sz. 253–275. [EISEMANN, 1991.]; SZAJBÉLY, 2010. 59–74.; 166–190.; 261–277.

⁷ Emellett látszik érvelni: LÁNYI ANDRÁS: *A kettészakított üstökös*. In: LÁNYI ANDRÁS: *A kettészakított üstökös*. Széchenyi, Arany, Jókai, Görgey – négy történelmi esszé. Budapest, 1992. Liget Műhely, 96–149.

⁸ NAGY MIKLÓS: *Jókai Mór (1825–1904)*. In: *A magyar irodalom története 1849–1905*. Főszerk. SÓTÉR ISTVÁN. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó, 303–304.; TÖRÖK, 2014. 105.

⁹ BÉNYEI, 2018. 253.

¹⁰ HALMOS, 2024.

¹¹ Ennek részletes kifejtését lásd: EISEMANN, 1991. Elemzésünk fókuszát – a balatoni táj poétikai funkcióit – nem érinti Eisemann egyébként megalapozott következtetése, miszerint Jókai e művében a romantikus természetszemlélet kozmikus távlataitól (Duna, Vaskapu, Szent Borbála) a szentimentális idillig (a Senki szigete 40 év múltán) jut el a befejezésben. Vö.: Uo., 270–271., 275.

¹² Lásd: HÓDOSY ANNAMÁRIA: *Égi jelek: Leírások Az arany emberben*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2006. 5. sz. 499–518. [HÓDOSY, 2006.]

¹³ Ugyan nehéz általánosságokat megfogalmazni a Jókai-életműről, megkockáztatható az az állítás, hogy Timár természetimádatának egynémely elemei más Jókai-hősökben is felfedezhetők elszórtan: gondolhatunk a kertészkedő Lávay Bélára (*Politikai divatok*, 1862–64) és Áldorfay Incére (*Enyim, tied, övé*, 1875), *Az új földesúr* (1864) vízmérnökére, Garamvölgyi Aladárra, a bányamérnök Berend Ivánra (*Fekete gyémántok*, 1870) és a fákat ültető Tartangi Dávidra (*A jövő század regénye*, 1872–74).

a hasadék-kunyhóban. A Törökországból menekülő dúsgazdag Ali Csorbadzsi a Duna mélyén lel végső nyugalmat, s őt a történet végén leánya, a Kacsukával újrarázódott Timéa is követi, mikor is Leventinre, az Al-Dunára költözik, hogy halálában is közel lehessen édesapjához. Amiképp a főhősökön kívül állatok, Almira és Narcissza is fontos szereplői a történetnek, hosszasan lehetne elemezni a Duna jelentésalakító szerepét, mitológikus gyökerű jelenlétét a regényben – a Vaskapu-szorosbéli hajóútnak és a leleményes hajóbiztos, Timár Mihály személyiségének megágyazó antik és bibliai utalásrendszerrel a kulturális transzferzónaként létező határörvidék veszélyes és rejtélyes mikrovilágának, zárvány voltának élénk leírásáig. Mégis inkább érdemes arra utalni, hogy olyan regénnyel van dolgunk, melyben eredendően a főhős személyiségéből fakad valamilyen különös, nem mindennapi fogékonyság a természet iránt. Az utolsó, negyedik nagy egység (*Athalie*) harmadik, *A jég* című fejezetében olvasható mindez a balatoni rianást szemlélő Timárról: „Mihály kedélyére különösen hatott ez ismeretlen tünemény. / Mindig sejtette, mindig imádta azt, ami »nagy élet« a természetben. Érzélgő kedélyében helyet talált az a gondolat, hogy ami él, az öntudattal is bír. A szél, a vihar, a villám, maga a föld, hold, a csillagok. Ha volna, aki értené, hogy mit beszél most ez a jéglap itt a lábaink alatt!” (II/183.) E kései szakasz utólag magyarázza az egész regényen végigvonuló hold-szimbolikát,¹⁴ mely egyszerre preformálja az olvasást és szolgál (hiányos, nem egészében megfeythető) sorsértelmezésként Timár számára.¹⁵ Így, bár az életmű más darabjait ismerve árnyalható az a megfogalmazás, hogy Jókai „[m]egőrizte érintetlenségét a modern természettudományoktól”, Barta Jánosnak csakugyan igaza van abban, hogy e regényvilágban a természet „nem mechanizálódott, nem száradt ki; de odáig se süllyedt, hogy egy szűk polgári-városias létnek pusztá háttére legyen. Az emberhez simuló, ’átszellemített’ természet ez, ameltt konkrét és érzékletes; mintegy szimbóluma hatalmas, élő, emberfeletti erőknél és folyamatoknak, — főként pedig a szépség számos változatának kimeríthetetlen tárháza.” S ahogy utóbb írja: „A kertészkedő, a Balatont imádó Jókai tobzódik itt a Senki szigete és a téli Balaton szépségeiben, valami különösen kifinomult érzékenységgel. Nem véletlen, hogy ennek a regénynek ‚szereplői’ közt két állat is van — de szinte ezt mondhatnánk: szereplő maga az egész sziget, teljes, páratlan növényvilágával... Sugalmazó erővel írja le a sziget éjszakai csendjét, tavaszi virágpompáját, vagy nyári-őszi lombjának sokszínű lángolását. Az olvasót elkapja a természet hatalmas életének sodra: szinte nyújtózik egyet, és érzi, hogy vele növekszik ezzel az áradással.”¹⁶

¹⁴ Első előfordulása az első egység (*A Szent Borbála*) V. fejezetében: „Minden pontosan följegyeztetik. Azonkívül az inspiciens még egy cédulára ír valamit, azt összehajtja, és ostyával, hivatalos pecséttel lezárja, de címet nem ír rá. / Azután minden zeget-zugot jól megvizsgálva, ahol nem lehet semmi gyanús tárgyra találni, ismét napvilágra kerül a három vizsgáló. Tulajdonképpen holdvilágra, mert a nap már leáldozott, s a rongyos felhőkön keresztül valami ferde képű hold világít alá, úgy tűnve fel, mintha ő szaladna legjobban a lomha felhők között, el-elbújva meg kivilágítva.” (I/44.) A hold-motívumnak és Timár természetbúvárlásának eltérő értelmezéseit röviden összefoglalja: BÉNYEI, 2018. 261–262.

¹⁵ Vö.: HÓDOSY, 2006.

¹⁶ Idézi: JÓKAI, 1964/I. 377.

Az *arany ember*nek tehát egyik kulcskérdése a természet szavának az elbeszélő, a szereplők és az olvasó általi értelmezése, valamint és a természet erőinek – akár emberi életutakat alakító – érvényesülése a jelentésképzés és a cselekményalakítás vonatkozási rendszerében. Arra a kérdésre, hogy a természeti környezet problematikáját miért kizárólag a Balaton-parton játszódó fejezetek elemzésével világítjuk meg, kettős válasz adható. Egyfelől a balatoni táj és Jókai balatonfüredi mikrokozéga sok szállal kötődik a regény geneziséhez; másfelől a történet igen fontos fejezetei játszódnak a Balaton partján, melyek közül az egyik (*V. Mit beszél a hold? Mit beszél a jég?*), ahogy Eise-mann György fogalmaz, a regény második kulminációs pontja. (Míg az első Brazovics Athanáz halála.)¹⁷ Ez utóbbi részegységek – a *Noémi* című rész IV. *Melankólia* fejezete, valamint az *Athalie* című rész III–V. fejezetei – kicsinyítőtükröként láttatják nemcsak a főhős természethez fűződő viszonyát, hanem a regény természetképének kompozí-ció-s-dramaturgiai jelentőségét, gondosan megtervezett motívikáját és antropológiai összetettségét.

„Háromszor”: *Az arany ember és a Balaton*

A balatoni táj három lényeges ponton kapcsolódik *Az arany ember*hez: Jókai Mór Balatonfüreden írta a művet (1); a balatoni táj minden bizonnyal ihletforrásul is szolgált a cselekményhez (2); valamint – más nagyepikai alkotásaival ellentétben – önmagán túlmutató jelentéssel felruházva szerepelteti a balatoni tájat e regényben (3).¹⁸

Bár a mű készülésére vonatkozóan csak valószínűsíthető információkkal rendelkezünk, a szóba jöhető adatközlők (Eötvös Károly és Mikszáth Kálmán) egybehangzó vélekedése szerint Jókai balatonfüredi villájában írta *Az arany embert*, méghozzá rekordidő, azaz néhány hónap leforgása alatt, tetemes váltóadosságait törlesztve.¹⁹ Mint ismeretes, Jókai 1857 nyarán látta először a Balatont (ezen élményét örökítette meg egy évvel később *A magyar Tempevölgy* című folytatásos útleírásában), s ettől fogva minden évben megfordult Füreden a fürdőszезonban, jellegzetes szereplőjévé válva a helyi társasági életnek. 1867-ben vásárolt telket Balatonfüreden, amelyen 1870-ben épült fel a „Jókai-villa”, ahol csaknem húsz évig töltötte a nyár egy részét a Jókai család, egészen Laborfalvi Róza 1886-ban bekövetkezett haláláig, melyet követően az írói 1889-ben eladta a ma már Jókai Emlékházként működő ingatlant.²⁰

Ennél azonban sokkal lényegesebb, hogy a balatoni táj ihletforrásként is szolgált Jókainak a regény cselekményéhez. Mindez, Jókai életét és írásmódját ismerve, aligha

¹⁷ EISEMANN, 1991. 265.

¹⁸ Míg *Az új földesúrban*, *A szegénység útjában* (1874) és az *Asszonyt kísér – Istent kísért* (1880–81) című kisregényben nincs kitérítetett metaforikus funkciója a cselekménybe ékelt balatoni epizódoknak, Jókai két rövidebb elbeszélésében, *A Balaton völgyeiben* (1875) és *A rémhalászbán* (1891) kétségtávolú jelentéses a balatoni táj színrevitele. Ez utóbbiak rövid elemzését lásd: RADNAI DÁNIEL SZABOLCS: „Egy magamban voltam utazó a földélezen”: Utazás- és természetélmény Jókai Mór két balatoni tárgyú elbeszélésében. Jelenkor, 2025. 2. sz. 175–181.

¹⁹ JÓKAI, 1964/I. 325–326.

²⁰ Mindehhez lásd: LIPTÁK GÁBOR: Jókai Balatonfüreden. Veszprém, 1960⁴. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgató-sága. 5–30., 37–39. [LIPTÁK, 1960.]; JÓKAI, 1964/I. 325–328.

meglepő, hiszen az 1850-es évektől rendszeressé váló (s útleírásokban is rögzített) hazai útjai zömmel eredendően is anyaggyűjtési célú, amolyan „művészi kóborlások” voltak, melyek élményei regényeibe is szervesültek – tehát műalkotásokká lettek, írásos vagy vizuális formában. Jókai már legelső, 1857-es Balaton-felvidéki útját megörökítő folytatásos útleírásához is maga rajzolt vázlatokat a füredi kikötőről és fürdőházról, a Kisfaludy Sándor alapította színházról, a tihanyi apátság ereklyéiről és a közeli várromokról, várkastélyokról a *Vasárnapi Ujság* metszői számára, s később – minden bizonnyal már a füredi villa megvétele után – egyedi akvarellt is készített a balatoni tájról, amely a tihanyi félszigetet és a tőle balra elomló „aranyhidat” ábrázolja egy balatonfüredi látópontról.²¹ Illetve, miképp Lipták Gábor írja, jellemző „Jókai valóságához kötött alkotásmódszerére, hogy a villa felépülte s füredi tartózkodásai után megszaporodtak balatoni vonatkozású írásai”,²² hiszen *Az arany embert* követően az 1890-es évek elejéig bezárólag kisebb kötetnyi írásában – köztük regényrészletekben, úti levelekben, tárcákban, karcolatokban, cikkekben, elbeszélésekben – örökítette meg a Balatont.²³

Ami magát a regényt illeti, két adalék is utal arra, hogy Jókai már a regény kidolgozásának legelső szakaszában is tervezett olyan epizódot, mely során a Balaton partjára helyezi át az eseményeket. Jóllehet az egyik egy konkrét filológiai adat, a másik pedig egy anekdotikus forrás, mindkettőt érdemes számba venni. Mint a mű kritikai kiadásából tudható, *Az arany embernek* nem maradt fenn kézírata, ugyanakkor a regény egyes mozzanatairól Jókai készített följegyzéseket kézírásos noteszeiben, amelyeket az OSZK Kézirattára őriz. A X. füzet 42. lapjának rectóján és versóján Timár meggazdagodásának körülményeivel kapcsolatos följegyzések olvashatók, s itt szerepel 18-as számmal ellátva „A Balaton melancholiája” bejegyzés is.²⁴ Míg ez utóbbi szintagma a regény *Noémi* című nagy egységének *IV. Melankólia* fejezetét jelöli, az utolsó rész (*Athalie*) Füreden játszódó III–V. fejezeteivel kapcsolatosan is olvashatunk töredékes jegyzeteket ugyanezen notesz 44. lapjának rectóján (ahol már a regényszereplők majdnem végleges névsora is felbukkan):

A Balaton befagyva, halászlékek sorban, négyszögben, háló áthuzva ruddal meg-
hasad magától s ott befagyatlan marad, ropog és mennydörög a jég
Trikalisz Euthym, Timéa, Ali Csorbadzsi, Brazovics Athanáz
Athalie
Timár Mihály [Átírva Miklós-ból]

²¹ Balatoni táj, K. n. Akvarell, karton; 129 x 198 mm (szabálytalan alakú). „A hátoldalon fölül tollal írt szöveg: Igazolom, hogy Jókai Mór ezt az aquarellt / Balaton Füreden festette a saját / villája teraszán. [...] Feszty Árpádné.” A korábban elveszettek vélt alkotás 1979-ben került a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményébe. Lásd: LADÁNYI JÓZSEF: Az író képzőművészeti alkotásai. In: „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”. A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa. Kéziratai, az író képzőművészeti alkotásai, ábrázolások az íróról. Szerk. E. CSORBA CSILLA. Budapest, 2004. PIM. 121., 137.

²² LIPTÁK, 1960. 35.

²³ Ezek legteljesebb listáját lásd: LIPTÁK, 1960. [57.]

²⁴ Idézi: JÓKAI, 1964/I. 324.

Fabula János
Krisztyán Józó
Noémi

Balatonon át vonult utak mint vonalak. A jégre siető borkancsós emberek halat
isznak [?] a gazda jön! a templom üres marad, lárma táncz a jégen [...].²⁵

A kéziratos noteszek fent idézett részletei arról tanúskodnak, hogy Jókainak a regénycselekmény tervezési szakaszában is szándéka volt felhasználni az általa megismert balatonfüredi miliót a műben. Ugyanakkor, ha hihetünk Jókai huszonnégy évvel később keletkezett utószavának (1896), a regény „végkatasztrófáját” (az Athalie által elkövetett gyilkossági kísérletet és annak előzményeit) nagyanyai ágon való rokonától, Szűcs Lajosné Szűcs Zsófiától hallotta egy viharos balatoni hajóút alkalmával. Jókai erre vonatkozó visszaemlékezése így szól:

Szűcs Lajosné még a hetvenes években mindenkitől ismert alakja volt a budapesti társaságnak. Nagy háza volt a Múzeum körúton, villája Balaton-Füreden: az idény alatt minden este ott lehetett látni a Nemzeti Színházban, szögletpályában. Jótékonyágáról beszélt minden közintézet. Szép öregasszony volt.

Én is kaptam tőle valamit: ennek a regénynek az alapeszméjét.

Egy délután összehozott velem a véletlen. Együtt utaztunk át a Kisfaludy gőzösön Balaton-Füredről Siófokig.

A feleútban kegyetlen nagy vihar fogta elő a hajót: a veszedelmes Bakony szele egyszerre háborgó tengert alakított a kedves tóból: az utazók férfiak, nője mind tengeri betegséget kapott, s menekült a kabinokba. Csak mi ketten: nagynéném és én maradtunk a fődélzeten, föl sem véve az egész hajótáncoltató zivatart.

– *Csak fenntartja mibennünk az erejét az ősi Szűcs vér* – mondá a nagynéném; – ki maga is Szűcs családból született: nagyanyámnak nővére volt: – férje után lett gazdag.

S aztán odaültetett maga mellé, s azalatt, amíg a hullám dobálta a hajót, hogy annak az egyik lapátkereke folyvást a levegőben kalimpált, elregélte nekem azt a történetet, ami az „Arany ember” regényemnek a végét képezi, a fiatal özvegy, annak a vőlegénye: a katonatiszt, társalkodónéje, a tiszt korábbi kedvese és annak az anyja között, kiket ő mind személyesen ismert. Ez volt az alapeszme, a végkatasztrófa, amihez aztán nekem a megelőző történetet, mely e végzethez elvezet, hozzá kellett építenem, s a szereplő alakokat, helyzeteket mind összeválogatnom: hihetővé tennem. De azok az alakok és helyzetek mind megvoltak valósággal. (II/293–294.)

Érdeemes kritikával kezelni az efféle visszaemlékezéseket, hiszen az egykor élt hús-vér személyek és a regényhősök megfeleltethetőségére vonatkozó reflexióik általában nehezen igazolhatók; mindazonáltal beszédes, hogy a Kisfaludy gőzöson, háborgó víz és ézengés közepette hallott történet végleges változatában is szerepel egy balatoni

²⁵ Idézi: JÓKAI, 1964/I. 325.

vihar – igaz, ez utóbbi nem klasszikus „tengeri vihar”, hanem a partról szemlélt hirtelen, rövid ideig tartó hófúvás.²⁶

A fentiekkel pusztán azt kívántuk érzékeltetni, hogy a balatoni táj, a vízpart és Jókai füredi mikrovilága eredendően ott volt *Az arany ember* „alapeszméi” között, így az sem véletlen, hogy a regény kifejezetten fontos fejezetei játszódnak Timár balatonfüredi villájában és környékén. A továbbiakban viszont nem a Jókait körülvevő történeti valóság és a regénycselekmény feltételezhető egybeeséseit kutatjuk – úgymint: Jókai csakugyan saját, 1870-ben épült nyaralójáról mintázta-e Timár füredi házat?;²⁷ feltételezhető-e bárminő lélektani rokonság Lukanics (vagy Lukinics) Ottília, Jókai fiatalon elhunyt gyámleánya és a regényben szereplő Noémi alakja között?;²⁸ illetve Jókai a saját szemével látta-e a balatoni rianást, mielőtt leírta volna azt regényében?²⁹ –, hiszen e kérdések nem visznek közelebb a mű természetképehez. Épp ezért a következőkben a regény korábban említett, Balatonon játszódó fejezeteinek poétikai lehetőségeit vizsgáljuk, két kérdésre keresve a választ; egyfelől arra, hogy a balatoni táj hangsúlyos szerepeltetése miképp lép be a történet egészét átszövő motívumrendszerbe, valamint arra, hogy a végső balatoni epizód (a rianás és Krisztyán Tódor halála) mit mond el a főhős természethez fűződő viszonyáról, s ekképp a műegész antropológiai víziójáról.

Meghasonló lélek, meghasonló természet

A Balaton első ízben a második nagy egység (*Timéa*) V. *Leánytréfa* című fejezetében bukkan fel. Az elbeszélő – mintegy mellékesen, illusztrálandó Timár mesés meggazdagodását – Brazovics Athanáz szájába adja a következő szakaszt:

– Már micsoda istentelenséget gondol ki megint ez az ember? Más becsületes gabonakereskedő, ha beáll a tél, örül, hogy megpihenhet: ez meg nekifog olyan dolognak, aminek soha más ember nem hallotta a híret. Kibérli a Balatont, s télen a jég alatt halásztat benne! A múltkor egyetlen fogásra háromszáz mázsa halat húztak ki neki a kenesei foknál. Hisz ez valóságos rablás! Tavaszra úgy kipusztítja a Balatont, hogy nem marad abban egy bökle, egy babaj, egy sügér, egy garda, egy

²⁶ Mint korábban utaltunk rá, a tengeri vihar érzékeny és romantikus világirodalomban is nagy karriert befutott toposzát Jókai ezen kívül is többször felhasználta, a Balatonra a helyezve a cselekményt; többek között *A Balaton völgyénei* és *A rémhalász* című elbeszélésekben, illetve az *Asszonyt kísér – Istent kísért* című kisregényben.

²⁷ Míg Eötvös Károly és Sziklay János az Arácsra vezető út melletti hajdani „Kassich-házat” tekintti a regényben szereplő épület valós másának, Vargha Balázs szerint Jókai saját nyaralója lehetett a minta. Idézi: JÓKAI, 1964/I. 327.

²⁸ Sokakkal (Bródy Sándorral, Mikszáth Kálmánnal és másokkal) ellentétben Szécsi Noémi szerint erre semmilyen érdemi bizonyíték nincs: SZÉCSI NOÉMI: Megmenteni Jókait. Műhelyesszé (*Jókai és a nők*, 2025). Alföld, 2025. 10. sz. 28. Vö.: JÓKAI, 1964/I. 331–334. SZÉCSI NOÉMI nemrég megjelent könyve mellett (Jókai és a nők. Budapest, 2025. Magvető.) a kritikai kiadás Lukanics/Lukinics Ottília életével kapcsolatos adatait jócskán módosították TÓTH-BENCZE TAMÁS és NÉMETHNÉ RÁCZ LÍDIA írásai (Füredi Krónika, 2020. 3. sz.; Füredi Krónika, 2021. 1. sz.).

²⁹ Hegedűsné Jókai Jolán visszaemlékezése szerint – ellentétben Eötvös Károly elbeszélésével – Jókai igenis látta a rianást 1870/71 telén. Idézi: JÓKAI, 1964/I. 328.

őn, egy kűsz sem, nemhogy fogas. S aztán mind viszi fel Bécsbe. Hát azért terem a Balaton fogast, hogy azt a német egye meg? Átkozott veszekedett ember!

Jókai prózapoétikáját jól jellemzi ez a többrétegű részlet. Brazovics Athanáz Timár elpusztítását célzó (komolytalan és fedezet nélküli) fogadalmi sorába illesztve ironikus fénytörésbe kerül a balatoni halászat kérdése (felhívva a figyelmet Brazovics szűkkeblű, kifejezetten a nemzetállami protekcionizmusra építő kereskedői elképzeléseire), ugyanakkor Jókai itt is megalapozott valóságismeretről tesz tanúbizonyságot: régóta ismert gazdasági összefüggést körvonalaz a balatoni halakra irányuló kereslet vonatkozásában, hiszen a térséget már a XVIII. században híressé tette a balatoni fogas, „amely ekkor már Bécs, Pest piacaira és a dunántúli főnemesség konyhájára is eljutott.”³⁰ Mindemellett a történet komikusan ábrázolt antagonistájának mondandója bizonyos értelemben csakugyan káros hatású – legalábbis a halászceh, az ekkor törvényileg még nem szabályozott³¹ paraszti halászatban érdekelt őslakosság számára nehézséget okozó – gazdasági machinációt³² tesz kritika tárgyává, mely időnek előtte ellentmondásossá teszi a főhős megítélését, ugyanakkor mindez semmit sem von le a Brazovics-család fergeteges karikatúrájából.

Ezt követően mintegy 250 oldal múlva kerül csak elő újra a Balaton a történetben, mikorra az olvasót teljességgel elvarázsolta Timár kettős élete – a kereskedői sikerek, Timéa jégszíve és boldogtalan házassága, a Senki szigetének tiltott örömei –, s midőn már tökéletesen elfeledte, hogy Timárnak bármilyen érdekeltégei volnának a Balaton vidékén. Timár egzisztenciális határhelyzetben érkezik vissza Komáromba a Senki szigetről a cselekmény kezdete után négy évvel: súlyos hagymázbetegségéből kigyógyulva szembesül azzal, hogy a Noémivel közösen nevelt gyermekük, az „első” Dódi meghalt torokgyíkban, s depresszióját a kisgyermek, Noémi és Timéa iránti büntudata is terheli. A komáromi „otthoniak”, Timéa, Athalie és Zófi asszony által is érzékelt lélekbetegségre (Timár szótlanságára, emberkerülésére, szomorúságára) orvosai azt javasolják, „válasszon valami olyan hideg fürdőt, ahol már vége az idénynek, a vendégek eloszlottak: Tátrafüredet, Előpatakot vagy Balaton-Füredet, ott elég magányt fog találni. Fődolog a hideg hab. Arra eszébe jutott, hogy hiszen van neki egy kis nyári kastélya a Balaton melletti völgyek egyikében; ezt akkor szerezte, mikor évek előtt kibérlette a balatoni halászatot, de alig volt benne kétszer-háromszor azóta. Most hát azt mondá, hogy majd ott fogja tölteni a késő őszt.” (II/212–213.)

Az őszi Balaton-felvidék ezt követő leírása mintha Jókai későbbi és korábbi balatoni útleírásainak volna egyfajta zanzája, s ennek megfelelően a tájleírásba turisztikai szempontok is vegyülnek (s mindez a cselekmény világába is beilleszthető: családja és orvosai voltaképp rekreációs céllal küldik Timárt a Balatonra):

³⁰ SCHLEICHER VERA: Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton-térségében 1821–1860 között. Budapest, 2018. L’Harmattan, 13. [SCHLEICHER, 2018.]

³¹ Vö.: SCHLEICHER, 2018. 78–79.

³² Vö.: HALMOS, 2025. 90., 103., 128.

A Balaton veszprém–zalai partja valóságos Tempe vidéke, egy tizennégy mértföldnyi szakadatlan kertlángolat, egymást érő boldog falvakkal, elszórt úri lakházakkal, a méltóságteljes tó maga egy barátságos tenger, kisszerű zivatarával, de nagyszerű andalgásával; levegője olaszországi, népe szívélyes, forrásai gyógyerejűek; ott legjobb lesz a búskomor szenvedőnek az őszi hónapokat eltölteni. Ilyenkor már néhány köhögős professzoron és gyomorhurutos plébánoson kívül úgy sincs Füreden más vendég, aki a sötétkedélyű ember magányvágját megháborítsa. Helyettük ott van a dicső természet; a Balaton mellett ősz táján második tavasz van. (II/213.)

„Orvosai helyeselték a választást” – nem sejtve, hogy a balatoni utószezon magánya csak súlyosbítani, mélyíteni fogja a Timár depresszióját, illetve arról is megfeledkezve, hogy „a nyár végén az egész Balaton környékét elverte a jég. / És aztán az ilyen jégverte vidéknél nincs melankolikusabb látvány.” Jókai itt megmutatja a turisztikai vidék természeti erőknél való szükségszerű kitettséget (mely a főhős lelkivilágának külső meghatározottságaira is rímel):

A szőlők, miket máskor szüret táján a szőlőszedők vidám zaja vesz föl, magukra vannak hagyva, az új hajtású indák összegubancolódva tüskés, rőt folyondárokkal, mik bűzterjesztő bozótot képeznek a bezárt kolnák körül. A gyümölcsfák másodlombja rézzöld vagy rozsdavörös; búcsúzik a jövő kikelettől. A szántóföldeken a lepaskolt kalászkok helyét felverte az irthatlan burján; minden tövis, lapu, bojtortján, iszalag odatelepedett az aranykalász helyébe, és senki nem jön azt onnan lekaszálni. Csendes és szomorú minden. A szekérutakat belepte a porcsfű: nem jár azokon senki. [...]

Negyedórányi távolban nincs hozzá közel emberi lak.

És amik közel vannak is hozzá, azok is lakatlanok. A kolnák, a pincházak az idén fel sem fognak nyíltni, mert szüret nem lesz, s a balaton-füredi nagy épületekben már csukva vannak mind a redőnyök: az utolsó vendég is elköltözött; ez idő szerint még gőzhajó sincs ott; a savanyúvíz-forrás oszlopcsarnoka látogatatlanul áll, s a sétányon a platánlevelek zörögnek a végighaladó lába alatt, senki sem söpri már azokat el onnan. (II/213–214.)

Az eredendően rekreációs célú utazásról tehát rövidúton kiderül, hogy nem fogja előmozdítani Timárnak az emberi közösség(ek)hez való visszafordulását, kedélye feljavulását, ugyanakkor a természethez fűződő kapcsolat megerősödésével kecsesget – a regény korábbi szakaszaiban is hangsúlyosan érzékeltetett motívikát továbbszöve. Amiképp a Duna isteni „egyetemes zúgásáról” is egy hatalmas kriptára asszociál az elbeszélő a történet elején (I/8.), nem véletlen, hogy a Balaton titokteljes szavaihoz is metonimikusan kötődik a királyi nyughely a tihanyi félszigeten:

Se ember, se gölya nincs már a vidéken; csak a méltóságos Balaton mormog titokteljes szavakat, mikor felháborodik; – és azt sem tudja senki, hogy miért.

S a Balaton közepén ott áll egy kopár hegy, és azon egy kéttornyú kolostor, amelyben hét szerzetes lakik. Felül és alant fejedelmi csontok kriptája.

Erre a helyre jött meggyógyulni Timár. (II/214.)

Az, hogy Timár a halál közelségébe kerül, persze nem újdonság, hiszen már a fejezet legelején is egyértelmű utalások mutatnak erre.³³ A regénynek ez a szakasza az egzisztenciális krízisből való kimenekülés lehetőségeit és lélektani dilemmáit viszi színre, a történet korábbi pontjain már előre jelzett – s számos más Jókai-szövegben szerepet játszó – öngyilkosság-tematikával az előtérben.³⁴ Ugyanis szuicid hajlamú (vagy az öngyilkosságot a komolyan vehetőség különböző fokán fontolgató) szereplők már a cselekmény korábbi szakaszaiban is felbukkannak. Mint értesülünk róla, Teréza férje, Bellováry „keresztüllötte magát”, miután családjával koldusbotra jutott (I/85.); a még leánygyermek Athalie-ról megtudhatjuk, hogy itáliai utazásából hazahozott mérgeivel fenyegetőzve zsarnokoskodik szülein és vőlegényén, mondván, ha „mindent kedvére nem tesznek, itt a méregszelence, [...] őt halva fogják találni” (I/221.); Brazovics Athanáz halála után özvegye, Zófi asszony sorakoztatja fel az öngyilkolás leghajmeresztőbb formáit mintegy kimenekülésként az áldatlan helyzetből (I/230.), illetve a tárgyalt fejezet elején Noémi fejt ki Teréza és Timár előtt azt az elképzelését, miszerint „az a lélek, ami [...] erőszakosan hagyja el önkényt földi testét, nem mehet máshová, mint a holdba” – melyről Mihálynak „még eggyel több rémgondolatja volt a hold felől.” (II/105.)

A korábbi s ezt követően idézett szakaszok voltaképpen a környezetbe projektálják a főhős lélekbetegségét és halálvágyát: Timár a felüdülés turisztikai tere helyett a tökéletes magányra, az önvizsgálatra, s végső soron az öngyilkosságra berendezett túlvilági vidékre érkezett, ahol emberi szó helyett kizárólag a természet „üzeneteinek” van létjogosultsága, melyek (legalábbis ezen a ponton) még inkább támogatják őt formálódó elhatározásában. Miután férfiszolgáját is hazaküldte Komáromba, s a legutolsó vendégtársaság is elhagyta a vidéket, „Timár naphosszant elült e tó partján, hallgatva annak rejtelmes beszédét; néha a legcsöndesebb időben elkezd az zajlani, színe smaragd-zöldre változik egész a végtelen messzeségig olyankor, s a méla zöld hullámszín fölött egyetlen vitorla nem jár; semmi hajó, komp, dereglye: mintha ő volna a holt tenger.” (II/215.) A rekreáció, Timár fizikai feljavulása tulajdonképpen sikeres, a „hideg hab” megteszi hatását, de a földöntúli, magányos táj ezzel együtt is elmélyíti melankóliáját: „Csodálatos kettős ereje van e tónak: a testet megedd, s a lelket elkomorítja. A mell felszabadul, az étvágy kegyetlenül követelő lesz; hanem amellet valami méla, bánatos

³³ „A kiállt nagy betegség idegeit túlizgatottakká tette, s a helyzet, amit szerzett magának, a csapás, ami érte, ez izgatott idegekre oly kínszólag hatott, hogy maga is átlátta, ha itt marad, vagy megőrül, vagy öngyilkos lesz. / Öngyilkosság? Nincs is annál könnyebb mód egy balhelyzetből kiszabadulni. A balsors, a szorongattatás, a kétségbeesés, a lélekküzdelem, az emberek üldözése, az igaztalanság, a csalódások, a tört remények, a szívfájdalmak, a testi szenvedések, a lélek rémei, a veszteség emléke, a kedves halottak visszatérő arca, – ez mind csak egy rossz *álom*; – egy nyomás a pisztoly ravaszán, s megvan a *főlébredés*. Aki itt marad, folytassa az álmot!” (II/104. – kiemelés az eredetiben.)

³⁴ Minderről részletesebben lásd: BÉNYEI, 2018. 226–235., 266–268.

ézés lepi meg a kedélyt, mely a regevilágba andalít vissza.” (II/215.) A „regevilágba” visszarévedő szemlélő érzékenységből származó toposzát Jókai romantikus prózája is életben tartja. Az ezt követő hosszabb leíró szakaszban tükröződik a főhős benső lelki idegensége és meghasonlottsága egy, a Balatonnal kapcsolatos népszerű XIX. századi földtani elképzeléssel összefüggésben, miszerint a tó valamely ősi tenger maradványa volna:

[...] a nagy tó a behulló kövekért özönvíz előtti csigakövekkel fizet; kecskeköröm alakú kagylókat hányt ki a partjaira; és minden, ami benne lakik, *oly idegen*, oly különböző más vizek lakóitól, mintha ez a tó csakugyan egy elmaradt leánya volna az egykor itt úrkodott tengernek, s még most is tartogatná emlékeit messze távozott anyja, a tenger után. Halai, csigái, kígyói, még rákjai közt is uralkodó szín a fehér: azok más vízben nem laknak, iszapja kristálytűkkel van tele, *miknek érintése eget és gyógyít; spongyája hólyagot húz a bőrön, s egész vize édes és iható.* (II/115. – kiemelések tőlem, R. D. Sz.)

Timár e különleges – csakugyan az „előidők” nyomait magán viselő – táj szentimentális természetimádója, aki értelmes és hasznos elfoglaltságok (horgászat, vadászat) helyett naphosszat a hideg vízben mártózik, éjjeleit pedig a csillagok bámulásával tölti: „Sok embert ismerek, aki valósággal szerelmes a Balatonba. / Timár is az volt.” (II/215–216.) Itt tér vissza a Noémitől kapott „öngyilkosok csillaga”-elképzelés Timár gondolataiban, melyet a főhős önvádtól terhes belső beszéde követ. (II/216–218.) Jókait e rendkívül lehangoló fejezetben sem hagyja el humora; az éjjeli eget egy „hatalmas refraktorról” bámuló Timár hold-iszonyát politikai hasonlattal érzékelteti:

Az őszi éjszakák folyvást derültek voltak, ilyenkor olyan gazdag az ég csillagokban; Timár egész éjeken át ott ült szobája nyitott ablakánál, s távcsövel sorra járta a végtelen űr fénylő pontjait. Mihelyt a hold lement, azonnal távcsöve elé ült. A holdat gyűlölte már, mint ahogy tud az ember gyűlölni egy az unalomig megismert vidéket, aminek lassankint minden lakosával haragba jött már; mint ahogy tud gyűlölni egy képviselőjelölt egy választókerületet, amelyben ezerféle ok miatt megbukott, s amiről tudja, hogy mégis ott kell neki lakni. (II/219.)

Ezen a ponton tűnik fel a főhős által szemlélt égi is földi jelek talán leghatásosabbika, a kettészakított üstökös, amely – túl azon, hogy metaforikusan összefoglalja a Timár személyiségét alkotó kettősséget – szervesül a műegészben is döntő szerepet játszó motivikába:

Ez égvizsgálás alatt azon rendkívüli szerencsében részesült, hogy tanúja lehetett egy égi jelenetnek, ami a csillagászok évkönyveiben mint egyedülálló van följegyezve. Egyike a rendes időközökben visszatérő üstökösöknek jelent meg az égen. Timár azt mondta magában: „Ez az én csillagom. Éppen olyan elszórt csillag, mint az én lelkem; éppen oly céltalan járása-kelése, mint az enyim, éppen olyan látszat

az egész létele, mint az enyim, semmi valóság!”

És azután egész éjszakákon át kísérte a csodafény járását.

Az üstökösrel egyenlő irányban haladt a Jupiter, a maga négy holdjával; útjaiknak át kellett szelni egymást.

Amint az üstökös a nagy bolygó közelébe jutott, egyszerre csak a fény sörénye elkezdett kétfelé válni. A Jupiter vonzereje gyakorolt rá hatást. A nagy csillag me-részkedett az ő urától, a naptól elvitatni a lángcsillagot.

A földlakók szeme láttára ment ez végbe.

A következő éjjel már kétfelé volt válva az üstökös fénykévéje, s két irány felé meredt szét.

Ekkor a Jupiternek legnagyobb s legtávolabb eső holdja közeledett gyorsan felé.

„Mi lesz az én csillagomból?” kérdezé Timár.

A harmadik éjjel az üstökös fejét képező fénymag homályosodni és szétterülni kezdett. A Jupiter holdja ekkor legközelebb állt hozzá.

A negyedik éjjel kétfelé volt szakítva az üstökös; két külön fényfarkkal és világló fő-vel, s a két csillagrém éles szöget képző két külön parabolában kezdette el céltalan futását a végtelenben. Hát még az égben is megtörténhetik „ez”?!

Timár kísérte a csodalátványt távcsövével, míg el nem vezett az az áttörhetlen űrben.

Ez a látvány gyakorolt lelkére legmélyebb benyomást.

Most már egészen készen volt a világgal. (II/119–120.)

Ez utóbbi „égi jelenés” után „Timár el volt rá szánva, hogy megöli magát”, s ezen elhatározásától végül csak Noémival közös gyermekének (a „második” Dóninak) a megszületése tántorította el. (Jóllehet a főhöst gyötrő önvádat nem tudta megszüntetni.) A személyiség ambivalenciájának e képből történő összesűritését a regény több szinten is megalapozza. Egyfelől a kettészakadás/kettéosztottság realizálása már korábban is szerepet kap a főhős belső monológjaiban,³⁵ másrészt különböző hangulati dimenziókat tükröző leírásokban is felbukkan. A szigetlakók első viszontlátásának idilljébe is beférkőzik:

Mély, emberhangtalan nyugalom volt a természetben. Csak a millió béka egyhangú zenéje tartá ébren a leszálló árnyékos éjt. Az eget két, keletről szétsugárzó küllő két részre osztá. Az egyik része mélykék volt, a másik opálszínű. Még a derült ég is meg tud hasonlani önmagával. (I/278.)

Amiképp a még ezután tárgyalandó balatoni jégihalászat-epizódiban is irányítja az értelmezést:

Most virradni kezdett, a hold elsápadt, s az ég egész hosszában rózsaszínű kezdett lenni, mire az óriási jégtükör is csodálatosan színt változtatott, mintha élesen két-

³⁵ „»Egy« hazugságot is nehéz következetesen keresztülvinni az életen, hát még kettőt. Két egymásnak ellenmondó hazugságot” (II/14.); „Két helyen élt a lelke, kétfelé volt szakítva: ott vagyona, becsülete, világi állása, itt szerelme tartóztatta le” (II/37.).

felé volna osztva, az egyik része violaszín és rézvörös fényt vesz fel, míg a napkelet felé eső, tehát a rózsaszín éggel érintkező fele azúrkkék marad. (II/182.)

De mindezeken túlmenően voltaképp Timár egész világát e kettősség szervezi. A Szent Borbála fedélzetén megismert hajóbiztos két meghatározó vonása a *furfang* és a *testi erő*.³⁶ Ennek megfelelően az ezt követő epizódokban éppúgy meg kell küzdenie a természet erőivel (a Duna örvényével, a hajót fenyegető malomronccsal, s még Timéát is kimentti a tőkére ment hajó víztől elárasztott kabinjából), mint az emberi világgal, hiszen megtéveszti a török ágyúaszádot, kijátssza az orsovai vesztegzárt, s okosan értékesíti az ázott búzát, ahogy Ali Csorbadzsi kincseit is. Ennek jegyében ellenpontozza egymást a szigetlakók korlátokat nem ismerő gondoskodása-szeretete, természetközeli, panteisztikus világa és a komáromi (illetve: pesti, bécsi) társasági élet polgári „erkölcsössége”, merev koreográfiája. (Nem véletlenül *két* lövés dördül Timár feje fölött Krisztyán Tódor pisztolyából, miközben az Isten vállán ülő két angyalról eszmélkedik.) Hogy mindennek kompozíciós jelentősége is van, arra Nagy Miklós figyelt föl:

A kompozíció egy másik újdonsága a hétköznapiak és álmok, csodás kalandok kettősségének finom összeszövése. Jókai mintha csak valami láthatatlan mérlegre rakná a fejezeteket, gondosan ügyel arra, hogy az egyik elem egyensúlyban tartsa a másikat: a Senki szigetének paradicsoma mellett ott áll Komárom, a családi élet kicsinyes intrikáival, az üzlet tisztátlan kavargásával. Az életet és halált osztó balatoni rianás megdöbbenhet szívünk mélyéig, ám előtte áll mint petőfies zsánerkép a befagyott tavon mulató halásztársaság. A tények, tapasztalatok mindenütt elkísérnek a képzelet szabadszárnyú útjaira. A Szent Borbála fedélzetén Tömörkény sem szólhatna szakszerűbben a csigaorrú hajók kormányzásának fortélyairól, még az idilli sziget sem lehet meg természettudomány nélkül: Timár séta közben kioktatja Noémit a békák hasznáról és szerezetre méltó voltáról.³⁷

A regény e jellemző vonásához kapcsolódik a fejezetek egymásra következésének gondos megszerkesztettsége, mely szintén a természet–emberi világ oppozícióját tükrözteti (a Vaskapu leírása után ismerjük csak meg a Szent Borbála fedélzetét, társas viszonyait; a *Tavaszcirány* című fejezetről Timár az őszt és a telet Komáromban tölti, a meleg évszakot a Senki szigetén stb.); valamint ezt alapozza meg az aprólékosabb jelenetvezetésre, gyakorító elbeszélésmódra és feszültségteljes monológokra/dialógusokra³⁸ épülő részegységek dinamikája. Ez utóbbiak mindig lényeges dramaturgiai pontokon ékelődnek az egyenesvonalú történetvezetésbe, előrelendítve a cselekményt, vagy épp

³⁶ Vö.: S. VARGA, 2024. 45–46.

³⁷ NAGY, 1959. 40.

³⁸ Ez utóbbi technikát Jókai *Az élet komédiáisaiban* (1876) fejlesztette tovább Jókai, mely regény *Az arany ember* egyfajta palinódiájának is tekinthető.

motiválva a főhőst. Ilyen Ali Csorbadzsi végakarata, melyet Timárral közöl a Szent Borbála kabinjában (*Ali Csorbadzsi*); Teréza hosszú elbeszélése a Senki szigetéről (*A szigetlakók története*); Timár és Athalie párbeszéde a *Védördög* című fejezetben; kettjük szóváltása, illetve Timéa és Kacsuka őrnagy Timár által kihallgatott beszélgetése *A kettétört kard* című részben; valamint Krisztyán Tódor utolsó ördögi monológja Timár füredi villájában (*A rém*).

A kettéosztott lélek benső harcát – a kettészakított üstökös hatásos képe után – egy másik, szintén emlékezetes természeti „jelenés”, a balatoni rianás rétegi tovább a műben, méghozzá oly módon, hogy már nemcsak tükrözője, metaforikus értelmező felülete lesz a cselekménynek, hanem alakítója is.

A második, szintén a Balatonon játszódó epizód a főhős újabb lélektani összeomlása után következik be. Timár – hallgatva Athalie szavára – a Szent György-kép mögött rejülő titkos üregből kihallgatja Timéa és Kacsuka őrnagy beszélgetését, megbizonyosodván arról, hogy hitvese minden körülmények között hű volt s lesz is hozzá örökké, így elválniuk lehetetlenség; hovatovább saját házába visszamenekülve braziliai ügynökének levelét is elolvassa, melyből értesül Krisztyán Tódor sikkasztásairól és szökéséről. Önmaga előtt megalázva, éjjeli, titkos menekülés és a befagyott Dunán való hosszas – már-már irreálisan soká tartó, mintegy nyolc óras – kóválygás után, az ájulás határán jut el Szönyre, ahonnan csak másnap késő estére ér le Balatonfüredre. Jóllehet megtévesztésből, szintén Athalie „rossz tanácsára” korábban meghagyta feleségének, hogy a Balatonra utazik,³⁹ Timár újra meglehetősen speciális kedélyállapotban érkezik meg füredi villájába: ezúttal nem oly egyértelmű és hangsúlyozott ok-okozatisággal, mint a *Melankólia* című fejezetben, de az önmaga elől menekülő főhős újra az öngyilkosság szélére sodródik, amihez majd Krisztyán Tódor monológja adja meg számára az utolsó lökést *A rém* című fejezetben. (Amiképp szintén az ő fantomarcának felbukkanása akadályozza meg Timár önkéntes halálba hanyatlását.) De ne szaladjunk ennyire előre!

A jég című fejezet második, immár a Balaton-parton játszódó része ugyanis – valóban a századközepi népies irodalom zsánereit idézve, mintegy a regénybe szőtt novelisztikus betétként – voltaképpen felfüggeszti a Timár lelki vívódására fókuszáló, benső monológokra épülő narrációt, ehelyett a külső környezet rezdüléseiben érzékelteti a vészjósló katasztrófát, vagy legalábbis annak fenyegető közeledtét. A másnapi jéghalálszatról rendelkezve Timár „hazaküldött minden embert, és lefeküdt. Most érezte még csak, mennyire ki van fáradva. / És aztán aludt hosszú, egészséges álmot, álomlátások nélkül. Mikor fölébredt, egészen kiépülve érzé magát. Még lelke gondjai is mintha egy évet vénültek volna már. Végtelen időnek látszott a tegnapelőtt és a ma közötti haladék.” (II/181.) Hajnalban, korán ébredve elmereng ugyan a befagyott Balaton „megragadó”, „csodaszép” látványán, ám a közelgő halászok szétzavarják a melázását, s

³⁹ „Őn minden évben le szokott rándulni télen a Balatonra, mikor a tó befagy, s a jég alatti halászat megkezdődik. Az érdekes sport. Őn holnap azt mondhatná: »amíg a hideg tart, elutazom Füredre, megnézem, mit csinálnak a fogasaim?»” (II/147.)

ezt követően a főhős lelki élete, önvizsgálata, cselekvési lehetőségeinek mérlegelése némileg háttérbe szorul, hiszen a narrátor (egyfajta antropológusi szemüvegen keresztül) a balatoni jégshalászat eleven – már-már kedélyes – rajzával odázza el a közeledő bajt.⁴⁰ E novellisztikus betét Jókai prózapoétikájának másik jellegadó vonását mutatja meg kicsinyítőtükröként: regényeiben és kisprózájában a különféle „valóságselemeket [...] tapasztalati és irodalmi élményeket, tudáselemeket az imagináció szűrőjén átszűrve, fiktív elbeszélésekben, »mintha világokban« alkotta újra, melyekben legalább annyira fontos maga az elbeszéltség, mint a feltételezett valóságreferencia vagy eszmeiség.»⁴¹ Amiképp az 1892-es *Sárga rózsza* azt példázza, hogy Jókai debreceni-hortobágyi útjának (1889) különféle szövegtípusokban – feljegyzésben, tudósításban, útinaplóban, ismeretterjesztő cikkben – megörökített emlékei, referenciális tudáselemei kreatív módon szerveültek a kisregény teremtett „mintha világában”, *Az arany ember* e fejezete a Jókai által Balatonfüreden megismert referenciális világ effajta „megkettőzésének” (és ezzel együtt „széttördelésének”) látszik lenni.⁴² A balatoni őslakosság kultúrájának Jókai által adott leírása nem minden mozzanatában hiteles néprajzi szempontból,⁴³ ugyanakkor a jégen tevékenykedő halászok tradicionális világa a természettel együtt élő ember hiteles realizmusával ellenpontozza a régi és új élet közötti „senkiföldjén”⁴⁴ hányódó főhős szituációját. Vannak ugyan utalások Timárnak a komáromi eseményekkel összefüggő aktuális lelkiállapotára,⁴⁵ mégis inkább a külső környezet tükrözi vissza a főhős kedélyét, rávilágítva a Balaton menti nép és romantikus hős eltérő „természet-olvasására”. Mindezt jól mutatja a halászmesterrel folytatott rövid párbeszéd is, még a halászat előtti estén:

⁴⁰ Jókai e technikáját – a tragikum felé haladó történetet kedélyeskedő diskurzusban, humoros vagy idilli betétekkel továbbgyengítő elbeszélésmódot – Mikszáth Kálmán prózájában találjuk meg, többek között a *Különös házasság* (1900) és a *Fekete város* (1909–11) című regényekben.

⁴¹ BÉNYEI PÉTER: „Az élet költészete” – a költészet élete. Valóság, képzelet és fikció a *Sárga rózsában*. Alföld, 2025. 10. sz. 66 – 79., idézet: 69. [BÉNYEI, 2025.]

⁴² A kisregényt Wolfgang Iser *reális, imaginárius, fiktív* fogalmi hármásából kiindulva elemezte nemrégiben: BÉNYEI, 2025.

⁴³ Mint Cholnoky Jenőtől tudjuk, a balatoni rianás leírása nem igazán pontos, mivel a Jókai által leírt természeti tüneményt a helyi nép „durrogásnak és repedésnek” nevezi. CHOLNOKY JENŐ: *A Balaton jege*. Budapest, 1907. A Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága, 72.

⁴⁴ Joseph Campbell fogalomhasználatát követi: BÉNYEI, 2018. 274–275.

⁴⁵ A halászmesterrel való beszélgetésben: „A még jobb jel pedig az, hogy Leveticzky úr maga is megérkezett. Hisz övele a szerencse jár. / »A szerencse jár velem!...« ismété magában Timár, nagyot sóhajtván.” (II/180.); „Timár elment tőlük [ti. a halásztól] messze; ő nem tudott Istenhez fohászzkodni. Hogy énekeljen ő annak, aki mindent tud, akit nem lehet énekszóval megcsalni?” (II/182.); „– Most mindjárt fogunk valamit hallani, de meg nem kell ijedni tőle! hahó! »Megijedni!« mondá magában Timár, s hitetlenül vállat vont. Mi ijeszténé őt meg már a világon?” (II/182.) S miután a jég alól kifogott fogaskirály húsát összecsomagolják Komáromba, azalatt Timár „levelet írt Timéának; a levél gyöngéd, sőt itt-ott kedélyes hangon volt tartva. Kedves feleségének nevezte Timéát. Leírta előtte a nagyszerű látványt a Balaton jégén, a megrendítő jégropogást; elhallgatta, hogy milyen közel történt hozzá a rianás; elregélte a mai nap történt fogást minden apró részletével együtt; végezte az esti mulatság leírásával; elmondta, hogy milyen jól mulatott, hogy milyen kedvére »kivolt.« Még azt is megírta neki, hogy egy szép parasztemenecske megtáncoltatta a jégen. *Ilyen vidám leveleket szoktak azok írni, akik az öngyilkosság tervével vajúdoznak.*” (II/190. – kiemelés tőlem, R. D. Sz.)

Galambos, az öreg halászmester igen jó fogással biztatott. Tímár azt kérdezte tőle, hogy mi előjele van e kecsgetetésnek? Az egyik jó jel az volt, hogy a Balaton korán befagyott, ilyenkor az ívás előtti időkből a halak nagy tömeggel jönnek az öbölbe. A még jobb jel pedig az, hogy Levetinczy úr maga is megérkezett. Hisz övele a szerencse jár. (II/180.)

A tradicionális balatoni nép egészen más jelekre figyel a másnapi jéghalász során is, mint a főhős.⁴⁶ Míg ők hálóikkal foglalatoskodnak, zsolttart énekelnek, s előre várják a napfelkeltét követő „jégzenét”, majd a rianással (a jégtorlasz hosszanti repedésével) járó robajt, s óvják tőle Tímárt, ő maga hosszasan mereng a sosem látott és hallott tüneményeken, olyannyira, hogy csaknem beleesik a mellette húzódó jeges hasadékba. E szakaszban az elbeszélő leginkább a helyi viszonyokat aprólékosan felfedező *idegen* szemlélő szerepébe helyezkedik, ugyanakkor továbbra is érzékelteti a kétféle természetészlelés különbségét. „Aki [...] először hallja” ahogy „csillámló repedés támad az eddig üveg módra átlátszó jég tömegében”, annak „szíve bizony hevesen kezd dobogni”, s Tímár számára e ponton csakugyan az egész befagyott Balaton „üzen” valamit, hiszen „kedélyére különösen hat[ott] ez ismeretlen tünemény”. „Az egész jéglap szól, beszél, zeng lábai alatt. Mennydörgést és citerapengést hall összekeverve. Egy-egy pattanás az ágyúdörejhez hasonlít, s mértföldekre elhangzik.” Ezzel szemben a halászok „nyugodtan látnak hálóik szétbontásához a mennydörgő jég hátán; s a távolban szénásszekereket látni, amint a jégen csendesen végighaladnak négy ökörrrel. Itt már ember és állat megbarátkozott a jég haragos perlekedésével, mely azután folytonosan tart, míg a nap ismét le nem áldozik.” (II/182–183.)

A balatoni epizód szövegszerkezése több szinten is a főhős helyzetét tükrözi vissza – a fogások furfangos kihalászása⁴⁷ és a gigantikus, mázsányi fogaskirály („a Balaton cápája” [II/186.]) utáni hajsza⁴⁸ Tímár szorongott helyzetére rímel, amiképp a ket-

⁴⁶ A természeti ember és modern személyiség eltérő szemléletmódjaira korábban is van utalás a regényben: „Hanem hát dolog után élő embereknek nem sok idejük van onnan a sziklatetőről a holdvilágba bámulni s a természet szépségeiről elmélkedni; hazatérő birkák, kecskék várják, hogy tejjüket átadják a gazdasszonynak; a fejés Teréza aszszony dolga; füvet sarlózni a tejlőknek Noémi kötelessége. Tímár aztán az akolajtónak vetve vállát, folytatja a beszélgetést, rágyújtva a pipára, mint mikor parasztleány udvarol parasztleánynak.” (I/288.) Illetve lásd még a regény *favágó–favágóné* motívumát (I/249., II/71.). S mindez beilleszthető Georg Simmel modern tájfogalommal kapcsolatos elgondolásába, miszerint az esztétikai és egzisztenciális értelemben felfogott táj tapasztalata *összességében* nem egyeztethető össze a környezetet funkcionálisan használó tradicionális kultúrával. Vö.: GEORG SIMMEL: A táj filozófiája. In: Velence, Firenze, Róma: Művészetelméleti írások. Budapest, 1990. Atlantisz–Medvetánc, 99–110.

⁴⁷ „Mikor észreveszik, hogy a háló összébbr szorítja őket, nincs hova menekülniök. Kiugrani nem lehet, mert a jég nem enged. A megszorult fogasnak nincs módja többé *szokott ravaszágával* befúrni magát izmos farkával az iszapba, hogy a háló alatt elosonhasson, mert társainak vickándó tömege magával sodorja.” (II/185. – kiemelés tőlem, R. D. Sz.) – vö. Tímár jellemzésével *Az aranybánya* című fejezetből: „Ravasz lett, amióta azt az első lépést magára hagyta erőltetni, s tudta már, hogy sohasem azt kell mondania, amit tenni akar.” (I/158.); „Tímár pedig ezúttal is ragyzkodott. Ez egy kimért csapás volt tőle Brazovics Athanáz fejére.” (II/194.)

⁴⁸ Jókainak a térségi tradicionális kultúrában való jártasságára mégiscsak utal, hogy a fogaskirálynak van nyoma a Balaton környéki folklórban. Eötvös Károly is beszámol egy 1851-es esetről, amikor édesapjával tanúja volt, miképp haldoklott és múlt ki az akkori, ugyancsak 40 font súlyú fogaskirály (mely egyébként tetszalottságában, a parton fekvé bekapta Eötvös anyjának lábát, csaknem tragédiát okozva): „Haldoklott a gyönyörű állat”; „s a király akkor

tehasadt majd újra összezáruló jégtorlaszban keletkező üreg a Brazovics-ház titkos rejtekére is utal⁴⁹ –, ugyanakkor ennél lényegesebb, hogy a jégen zajló eseménysor és a rianás a regény egy másik fontos metaforikus sorát kapcsolja össze a kettészakítottság léttapasztalatával. A főképp Timéához kötődő, de Timár érzelmi életét jellemző hőmérsékleti-klimatikus metaforikáról, azaz a *hideg–meleg*-dichotómiáról van szó. Hosszú lajstrom kerekedne azokból a szöveghelyekből, amelyek az „élő alabástromszobor”, Timéa hidegségével kapcsolatosak, ezúttal csak a balatoni jégvilágot előkészítő szakaszokra szorítkozunk. Timár és neje

A világ előtt mindig együtt jelennek meg. Társaságokba a nő férjével együtt jár; ő figyelmezteti férjét, ha már itt az idő, hogy haza kell menni, s karjába öltve kezét, távozik el. Mindenki magasztatja a férj sorsát, milyen boldog ember! Mi szép és mi hű neje van!

S bár olyan hű ne volna, bár olyan jó ne volna. Bárcsak gyűlölni lehetne!

De nem férhet hozzá semmi rágalom.

És a tavasz mégsem olvasztja fel a szív jegeit. A napok csak magasabbra emelik a jéghegyeket.

Mihály átkozza a sorsot. (I/248.)

Amikor Athalie felbukkan Timár ablaka alatt, hogy magával hívja, „úgy tetszék, mintha a jégvirágok, amik a zörgetésre megrázkódnak, a tündérerdő zengő fáiválnának, amik azt mondják: »ne menj!«” (II/153.) Timéa és Kacsuka őrnagy párbeszédének kihallgatása után: „*Hogy elpirult az alabástrom arc!* Tehát mégis van ott a jég alatt élet, csak napja hiányzik. A házasság az örök tél rá nézve, az örök éjszarki tél. És e szerencsétlen jégországból nincsen menekülés. A nő hű.” (II/166. – kiemelés az eredetiben.) S végül, kevéssel a Duna jégén való menekülés és a balatoni epizód előtt, a főhős benső vívódásába szövődik be egy összetett kép. Timár egy pillanatra arra gondol, menekülhet helyzetéből, ha „elviszi Noémit Dódival együtt, fölül velük egy tengeri hajóra, s körülhajókázza a világot. El együtt minden ismeretlen világrészbe!” De ott van Timéa: „Ez a név a hajótörés rá nézve. / Az óceánban egy meleg folyamár tódul fel az egyenlítőől a sarkvidékig, s a sarkvidéktől jéghegyek úsznak alá az egyenlítőig: Timár arra gondolt, hogy nagy örültség volt tőle egy ilyen óceánt fogadni be a keblébe.” (II/168.)

Ezen előzmények után támad a balatoni rianás és a balatoni hóvihár, mely a bűnösség-tudat hangjait zendíti meg Timár lelkében. A rianással való első szembesülés élményét Jókai admiratív (azaz emberi léptékű) hasonlatokkal adja vissza: „Most egyszerre egy olyan rettentő dördülés hangzik, mintha száz ágyút sütöttek volna el egy-

is hatalmas, a mikor haldoklik”; „Mióta uralkodhatott már a vizek mélységein: nem tudják azt a tudósok.” EÖTVÖS KÁROLY: *Utazás a Balaton körül*. I. köt. Budapest, 1900. Révai, 54. Illetve a Balaton keletkezésével kapcsolatos mondák egy részében a fogaskirály mint a tóban élő „vízisten” (a „Balaton királya”) szerepel. Lásd: RELKOVIC DAVORKA: *A Balaton keletkezésének mondái*. Ethnographia, 1916. 6. sz. 281 – 293.

⁴⁹ Vö.: HÓDOSY, 2006. 507–508.

szerre, vagy mintha föld alatti tűzagnát vetettek volna fel.” S Timár „Látta azt, mikor támadt. Térdeit megreszketteté a szörnyű erőhatalom, mely a jégtömeget kétfelé hasítani bírta. Megbénultan állt ott a hatalmas természettünemény kábító hatása alatt.” (II/183–184.) Később, a *Mit beszél a hold? Mit beszél a jég?* című fejezetben – Krisztyán hideglelés szembesítése után – a hirtelen kerekedett balatoni vihar leírását már a pokol és az elkárhozás képzetkörei dominálják, a meghívott halál végzetszerűségét hangsúlyozva:

A vihar harsogva üvöltött alá az arácsi völgy ős fáinak sudarai között. Az ódon nyári kastély szélvitorláit nyikorogtak, mintha elkárhozott szellemek sírnának földi emlékeikért, s mikor az erős szél végigsöpört a Balaton jegén, az ott felállított jéglapokon valami olyan túlvilági zenehangot idézett elő, hogy az ember látni vélte a szellemeket, akik így sírnak, egymást kergetik, s röptükben nagyokat sikoltanak. Egy-egy haragosan bömböl közöttek. Az űzi tán a többit? (II/221–222.)

Miután a hirtelen támadt vihar elcsitult, Timár a természettel összhangba látszik kerülni – „Az ég kitisztul, és csendes lesz minden. / Timár szívében is csendes volt már minden. / Itt a jég” –, azt hívén, hogy el tudta határozni magát az öngyilkosságra. Villájából újra a rianás felé véve az útját elfogadja a halál hívását, újra a holdhoz beszél, s önként vállalja a kárhozatot. Viszont lett légyen ő az „arany ember”, milliomos, királyi érdemrendek birtokosa, árvák gyámola, mindenható úr az emberek világában, a természet erőivel szemben tehetetlen. Az utolsó jelenetben Krisztyán Tódor „fantom-arca” hiába hívja maga után a főhőst a jeges halálba, ismét felhangzik

a távolból az a kísértetiesen harsogó orgonaszó, amit az éjjeli futó vihar küld maga előtt, mikor az erdők sudarai fölött végigrohan; a süvöltő vihadarban, mely a jéglapokon megtörik, úgy sírnak, sikoltanak azok a láthatlan szellemek, úgy zúg közöttek némelyik; a kísértetek énekkara folyvást magasabbra emeli hangját.

És újra hangzik az egész jégeggyetemen végig az a túlvilági zöngés, mintha ezernyi hárfa húrja szakadna szét ott alant, míg a zöngés fokozatosan átmege a rivalgó harsogásba; még feljebb, mintha villámok száguldanának oda alant a vizekben, bűbajos kábító melódiát keltve a hangadó hullámban; a jég alatt a mennydörgés orgonaszava bömböl felségesen, s az istenkialtás rettentő roppanása közben reszketve mozdul meg az álló jégeggyetem, s a szörnyű légnymásra a rianás hasadékai ismét összecsucódnak.

A kor s Jókai regényeinek világképét jól jellemzi, hogy Timár voltaképp véletlen, ugyanakkor végzetszerű „megmenekülését” egy lényeges mozzanat előzi meg: az Istenhez szóló fohász, mely előre sejteti, hogy a főhős nem saját vesztét, hanem kegyelmi újjászületését találja meg a zajló rianás hasadékában. Ahogy Bényei Péter fogalmaz pszichológiai és teológiai alapoottságú elemzésében:

gyónása nem feladás, nem beletörődés, hanem elfogadás: a tehetetlenség, a megkötöttség, a saját életében eligazodni képtelenség vakságának a megvallása, a bűnös-léte kinyilatkoztatása. Apró, de lényeges különbségek, melyen minden megfordul, halálból élet lesz, bűnből szabadság. Timár elfogadja a sorsát, hogy egy véletlen egybeesésnek köszönhetően elnyerje a kegyelmet is. Csodás és/vagy véletlen fordulat, melyet azonban a lélek fordulata előz meg. S tulajdonképpen ekkor hallja meg a lelkiismereti hang beszédét, melyre korábban – a bűneseményekbe belefeledkezve – képtelen volt.⁵⁰

Ekkorra a regény voltaképp saját origójához tér vissza, hiszen az isteni szózat (ki mondhatatlan, megfogalmazhatatlan, pusztán a létezésben realizálódó) *egyértelműségét* visszahangozza az egész művön végigvonuló „égi jelek” kétséges értelmezhetőségének ellenében (akárcsak *A vaskapu* című fejezet elején),⁵¹ az esztétikai, önismereti, lélektani és antropológiai vonatkozások mellett teológiai síkra terelve vissza az embert körülvevő természet problematikáját.

Kitekintés: romantikán innen és túl

Az arany ember sok mindent „beszél” nekünk a század irodalmáról, akár csak a hold és a jég a vágyak és az érzelmek világáról Timár Mihálynak – még akkor is, ha e titokteljes beszédből nem hüvelyezhető ki az élet értelme, a nagy egész. Többek között megtanulhatjuk belőle, hogy az érzékenység eszmevonulatából táplálkozó modern társadalmi-lélektani regényben sokkal lényegesebb az érzelmek fokozatos felismerése, mint jellemek fejlődésre való alkalmassága;⁵² hogy az 1870-es évek Jókaija számára az egyéni boldogság már csak utópikus távlatokban nyerhet megfogalmazást, s ezen idillek is törékenynek mutatkoznak,⁵³ hogy a regény egyenesvonalú, ok-okozatiságra épülő elbeszélésszerkezete úgy bontja le a romantikus paradigmát, hogy közben a realitások alapján kiszámítható és megmagyarázható életszemlélet kritikáját is adja;⁵⁴ illetve arra is, hogy a főhős bolyongása az európai kultúrtörténetbe mélyen beágyazott archetipikus sorstörténeti modellként olvasható.⁵⁵ Mindezen – tovább szaporítható – tanulságok sorát csupán egyetlen adalékkal egészítjük ki gondolatmenetünk lezárásaként.

Jókai e regényében is azon nagy, európai horderejű eszmei áramlatnak a folytatója s kreatív újraértelmezője látszik maradni, mely a modernizálódó világ kényszerítő erőinek ellenében a természetben találja meg a személyiség kibontakoztatásának legfőbb analógiáját, s ekképp a művészeti ábrázolás legméltóbb tárgyát is. Ugyanakkor e vo-

⁵⁰ BÉNYEI, 2018. 267.

⁵¹ Vö.: „S e fenséges helynek hangja is oly isteni. Egy örökké tartó egyetemes zúgás, mely hasonlít a némasághoz, oly egyforma, s az Isten szavához: oly érthető.” (I/8.)

⁵² EISEMANN, 1991. 269.

⁵³ SZAJBÉLY, 2010. 261–277.

⁵⁴ S. VARGA, 2024. 65.

⁵⁵ BÉNYEI, 2018. 270–278.

nulat – mely az érzékenység irodalmában fogant, a XIX. századi romantika irodalmi paradigmájában érte el csúcspontját, s amelynek Petőfi Sándor tájköltészete a leglátványosabb megnyilatkozása magyar viszonylatban⁵⁶ – korántsem csupán a természettel való naiv azonosulás vágyát s üzenetét hordozza. Ahogy Vaderna Gábor írja hosszú, alapos elemzésében *A Tisza* (1847. február) című Petőfi-vers radikális zárlatával kapcsolatban: az utolsó két strófa, mely a gátakat törő folyó megáradásáról ad hírt, „nem egyszerűen ellentételezése egy szépen felépített képnek, hanem sokkal súlyosabb és megrázóbb tanulságokat is hordoz: egyfelől azt, hogy a kultúrában élő embernek a leghalványabb esélye sincsen megérteni a természet jeleit, másfelől pedig azt, hogy a természet »szép«, »jámbor« volta az ember számára megfoghatatlanul, váratlanul pusztító erővé alakulhat.”⁵⁷ Ez a tapasztalat ragyog fel *Az arany ember*ben is a Balaton jege alól, egy általánosabb kultúrtörténeti vonatkozást is megvilágítva. Nevezetesen azt, hogy bár a táj ábrázolása kétségkívül a XIX. században vált a legnépszerűbb művészeti tárgyválasztások egyikévé, mint létélmény korántsem a természetszeretetet fölébresztő modernitás (vele együtt: a kapitalizmus, a szekularizáció stb.) s az erre reagáló érzékeny-romantikus antropológia terméke, hiszen magán viseli hosszú „keletkezéstörténetének” felvilágosodás előtti, késő középkorba visszanyúló nyomait. Ahogy Radnóti Sándor fogalmaz: „bizonyos, hogy a tájként felfogott természet szemléletében nem jut szerep a modernitás két legnagyobb vívmányának, a szabadságnak, és amit megalapoz: az egyenlő emberi méltóságnak, illetve utóbbinak csak abban az értelmében, ahogy már a középkori haláltáncokban is megjelent, az emberi sors végső, természetadta egyenlőségeként.”⁵⁸ Mert lehet bár Timár Mihály Jókai más regényhőseihez hasonlóan egy oly romantikus szabadságideológia megtestesítője, mely a determináció egyetlen formáját sem fogadja el – amiképp Margócsy István érzékletesen megfogalmazza⁵⁹ –, az egzisztenciális értelemben felfogott „táj mindig is arra figyelmeztet, hogy az ember demiurgosszá váló fölmagasztosulásának természeti korlátai vannak.”⁶⁰

⁵⁶ Lásd: S. VARGA PÁL: Verstípus és stílustörténet: a magyar tájlíra három változata: (Keszthely, Az alföld, Nádas tavon). *Studia Litteraria*, 2019. 3–4. sz. 120–139.; RADNÓTI SÁNDOR: A táj keletkezéstörténetei. „Ők, akik nézték Hannibál hadát”. Budapest, 2022. *Atlantisz*, 261–280.

⁵⁷ VADERNA GÁBOR: Megállék a kanyargó Tiszánál. In: „Ki vagyok én? Nem mondom meg.” Tanulmányok Petőfiről. Szerk. SZILÁGYI MÁRTON. Budapest, 2014. PIM, 324–342., 337.

⁵⁸ RADNÓTI, 2022., 95.

⁵⁹ MARGÓCSY, 2013. 59.

⁶⁰ RADNÓTI, 2022., 95.

BAKU LAURA

Szindbád és Esti Kornél

Dolgozatomban Szindbád és Esti Kornél alakját vizsgálom. Szindbád karakterét Krúdy Gyula *Purgatórium* című kisregénye, Estit pedig Kosztolányi *Esti Kornél* kötetének 1933-as kiadása alapján analizálom, kiegészítve a *Világ vége* (1936) című novellával.

A *Purgatórium*, illetve az *Esti Kornél* regény- és elbeszélésciklusnak tekinthető. Ezt azért fontos kiemelni, mivel a *Purgatórium* nagy történetet mesél el kisregény-terjedelemben. Az elbeszélőciklusokra jellemző, hogy darabjaik önálló művekből állnak és előfordulhat – miként a dolgozatban szereplő művekben is –, hogy egyes darabjai nem tehetők sorrendbe sem időrendi, sem pedig más szempont alapján. Egy-egy kötetben előfordulhatnak még olyan elbeszélésciklusok is, melyek egymással nem állnak semmiféle összefüggésben. Krúdy *Szindbád ifjúsága* című kötetnek létezik egy 1911-ben és egy 1925-ben kiadott változata is, de ezekben nem ugyanazok a címek szerepelnek. Így az is megállapítható: még az sem biztos, hogy a ciklus elbeszélései egy kötetbe tartoznának. (1917-ben eme szövegcsoport harmadik változata is megjelent: *Szindbád ifjúsága és szomorúsága*.) Kosztolányi *Esti Kornél* című novellaciklusa is hasonlít Krúdy műveivel. E ciklusok jellegzetessége még, hogy a fejezetek végén nem lehet következtetni arra, miről fog szólni a következő rész. Szindbád utazásaival kapcsolatosan nem lehet megállapítani azt sem, hogy van-e utolsó utazása.¹

A Szindbád-történetek az egész Krúdy-életművön, 1911-es utazástól a *Purgatóriumig* átívelnek. Krúdy Szindbád alakjához való visszatérése szándékos: összes jelentős alkotói periódusának lenyomatai megfigyelhetők ezekben a szövegekben. A Szindbád-művek sajátossága az is, hogy kapcsolatban állnak az életmű bizonyos részeivel. Fontos kérdés, hogyan is kellene kezelni ezeket a Szindbád-történeteket? Mivel ezek egy egészen hosszú, de nem egységes élet szakaszait fogják át, továbbá különböző műfajokat foglalnak magukba, nehéz önálló műként foglalkozni velük. A helyzetet nehezíti az is, hogy Krúdy eme műveket kötetbe foglalta, viszont nem alakított ki olyan szerkezeteket, melyek belső összefüggésre utaló jeleket tartalmaznának.² Ugyanis a Szindbád-novellák nem egymás után, egyetlen rövidebb periódusban keletkeztek; Krúdy több megszakítással írta őket. Ez az alkotói folyamat 1911-től egészen 1933-ig tartott, s ekközben az író mindig visszatért Szindbád alakjához. Mivel azonos a művek főszereplője, így a *Purgatóriumban* szereplő Szindbád is azonos az előző kötetekben felbukkanó alakokkal.³

¹ BEZECZKY GÁBOR: „Az elbeszélésciklus poetikája”. *Literatura*, 2003. 1. sz. 185–198. [BEZECZKY, 2003.]

² DÉRCZY PÉTER: Szindbád és Esti Kornél. *Hungarológiai közlemények*, 1986. 4. sz. 301–312. [DÉRCZY, 1986.]

³ Szauder József szavaival élve: „Szindbád (...), ellentétes vonásokból összetett figura: cinikus, különc, csupa

Bizonyos szövegcsoportok nem mutatnak egymással semmiféle kapcsolódást, ezért nem zárható ki az a feltevés sem, hogy ezeket a műveket lehetne másfajta sorrendben is olvasni. Így az egyes darabok olvasata felcserélhető egymással, ha azok nem mutatnak kronologikus ívet, narratív párhuzamot, nincsen közöttük összefüggés.⁴

Krúdy *Purgatórium* című regénye lényegében Szindbád gyógyulástörténetét foglalja magában. Ez a megfogalmazás azonban némileg pontatlan, mivel a mű motívumvilága ennél lényegesen gazdagabb: van benne szó haldoklás-történetről, őszinteségről, álomról és a hazugság elválaszthatatlan kettősségéről is. Továbbá a regény egyik fő szervezője maga a kettősség lesz. A hazugság-őszinteség kettősségek a Szindbád-történetek jelentésügyütteseivel összekapcsolva nyernek értelmet. A *Purgatórium* Krúdy Szindbád-műveinek azon körébe tartozik, melyben egyaránt található novella- és regényciklusok is; a regény ezen írások záró darabja.⁵

Kosztolányi *Esti Kornélia* a címszereplő történeteit meséli el. A *Purgatóriummal* ellentétben nincs egyetlen, a novellaciklust átívelő témája. Ha mégis szeretnénk ilyen témát megfogalmazni, azt mondhatnánk, amivel maga a mű is indít. Eszerint a szöveg elbeszélője felkeresi régi barátját, Esti Kornélt, hogy újra találkozhassanak, felidézze ezzel hajdani emlékeit. Megállapodnak abban, hogy a narrátor leírhatja a történeteit. Így az elbeszélések középpontjába kerülnek Esti utazásai alatt szerzett életeseményei. Ezek során bontakozik ki alakja és jelleme. Kosztolányi olyan figurát jelenít meg benne, aki szilárd önazonossággal rendelkezik. Továbbá jellemével képviseli azt, hogy minden dolognak felfedezze a relativitását.⁶

Szindbád létezésének fő mozgatórugója a múltba való elutazás, a múlt idők felidézése.⁷ A *Szindbád, a hajós – Első utazásában* kiderül, neve valójában a gimnáziumi éveit alatt ragadt rá; felidézi az *Ezeregyéjszaka* történeteit, a tengerjáró előd utazásait:

„Szindbád – akinek ez az álneve még abból az időből eredt, midőn az algimnázium növendékei az *Ezeregyéjszaka* tündérmeséit olvasgatták, és maguknak hősokeket választottak a rege alakjaiból – megnövekedett, széles vállú, deresedő férfiú lett, midőn egyszer eszébe jutott, hogy elmegy megkeresni ifjúkora emlékeit.”⁸

Szindbádot a *Purgatórium*ban büntudat gyötri, azonban nem tudja, hogy ez miért tör fel benne, nem emlékszik, hogy elkövetett volna bármit, ami büntudata okául szolgálhatna. Ezek alapján megállapítható, hogy Szindbád eddigi emlékei emlékezetkihagyássá válnak. A műben ez a visszaidézés Szindbád bomlott elméjének hallucinációjaként és a múltban való utazásként fogható fel. A *Purgatórium*ban ábrázolt

szív ember, szerelmet unó és mindig csak szerelmes, kalandot és otthoni meleget egyformán élvező és otthagyo nyugtalan lélek.” Idézi JUHÁSZ ERZSÉBET, A *Purgatórium* című Szindbád-regény metaforikus jelentése, *Hungarológiai közlemények* 1986. 4. 319–328, 319. [JUHÁSZ, 1986.]

⁴ A sorozaton belül egyes részek a keletkezésük sorrendjében szerepelnek, más részek bizonyos tartalmi összefüggések, kapcsolatok alapján kerültek össze. DÉRCZY, 1986, 302–303.

⁵ JUHÁSZ, 1986. 319.

⁶ GINTLI TIBOR: Anekdotizmus és poétikai innováció az *Esti Kornél* szövegében. *Literatura*, 2016. 3. sz., 136.

⁷ JUHÁSZ, 1986. 320–321.

⁸ KRÚDY GYULA: Szindbád, I. kötet. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1957, 28. [Krúdy, I., 1957.]

belső tér lényegesen elüt az előző Szindbád-műveknek a külső térábrázolásától. A kisregényben leginkább a szereplők állapotának kivetítődése látható, emiatt játszódik a mű a főhős „belső terében”, gondolataiban.⁹

Tér és idő tekintetében mind a Krúdy-, mind pedig a Kosztolányi-elbeszélésekről megállapítható, hogy nem lehet azokat hagyományosan elemezni. Ahogyan a Szindbád-művek, úgy a Kosztolányi-szövegek között sem lehet egyfajta olvasati sorrendet felállítani. Ezért a részek felcserélhetőek. Azonban nincs a történeteknek konkrét ideje. Esti Kornél történetei sem állíthatóak sorrendbe, hiszen e szövegek között sincsenek lineáris összefüggések. Azonban az *Esti Kornélnak* bizonyos fejezetei rögzítettséget tükröznek. Ilyen például az első, amely a mű tartalmát foglalja össze, valamint azok, amelyek Esti fiatakoráról szólnak. Ezekben a fixált részekben hangsúlyosan jelen van az elmúlás motívuma.

A *Purgatórium* felfogható egyfajta küzdelemnek, mely az élet és halál között zajlik. Elsősorban a vég az, amely ismételten felbukkan Krúdynál.¹⁰ A betegséggel együtt járó halál motívuma már a korábbi, 1911-ben kiadott Szindbád-novellákban is megjelent. Megjelenik a motívum például *A hídon – Negyedik út* novella első mondatában.¹¹

„Szindbád, a hajós, midőn közeledni érezte halálát, elhatározta, hogy még egy utolsó utazásra indul, mielőtt elhagyná a sztambuli bazárt, ahol egy régi szőnyegen üldögélve, pipáját szívogatta.”

Azonban ez a fajta halál lényegesen eltér a *Purgatórium*-belitől. Egyes visszatérő motívumokra jellemző a Szindbád-művekben, hogy olyan átváltozáson mennek keresztül, mint amelyet tapasztal maga Szindbád is. Ezek a változások megfigyelhetőek a *Purgatóriumban* is. Az első Szindbád-műtől kezdve az utolsóig a játékosság egyfajta komor hangulatba olvad át. Hasonló folyamat figyelhető meg Kosztolányi *A szegény kisgyermek panaszai* (1910) című kötete, illetve a *Halotti beszéd* (1933) és más, hasonló volumenű versek között eltelt időben. Krúdynál ez a halálmotívum az 1915-ben írt novellákban lelhető fel. Érdemes kiemelni azonban, hogy a halál itt nem fenyegető jellegű. Az ezekben az időkben írt novellákban Szindbád halott, és mint kísértet tér vissza ebbe a világba.¹²

A józan én és a bomlott elme megfigyelési élményei, valamint a halálvágy és halálfélelem ellentéte is szorosan összekapcsolódik a szövegben. A halál minősül a legfőbb jónak, ennek megélése pedig a legszebb érzés egyikévé válik. Igazán különleges az, ahogyan a bomlott én látja a világot, itt természetesen a bomlott és az egészséges énnel a kettőssége is szerepet játszik a szöveg jelentésrétegeiben. Úgy érzi Szindbád, hogy a szanatóriumból menekülnie kell, de ez a menekülés nem a halálba, hanem

⁹ JUHÁSZ, 1986, 320–321.

¹⁰ Természetesen az Esti Kornél-novellákban is felbukkan a halál-motívum, de teljesen más végkövetkeztetéssel. JUHÁSZ, 1986. 319–321.

¹¹ Krúdy, I., 1957. 63.

¹² Szindbád kísértétként tér vissza például az *Éji látogató* vagy *Az Ecetfák pirulása* című novellákban. Krúdy, 1957. 320.

inkább az életbe történne. Ilyen menekülési kísérletek fordulnak elő a *János néni megjelenései* és a *Retyezáti* fejezetekben:

„Napról napra kezdtem többet gondolkozni, nemcsak a megváltó halálon, hanem azon a lehetőségen is, hogy innen megszökhessek, és a külvilágból vegyem fel a harcot itteni ellenségeimmel, doktor Cipésszel és társaival.”¹³

Szindbád kísérletét János néni segítségével szeretne volna megvalósítani. A szanatóriumban töltött idő alatt alaposan eltervezte, hogy fiákeren fog megszökni, mégpedig úgy, hogy az ápolóját lefizetve levelet juttat el a nőnek a kiszabadításával kapcsolatban. Terve kudarcba fulladt. A második kísérlete során Szindbád gondolatai között ismét egy régi ismerős alakját elevenítette fel. Ezúttal Retyezáti által szeretett volna szabadulni. A fejezetekben az élet-halál kettősség motívuma abban fedezhető fel, hogy Szindbád bármennyire is szeretne szabadulni szanatóriumi környezetéből az élő világba, mégis mindig mintha emlékeztetné magát arra a tényre, hogy ő valójában hamarosan meg fog halni.

„Ha kedvem lett volna akkoriban a nevetéshez, bizonyára nevetni kellett volna ezen a dolgon, de miután a komor, hol ünnepeles, hol bolond halállal vívtam mindennapi párbajomat, csak még jobban elszomorodtam.”¹⁴

A szökésről való képzelgések annak jele lehet, hogy Szindbád az ép és bomlott elmeállapotok között mozog.

A „purgatórium” szó tisztítótűzet jelent. Erre a helyre kerülnek a katolicizmus tanításai szerint azok a lelkek, amelyeknek bűneik bocsánatosak. Szindbád szenvedései ehhez hasonlíthatók, azonban üdvözülésben nem részesülhet. Párviadalában az ördög győzedelmeskedik. Ha a regénycímet a bűnhődésre utaló metaforaként értelmezzük – Szindbád szanatóriumban töltött napjai és szenvedései voltaképp egy megtisztulási folyamatnak feleltethetők meg –, akkor figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a főhős nem emlékszik bűneire, így azt sem tudja természetesen, pontosan miért kell bűnhődnie. Azonban gyógyulásának kellene meghoznia a megváltást, ezzel szemben Szindbád az élettől iszonyodik el. Ebben az értelemben a halál lenne az, amely feloldozással szolgálna. Krúdy regényének címéből kiindulva az angyalok és az ördögök viaskodását metaforának is lehet tekinteni. Az életet a regényben az ördögök testesítik meg. Azonban az is megfigyelhető, hogy Szindbád számára a halál egyenlő a teljes megsemmisüléssel. A megváltást kizárólag a terhektől való megszabadulás jelentené számára.¹⁵

A halál megítélésének kérdése az, amely a Krúdy- és a Kosztolányi-szövegek között alapvető különbséget jelent, noha az elmúlás mozzanata mindkét műben fontos szerephez jut. Kosztolányi világképében a halál egyfajta kitüntetéssel jár. Ez a kitüntetés

¹³ KRÚDY GYULA: Szindbád, II. kötet. Szerk. KOZCSA SÁNDOR. Budapest, 1957. Magvető Könyvkiadó, 410. [KRÚDY, 1957, II.]

¹⁴ KRÚDY, 1957, II., 417.

¹⁵ Szindbád többször is megpróbál menekülni a regény folyamán. Ilyen szökési kísérleteket mutatnak be a *János néni megjelenései* vagy a *Retyezáti* című fejezetek. KRÚDY, 1957. II., 410–417.

azonban nem vallásos, inkább egzisztenciális vonatkoztatásában figyelhető meg. Esti Kornél életének az adja meg az értelmét, hogy tudja: a végén bekövetkezik a halál.

„Mert jegyezd meg, hogy csak az élhet, aki teljesen el van készülve a halálra, s mi, ostobák, azért halunk meg, mert csak az életre készültünk el, és mindenáron élni akarunk. A rend, melyet magad körül látsz, voltaképp rendetlenség, s a rendetlenség az igazi rend. A világ vége pedig a világ kezdete. Ezt akartam közölni veled.”¹⁶

Az életen túli világ kérdésével kapcsolatban azonban Esti gondolkodásmódja azonos Szindbádéval. Mind a két főhősben megfogalmazódik, hogy az élet után nincs semmi, továbbá erre a halálra nem lehet felkészülni sem. Ez a halál Esti számára a földi élet egyfajta rendező elve, míg Szindbád esetében ilyesmi nem figyelhető meg. Esti Kornél tisztában van a halál tényével, tudja, hogy minden elpusztul egyszer. Számára azonban a tragédiát az jelenti, ha valaki úgy távozik el az élők sorából, hogy nincs ennek tudatában. A Szindbád-művek szerkezete ezzel szemben azt tükrözi, hogy a szerző nem talál semmiféle lehetőséget az utólagos rendezésre, az élet méltó lezárására. Ebből adódóan Krúdy Szindbádja képtelen arra, hogy bármiféle célt vagy értéket találjon magának az életben, melyet majd utólagosan méltóképpen le tudna zárni.¹⁷

A legtöbb Szindbád-történetet a közös főhős szerepeltetése fűzi egymáshoz. Azonban ez a fajta szereplő-azonosság nem egységesen valósul meg a szövegekben. Szindbád nem mindig vesz egységesen részt a történetekben. Ennek okaira a narrátori szerepben és az elbeszélői szituációk kapcsán kerül sor.¹⁸ A másik fontos egységet alkotó elem az utazás. A közös főhős személye és az utazás mozzanata Esti Kornélnál is megfigyelhető. Nem véletlen, ugyanis ezen művek a pikareszk regények, a főszereplő kalandos utazására épülnek. Ez az utazás egybefügg a keresés motívumával is. Szindbád az *Ezeregyéjszakában* kalandos életű hajós, kereskedő. Krúdynál is számos olyan novella található, melyben Szindbád különféle utazásokat tesz. Ilyen motívumot jelenít meg a *Szindbád és a színésznő*, ahol főhősünk egyik ismerőse feleségének a keresésére indul.¹⁹ Utazáselemek találhatóak a *Régi kocnikon*, *Fru-fru* vagy a *Téli út* című elbeszélésekben. Érdeemes megjegyezni, hogy Szindbád legtöbb utazása nőkhöz köthető, amely összefüggésbe hozható a keresés motívumával is.

„Addig járogatott Szindbádhoz az ábrándok és félig sejtett, félig átélt kéjek óráiban a színésznő, amíg Szindbád, a csodahajós egy napon elhatározta, hogy utánaéz a kis hölgynek, aki álmodozásaiban jelentkezik.”²⁰

Az *Esti Kornél*ban szintén találhatóak utazáselemek, történeteinek nagy része ezekkel kezdődik.

¹⁶ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: Esti Kornél. Szerk. RÉZ PÁL. Budapest, 1981. Szépirodalmi Könyvkiadó, 385. [KOSZTOLÁNYI, 1981.]

¹⁷ DÉRCZY, 1986, 310–311.

¹⁸ A történetet többsége auktorialis formában íródott. A *Purgatórium* felépítése ettől eltér, az elbeszélés itt is rögzített, viszont csak egyes szám első személyben valósul meg. DÉRCZY, 1986. 303.

¹⁹ KRÚDY GYULA: Szindbád utazásai. Szerk. KELECSÉNYI LÁSZLÓ. Budapest, 1998. Palatinus, 56–66. [KRÚDY, 1988.]

²⁰ A *Téli út* novella középpontjában tehát ismét egy női alak szerepel. KRÚDY, 1988, 124.

„A keleti villámvonaton robogtam – mesélte Esti Kornél – hazafelé, forró nyáron.” „Ordított a szél – szólt Esti Kornél. – A sötétség, a hideg, az éj jeges virgáccsal verte végig s összekarmizálta az arcomat.”²¹

Esti történeteiben is fontos szerepet játszanak a nők, azonban Szindbáddal ellentétben Esti nem keresi a szerelmet.

Mindkét szereplő vonatkozásában megfigyelhető motívum az este, az esti táj. Szindbád legtöbbször „*késő éjszaka*”, „*hófúvásos éjben, a jéghideg vasúti kocsi*ban”, „*éjszaka*” indul útnak. A *Purgatóriumban* az „*őszi este*”, „*boldvilág*”, az álmokban megjelenő nőalakok szerepeltetése inkább az álomvilág felé húzzák Szindbádot. Az este a megfelelő alkalom az álmodozásra és a gondolatok szárnyra keltésére. Nem véletlen tehát, hogy Szindbád szökését az esti órákban tervezi ki. Esti Kornélnál az este-motívum szintén párhuzamba hozható utazásaival, azonban nála ez inkább alkalom arra, hogy történeteit a hallgatótársasággal megossza.²²

Szindbád személyisége nem változik az eseménysorok alatt. Kosztolányi ragadta meg jól Szindbád alakját, aki az alak ellentmondásosságát hangsúlyozta Krúdy egyik könyvéről írott 1916-os kritikájában: „Ez az alak kicsit ábrándos, kicsit cinikus, kicsit boldog, kicsit csalódott, kicsit szent, kicsit csirkefogó, egy regényes régi költő, aki éjjeli zenét ad nők ablaka előtt, és közben jövedelmező gyilkosságokon gondolkozik.”²³ A Szindbád-szövegekkel kapcsolatosan megállapítható, hogy értelmezésükben a történet, a cselekmény nem játszik kitüntetett szerepet. Narrációjukra jellemző, hogy az események nem kronologikusan követik egymást, így az elbeszélést szakadozottság, töredékesség jellemzi. A bennük eltelt idő határozatlan, nem kulcsfontosságú. Ezáltal a művek szerkezetét újra ismétlődő variációnak is lehet tekinteni. Ez a megoldás visszavezethető egy alaptípusra: eme alapvető narratív mag egy szituáció elmesélésével veszi kezdetét és egy emlék felidézésében merül ki.²⁴

A *Purgatóriumban* az elbeszélői szituáció azt az érzetet kelti, mintha Szindbád története egy társasághoz szólnának. Krúdy technikájára jellemző, hogy megpróbálkozik az E/1-ben megszólaló személyes jellegű elbeszéléssel, viszont a tudatfolyam-technikával nem kísérletezik.

A *Purgatórium* szerkezetéhez kapcsolódik az a sajátos anekdotikus narráció, amely élőbeszédszerűen próbálja imitálni a személyességét. Krúdynál erre az ad magyarázatot, hogy a narrátor az eseményeket felülről szemléli, mintegy emlékként újra felidézi. Az elbeszélés azt tanúsítja, hogy ő a cselekménynek résztvevője vagy megfigyelője.

Kosztolányi *Esti Kornél* novellái sokkal lazább szerkezettel rendelkeznek, mint ahogyan ez a korábbi novellisztikájában is megfigyelhető. Ezek az elbeszélések szövegüket tekintve terjedősebbek, szerkezetük és formájuk lazább. Kosztolányi e sorozatában az

²¹ KOSZTOLÁNYI, 1981, 109, 251.

²² „Hajnal felé a mulatóban üldögéltünk.” „Késő éjjel az állomásról jövet toppant be hozzám, porosan-piszkosan.” KOSZTOLÁNYI, 1981, 98, 144.

²³ Idézi DÉRCZY, 1986, 309.

²⁴ A szövegformáló elvből következik, hogy a szerkezet végtelen sorozatban állítható elő, s ezek a sorozatok valójában csak egymás variációi. DÉRCZY, 1986, 309.

anekdotikus szerkesztéselvhez nyúlt vissza. Ez a szerkesztéselv jellemző továbbá Krúdy Szindbád történeteire is. Kosztolányi *Esti Kornéljánál* jut kifejezésre a szerző egyre szkeptikusabb, borúlátóbb világképe. Az anekdotázás nem teszi lehetővé azt a fajta elbeszélismódot, hogy mindent ábrázolni tudjon, így erről Kosztolányi le is mondott. Esti megjegyzése által így nyer negatív értelmet a történetelvűség.

„Útirajz, melyben elmesélem, hol szerettem volna utazni, regényes életrajz, melyben arról is számot adok, hogy a hős hányszor halt meg álmában. Egyet azonban kikötök. Össze ne csirizeld holmi bárgyú mesével. Maradjon minden annak, ami egy költőhöz illik: töredékek.”²⁵

Ez azonban Krúdy Szindbádjánál nem fordul elő. Krúdy Kosztolányival ellentétben sohasem fogalmazta bele világszemléletét írásaiba értekezés-szerűen. Az anekdotikus szerkesztéselvet a Szindbád-művek belső lényegévé emelte.

Kosztolányi esetében az író már a műben felvázolja annak kérdését, hogy milyen stílusban alkossa újra Esti történeteit. Itt a különböző jellemek érdekes kettőssége fog kibontakozni. Míg maga az elbeszélő „egyszerűt”, és a klasszikusokat szívleli, addig Esti a zsúfolt, mozgalmas és regényes stílust képviseli. Ezeket a szerepeket a nyárspolgár-bohém ellentéppárral, vagy a beérkezett író és a nincstelen viszonyával lehetne jellemezni.²⁶

A Szindbád-történetek auktoriális formában íródtak. Ezt az E/3. személyű, mindentudó narrátori szerepet váltja fel majd az énjellegű elbeszélő a *Purgatóriumban*. Az elbeszélés azonban itt is abból indul ki, hogy Szindbád elmeséli a vele történeteket.²⁷

A *Purgatórium* elbeszélismódjáról megállapítható, hogy E/1. személyben, továbbá szubjektív hangnemben szólal meg. Azonban ebben az elbeszélismódban is kettősség figyelhető meg. Egyrészt azért, mert Szindbád személyisége ebben a műben kettős, ugyanis a józan és a megbomlott én meséli el a történeteket. Ez a korábban említett kettősség azonban egymásba fonódva nyer értelmet, így nem is lehetne ezeket egymástól különválasztani. A Krúdy-regényben az ellentéppár már eleve adott. Ez az ellentét a betegeket és az egészségeseket határolja el. Mivel az elbeszélő E/1. személyben mesél, ebből adódóan tudhatunk az összes belső és külső történésekről is. Az elbeszélőt egyfajta kettősség jellemzi, amikor a többiekéről szól. Ugyanis rá is jellemző az a kettősség, ami a beteg és az egészséges én különbségét jelenti. Azonban nem egyszer fordul elő a műben az, hogy szinte eldönthetetlen, melyik én számol be a történésekről.²⁸ Ennek eredményeképpen Szindbád számtalanszor azt az érzetet

²⁵ KOSZTOLÁNYI, 1981, 22.

²⁶ GINTLI Tibor: Anekdotizmus és poétikai innováció az *Esti Kornél* szövegében. *Literatura*, 2016. 3. sz. 137. [GINTLI, 2016.]

²⁷ Az egyes szám harmadik személyben íródott elbeszélésekben néhol előfordulnak pontatlanságok, amely miatt az olvasóban felmerülhet a kérdés, hogy valóban van-e az elbeszélőnek rálátása a történetekre. Emiatt az elbeszélés kevert típusúvá válik. „*Szindbád álmában* Szindbád egyszerűen meghal, *Az éji látogatóban* az olvasható, hogy önkézüleg vetett véget életének”. DÉRZSÓ, 1986, 303–304.

²⁸ Szindbád álmaiban megjelenő nőalakok mind-mind a bomlott elmeállapot közepén jelentkeztek. „A napnak huszonnégy órájából húszat rendszerint a másik világon töltött dr. Bihari injekcióinak segítségével révén [...]. Persze a nők nem sorszám szerint jöttek, mint a divatlapok és kirakatok modelljei, mint egy Zichy Mihály-féle

kelti, hogy az egészségesek világát sokkal bolondabbnak érezzük, mint azt a világot, amely a bomlott elme megfigyeléseiben és következtetéseiben alapul. Ezt a hatást Krúdy azzal éri el, hogy azt ígéri, szárazon meséli el az élettörténet egy részét. A szárazság fogalma valójában abban merül ki, hogy történetében a nevetség és az eszméletlent emeli ki. A külvilágot az orvosok és az ápolók testesítik meg. Doktor Cipész elnevezésénél sokszor eldönthetetlen, hogy őt Szindbád bomlott vagy az egészséges ember nézőpontjából mutatja be. A többi szereplőről adott leírásaira is egyaránt jellemző az, ahogyan tárgy-egyénekként számol be róluk. Ilyenek például azok a betegek, akik a szanatórium parkjában gyógyulnak éppen.

Szindbád elméjének bomlottságáról adnak számot *A macska merénylete*, *A kutyák merénylete*, *A megcsalt ember merénylete*, *A lovasrendőrség merénylete* és az *Apró tárgyak merénylete* című fejezetek. Minden fejezetnek megvan a reális magva. Ezekben Szindbád eltúlozza fenyegetettség érzését, ebből következik, hogy a külvilág kisszerűvé és nevetségessé válik. Sok esetben figyelhető meg ironikus hangnem, leginkább az ápolók szerepeltetése során. Ez fordul elő a veresnek nevezett főorvos leírásakor is: „A haláltól nem kell félni, minden bizonnyal én is meghalok – mondta egyszerűen a veres, és szeme úgy ragyogott, mint a legtavasiasabb égboltozat, amely valaha a földön járt.”²⁹ Az alábbi részlet alapján, mely *A veres megjelenése* című fejezetben olvasható, jobban megfigyelve nem az irónia hangnemét, hanem inkább a teljes ábrándtalanság életérzése azonosítható.³⁰

Krúdy korábbi Szindbád-történeteiben központi szerepet játszott még a szerelem. Ha esetlegesen nem fordult elő bennük a szerelem, a szöveg akkor is tartalmazott erre az élményre való utalásokat. Ezeknek a szerelmi epizódoknak a végkicsengése mindig ironikus volt, mivel az élmény átmeneti. Ebből adódóan az olvasóban megfogalmazódik a szerelem megélhetetlenségének érzése. Ez a szerelemvágy természetesen a *Purgatóriumban* is felbred. Szindbád szerelmének tárgya Gyöngyi és Fischerin die Kleine lesz, ők a bomlott elme hallucinációjaként tűnnek fel. A másik ilyen élményt a Madam személye testesíti meg. Szindbád szerelemélményét a képzelődés, a remény, az illúziók és a tévhitik jellemzik.³¹ Kosztolányi *Esti Kornél*ében nem a szerelem kapott központi szerepet, noha vannak Esti és egy-egy nő találkozásáról szóló részek. Ilyen például a *Harmadik fejezet*, amelyben Esti első csókját kapja; vagy a *Hetedik fejezet*, itt őt egy török leánnyal hozza össze a sors.

Kosztolányi *Esti Kornél* kötetének elbeszélsmódja igen sajátos: a könyv nyolc *beékel*t elbeszélést is tartalmaz. Ezek között található egy olyan, amelyre nem jellemző az

razban, ahol nem tudja az ember, mikor kezdődik az örület.” Látszólag Szindbád elméje ép, azonban a fejezet végén a megjelent nőalakhoz, Gyöngyihez, fog szólni, pedig valójában az esemény csupán Szindbád képzeletének szüleménye. Ezt az eseményt követte a Fischerin die Kleinével való találkozása, akivel már valóságosnak tűnő párbeszédet is folytatott. Szindbád hallani is vélte a nőnek a falból való kopogását is. KRÚDY, 1957. II. 394–395. 399.

²⁹ KRÚDY, 1957. II. 387.

³⁰ JUHÁSZ, 1986, 323.

³¹ A szerelem, különösen a 1910-es évek Szindbád-novelláiban úgy tűnik fel, mint a teljességigény egyedül lehetséges megélsmódja JUHÁSZ, 1986, 324–325.

Esti-narráció. Ez azt a kérdést is felveti egyúttal, hogy átmehetett-e valamiféle változáson a művek elbeszélismódja a ciklus összeállításakor? Az említett egység, amelyre nem jellemző az Esti-narráció, a *Tizennyolcadik fejezet*. Ez egyben a kötet zárófejezete is. Itt ugyanis nem jut lényeges szerep a komikumnak, és az oralitás sem jellemzi a szöveget. Az elbeszélések többségében az anekdotikus narráció és a tárcákra jellemző hang alkotta meg a szövegre jellemző karaktert.³² Ezek alapján megállapítható az, hogy az Esti-narrációk erre a kettősségre épülnek.

A tárcára jellemző elemek fedezhetők fel a *Tizenegyedik fejezet*ben, amely a világ legelőkelőbb szállodájáról szól. Az *Esti Kornél kalandjaiban* (1936) pedig ilyen csevegő modort alkalmaz Kosztlányi a *Világ vége* című novellában. Ezt a tárca jellegű elbeszélismódot jelzi az „otllevő” hallgatóságához címzett megszólalás, amely egyfajta csevegő jelleggel is szolgál. A *Világ vége* gyakran él ugyanezzel a technikával, megjelenik az orális elbeszélismód, ugyanakkor a cselekmény nem anekdotikus jellegű.³³ Így levonható az a következtetés, amely szerint a tárcák csevegő beszédmódja és az anekdotikus narráció kettőssége az elbeszélések által juttatják érvényre a szórakoztatás igényét.³⁴

Kosztolányival ellentétben Krúdnyál nincs szó arról, hogy szórakoztasson. Estinél azonban ez a szórakoztatás igen ellentmondásos, ugyanis a szövegkörnyezetben megjelenik az unalom. Esti Kornél arra panaszkodik az írónak még a mű elején, hogy unja a betűket és ezáltal a mondatokat is, amiket létrehozhat vele. Talán ezért is született meg az írónak az az ötlete, hogy *majd ő* veti papírra Esti gondolatait. Ez a következtetés azonban nem ilyen egyszerű. Esti ezzel a kijelentésével magát az irodalmat minősíti unalmasnak.³⁵ Szindbád nem fogalmaz meg az irodalommal vagy a történetmeséléssel kapcsolatban véleményt. (Hiszen a történetek alapkoncepciója nem az író és Szindbád kettősségére épít, Szindbád nem folytat ilyen jellegű diskurzust a szövegek elbeszélőjével.)

Megfigyelhető lényegi eltérés a két mű nyelvezete között. Szindbád olyan nyelvi környezetben szerepel, amely a valóságtól való eltávolodásra fekteti a hangsúlyt, míg Kosztolányi *Esti Kornéljának* történetei a köznyelvet imitálják és valóságos mozzanatokot hordoznak magukban. Közös bennük azonban, hogy mind a ketten a valósággal való kapcsolatot keresik. Végül Esti és Szindbád is arra a következtetésre jutnak, hogy az értékek viszonylagossága uralkodik ezen a világon.³⁶

A szövegek összehasonlítása nyomán kiderül, hogy mind a két karakterben megjelenik a kalandok és a felfedezések iránti vágy. A művek közös vonása, hogy az utazásokat tetszőleges sorrendben lehet olvasni (kivéve a *Purgatóriumot*), így az egyes részek önállókként is kezelhetők. Kosztolányinál az Esti gyermekkoráról szóló fejezetek mutatnak egyfajta időrendi sorrendbeliséget.

³² GINTLI TIBOR: Kompozíció és nyelvhasználat összefüggései az *Esti Kornél kalandjai* szövegében. Iskolakultúra, 2018. 3–4. sz. 48. [GINTLI, 2018.]

³³ GINTLI, 2018, 47–52.

³⁴ Továbbá ezek tették lehetővé azt, hogy az anekdotikus narráció alkalmassá vált olyan funkciókra is, mint például a poétikai önreflexió. GINTLI, 2016, 138.

³⁵ GINTLI, 2016, 139.

³⁶ DÉRCZY, 1986, 311–312.

Érdekes kettősség figyelhető meg az elbeszéléstechnikák tekintetében is. Az *Esti Kornél* első három fejezetében megjelenik az E/1. elbeszélő, azonban ez maga az író szemszöge; az E/3. elbeszélő Esti alakját szólaltatja meg. Azokban a fejezetekben, ahol Esti Kornél mesél (pl.: 9., 11., 17. fejezet), az író auktorialis elbeszélést alkalmaz. A narrátor E/3. elbeszéléssel indít, ezt követően az olvasóban az az érzés támad, mintha a történetek elmesélését tőle maga Esti Kornél venné át.

„Ordított a szél – szólt Esti Kornél. – A sötétség, a hideg, az éj jeges virgáccsal verte végig s összekarmizálta az arcomat.

Orrom sötétbíbor volt, kezem szederjes, körmeim lilák.”³⁷

A karakterek közös vonása, hogy kalandos történeteiket mindketten egy vélt hallgatósnak mesélik el. A *Purgatóriumban* is megjelenik a hallgatóság, majd a történet a mű végéig E/1-ben zajlik. Az éjszaka mind a két szereplő esetében nagy jelentőségű. Esti Kornél esténként anekdotázik, Szindbád este szokott elutazni.

„– Ismeritek a szállodák költészetét? – fordult felénk Esti Kornél. – Erről sokat tudnék beszélni.”³⁸

„Akkoriban nagyon beteg voltam, és egy elmeorvossal volt a legtöbb bajom, valamint a legyekkel – kezdte Szindbád, élettörténetének egy részletét mesélgetve [...]

Az elmeorvos lakóhelyét a szobám fölé helyezte, ahonnan különböző, mennyezetbe fúrt lyukakon át kihallgatta mondanivalóimat [...]

³⁹

Az elbeszélésmód, a karakterek jelleme mellett, a főszereplők élet-halál felfogásának összehasonlítása mutat érdekességet. A szövegekből egyértelműen kiderül, hogy Esti a halálra úgy gondol mint cselekvésre, amelyre fel kell készülni, egyfajta rendezőelvként értelmezi ezt. Ezzel szemben Szindbád úgy érzi, nincs lehetőség az utólagos rendezésekre, így célok sem fogalmazódnak meg benne a történet során.⁴⁰

Kosztolányi *Esti Kornél* és Krúdy *Purgatórium*, valamint a *Szindbád utazásai* számos összehasonlító vizsgálatra ad lehetőséget. A történetek elbeszélésmódjukban, a karakterek felépítésében és világnézetükben párhuzamba (vagy ellentétbe) állíthatók egymással.

³⁷ Ilyenre példa a mű *Tizennyolcadik fejezete – Melyben egy közönséges villamosútról ad megrázó leírást, s elbúcsúzkodik az olvasótól.* KOSZTOLÁNYI, 1981, 251.

³⁸ KOSZTOLÁNYI, 1981, 157.

³⁹ KRÚDY 1957, II. 373.

⁴⁰ DÉRCZY, 1986, 310–311.

KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA
Adalékok a nyíregyházi református
gyülekezet újratelepítés utáni
évszázadához
(Egy mintavételező kutatás eredményei)

Nyíregyháza életében új korszakot nyitott az 1753-tól indult szervezett telepítés, majd az egy évszázadon át tartó spontán betelepülés. A lakosságpótlásra azért volt szükség, mert a gyakran változó birtokosok által kirótt terhek, az állami és hadiszolgáltatások, a harci események, a természeti csapások, valamint a megélhetési gondok miatt a régi lakosok elvándoroltak. Amikor 1748-ban nagykárolyi gróf Károlyi Ferenc az ecsedi uradalom részeként megvásárolta a település felét, birtokostársával, Palocsayné Petheő Rozáliával a széles határ megműveléséhez mielőbb új jobbágyokról kellett gondoskodnia. A nemesi vármegye közgyűlése jóváhagyva telepítési szándékukat, csak azt kötötte ki, hogy a megyebeli helységekből nem csábíthatnak ide senkit. Minthogy a Palocsay család a XVII. század közepén váltott vallást és lett evangélikusból római katolikus, a Károlyiak pedig – akik még a XVI. század közepén több református zsinatot is egybehívtak – szintén visszatértek a katolikus hitre, ezért legjobban katolikus betelepülőknek örültek volna. Ez az időszak már a Rákóczi-szabadságharc után indult telepítési hullám vége volt, így olyan katolikusokat nem találtak, akik tömegesen vállalkoztak volna arra, hogy Nyíregyházára költözzenek. Ezért örömmel fogadták a Felvidékről néhány évtizede a Békés megyei Harruckern-birtokra települt evangélikus tótok közül jelentkező többszáz családot, és a Felvidékről még évtizedeken keresztül spontán vándorlással folyamatosan érkezett, főleg német nyelvű evangélikus gazdákat és kézműveseket.¹

¹ A telepítés szervezésével Károlyi Ferenc a szarvasi csizmadiamestert, Petrikovics Jánost bízta meg. Az új lakosok szabad menetelű jobbágyoknak vallották magukat, bár voltak köztük rangrejtve érkezett nemesek is.

A nyíregyházi református gyülekezet élete²

Az újratelepítés előtt Nyíregyháza lakosainak több mint fele, 49 családfő vallotta magát reformátusnak.³ Rajtuk kívül 35 oroszként említett görögkatolikus és 11 római katolikus családfőt vettek számba az összeírók. A reformátusok temploma és a parókia az Egyház utcán állt. Mivel a régi lakosok nem kapták meg azokat a kedvezményeket, amelyeket az újonnan érkezettek, így a betelepítés után többen elköltöztek innen. A református gyülekezetből Laskay János „Kunországba” ment. Ladányi Mihály a szomszédos Pazonyba (Nyírpazony), Gönczy Mihály Lökre (Tiszalök) költözött. Pálóczi János szolgálja is hamarosan továbbállt. Új lakóhelyet választottak a Meggyesy, Fintor, Pálóczi, Uri, Nagy, Móricz, Gyalog, Rikassi, Györi, Luka, Liskay, Asztalos, Mór, Szűcs, Balog, Pócsi, Fekete, Lenke, Váradi, Oláh, Pap, Kolláth, Konya, Darás, Bazsa, Vekerdi családok, valamint a nemesként feljegyzett Molnár, Toót, Váradi, Cseke, Bak, Kereky családok. Az összeírásban szereplők némelyike többgenerációs família volt, ahol az azonos nevű adózókat néha idősebb, ifjabb megnevezéssel különböztették meg. A családok között lévő rokonsági kapcsolat beazonosítását azonban nehezíti, hogy a nevek írásmódja még nem rögzült, így néha a családtagokat, illetve az ugyanazon nevű rokon családokat alkalmanként más betűsorrall írták le.

A pontos családszám pedig azért nem határozható meg teljes biztonsággal, mert a gyülekezet tagjai között is voltak olyanok, akik különböző okból adózás alóli mentességet élveztek,⁴ így nem kerültek be az összeírásba. A betelepülés időszakában a számbavétel pontosságát akadályozta még a házak „összevisszasága” is.⁵

A települést elhagyók között feltüntetettek közül többen újra felbukkannak az 1761-ben készült összeírásban, így pl. Kereky András, Balog Mihály, valamint az alábbi családok: Veres, Biri, Bika, Varga, Gesztenyi, Fabján, Török, Borbély.⁶ A későbbiekben is visszatért több régebben itt lakó család.

1753-tól néhány éven belül a 400–450 fős Nyíregyháza 2500 főssé vált, 1785-ben pedig már a 7000 főt is meghaladta. A betelepítést követően azonnal döntő többségbe kerültek az evangélikus új lakosok, akiknek a lakosságon belüli kb. kétharmados ará-

² Erre az időszakra vonatkozóan a gyülekezet életéről kevés eredeti írott forrás maradt fenn.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Károlyi nemzetségi levéltára, P 392 L 44. N. 98.

⁴ Nem adóztak 3 évig az új házat építők, a vezető egyházi vagy köztisztviselő, a mesterséggel, gazdasággal nem rendelkezők, a nincstelenség, a munkaképtelenség miatt.

⁵ Rác Demeter, Károlyi Ferenc teljhatalmú megbízottja írta levelében, hogy a telepítés előtt kirendelt összeírók nem tudtak pontos munkát végezni, mert a házak összevisszasága miatt számba vehetetlen volt a lakosság. Az utcaépítéskor először a telepítés során volt alkalom, amikor az uraság gazdatisztje osztotta ki a telkeket a házépítéshez. A XIX. század elejétől főként tűzrendészeti szempontok miatt törekedtek a zugok és egymásba zúfolt házak felszámolására.

⁶ LUKÁCS ÖDÖN: Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története. Nyíregyháza, 1886. [LUKÁCS, 1886.] 86–87., Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára [MNL SzSzBVL], IV. 1. F. 55. N. 436. 1754. Az összeírás közlőve: Pro memoria. Nyíregyházi összeírások, 1752–1850. Szerk. KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA. Nyíregyháza, 2003. 39–42. Az összeírásokba csak az adózó családfők kerültek be a lakóhelyük sorrendjében, a mentességet élvezők nem.

nya közel egy évszázadon át megmaradt. A betelepítést követő elvándorlás a korábban legnépesebbnek számító református gyülekezetet érintette legérzékenyebben, ők még a csekély számú katolikusoktól is kevesebben maradtak.⁷ Bár a folyamatos bevándorlás során érkeztek a katolikusok mellett reformátusok is, de a vallási arány így sem módosult sokat.⁸

Azonban a kisebb gyülekezetek is arányos részt kaptak a városvezetésben, 2–2 fő lehetett az előljáróság tagja. Az 1793-ban megválasztott döntéshozó testületben, az ún. *electa communitas*ban a 33 evangélikus után a reformátusok voltak a legtöbben 4 fővel, római katolikus 2, görögkatolikus pedig 1 volt. Itt nem a vallási arányosság, hanem a rátermettség volt a döntő.

Bár az újratelepített közösség élete jól dokumentált, köszönhető ez az új lakosokkal érkezett Reguly Sándor szarvasi tanítónak, aki ellátta a nótáriusi feladatokat, a református gyülekezetekről azonban kevés írásos emlék maradt fenn. Így a vizsgált korszakra vonatkozóan Lukács Ödön esperes egyháztörténeti munkája⁹ az irányadó forrás, amely megőrizte a régi lelkészek nevét is: Szigeti Jánosét és az őt követő Szénási Báthory Nagy Istvánét, akinek szolgálata idején 1764-ben renoválták másodszor a régi templomot. Utánuk itt szolgált Pap Pál, Horváth Mihály, Szentpétery József, Molnár Somogyi János és Bagdy Mihály, aki a templom rendbe tétele mellett az 1774-től vezetett anyakönyvekre is kiemelt figyelmet fordított. A régi, mára már elveszett jegyzőkönyv 1789-es bejegyzése szerint egy olyan házban lakott, amellyel egy fedél alá építették a cselédházat és a kamarát. Volt istállója, sertésóla, pincéje is.¹⁰ A gyülekezethez az ez évben végzett összeírás szerint 278 református tartozott.¹¹

Bagdyt 1797–1831 között Domján Pál követte. Nevéhez fűződik a jegyzőkönyv megnyitása, vezetése, a régi iratok bemásolása, az 1801–1802-ben történt harangöntetés, és 1804-ben a fatorony megépíttetése.¹² A szolgálatának idején, 1809-ben készült egyházkerületi számbavétel szerint a hívek ajándékként 9 különböző színű selyemkeszkenő, 2 abrosz, egy aranyvirágokkal futtatott hasadt szélű ezüst pohár, három fedeles cinkanna, három cintányér és egy asztal alkotta a templomi klenódiумokat. A papnak ekkor kaszáloval együtt 46, a tanítónak 20 köblös szállásföld állt a rendelkezésére. A lelkész a város északi részén található dohányt termő pusztaföldből is részesedett. Ekkor a gyülekezet kurátora Megyesi András volt, presbiterként Nemes

⁷ Az adóösszeírások adatai szerint a reformátusok alig néhány százalékát adták az összlakosságnak. MNL SzSzBVL, V. A. 12. h. 1790, 1824, 1833.

⁸ Nyíregyháza a régió evangélikus központja lett. Szabolcs megyében más településen igen kevés helyen élt még néhány evangélikus lakos.

⁹ Lásd LUKÁCS, 1886.

¹⁰ LUKÁCS, 1886. 388.

¹¹ Nyíregyháza 6923 főnyi összlakosságából 5592 volt evangélikus, 528 görögkatolikus és 525 római katolikus Lásd LEFFLER SAMU: Nyíregyháza város története. In: Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye. Budapest, 1900. <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0019/8.html> 2025. 02. 03. [LEFFLER, 1900.]

¹² LUKÁCS, 1886. 384–387.

Pál, Barta István és György, Horváth István, Musai János és Mezei Sándor tevékenykedett.¹³

Igyekeztek gondot fordítani a templomra is, amelyet 1819-ben újrafedtek. A munkához a zsindelet a várostól kapták. A következő években a régóta koszolódó falat fehérre meszelték, sőt új székeket, ajtót csináltattak.

A szolgálatban Domjánt Ferge János követte, aki nem sok időt tölthetett itt, mert 1834-ben elhunyt. Susztek Sámuel nyíregyházi evangélikus tanító ezt írta róla naplójában: „December 4-én négy napig tartott betegsége (bélgyulladás) után a halál által ragadtatott ki az élők közül a nyíregyházi református valláson lévő tiszteletes tudós Ferge János úr, és december 6-án temetődött, sokaktól sírások közben kísértetvén nyugovóhelyére, s hagyván maga után öreg atyját, maga özvegyét 3 magzatjával... .

December 12-én ugyanazon eklézsiának oskolatanítója is meghalálozván temetődött el, kinek neve volt Gyöngyösy N.,¹⁴ és így üresen maradt az eklézsia.”¹⁵

Gyöngyösi Juhász Péter is csak rövid időt töltött itt. 1830-ban érkezett Kópis János helyett, akít elbocsátottak, mert a munkájával elégedetlen volt az eklézsia.

A gyülekezet azon tagjairól, akik az adózók csoportjába tartoztak, a városi összeírásokból nyerhetünk némi információt. Az 1803-ban készült iratban az alábbiak neve olvasható: Balla György, Baráth Miklós, Barkai János lakatos, Barta György és László, Barto Mihály, Biri György, István és ifjú István, Bogár (Bogo) István csizmadia, Borsi László, Czellár István, Dan István, Horog János és Menyhárd, Horváth István, Jenei László, Kazinczi János, Kis István, Kováts Mihály kovács, Kováts Pál, Kruták Mátyás, Küblös Sámuel varga, Liptsei Mihály kovács, Major István szíjgyártó, az időse és ifjú Megyessi András és Ferenc, valamint Mihály, Mezei József szűcs, Musai András kötéltverő és János csizmadia, Nagy József lakatos, Pere Józsefné, Potoczki János, Szabó János, ifjabb és idősebb István, közülük az öregebb könyvkötő, Szilágyi István és Mihály, Szőke András, ifjabb és idősebb Szuchánszki Pál, idősebb Szűts János,¹⁶ Tornyai András, Veres János, Virág János.¹⁷ Összevetve a névsort a korábbi összeírásokkal kitűnik egyrészt, hogy az a néhány család, amelyik régről itt maradt, többgenerációssá lett, hiszen felnőttek, önálló adózóvá váltak és itt alapítottak családot a fiúgyermek, másrészt, hogy az új lakosok között egyre több lett a kézműves.

A reformátusok között is voltak olyanok, akik csak ideiglenes munkájuk idején éltek itt. Ritka kivétellel alig néhány évet töltöttek Nyíregyházán a gyülekezet meghívottjai: a lelkészek és a tanítók, továbbá a város által felkért közigazgatási, pénzügyi, jogi szaktisztviselők. Rövidebb időre érkeztek azok is, akik a tanyákra vagy a városi

¹³ „Kívül, belül, földben, ládában, papíroson, contractuson...” A máramarosi és szabolcsi református egyházmegyéek vagyonösszeírási jegyzőkönyvei, 1809. Szerk. SZABADI ISTVÁN. Debrecen, 2017. 149–150.

¹⁴ Gyöngyösi Juhász Péter. Lásd LUKÁCS, 1886. 393.

¹⁵ Susztek Sámuel nyíregyházi evangélikus tanító feljegyzései (1830–1849). Szerk. GALAMBOS SÁNDOR, KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA. Nyíregyháza, 2018. 17.

¹⁶ A Szuchánszkiak között voltak evangélikusok is, ill. a Szűts nevet viselő családok között görögkatolikusok.

¹⁷ MNL SzSzBVL, V. 12. h. 1803: 22. Az összeírás közölvé: Pro memoria. Nyíregyházi összeírások, 1752–1850. Szerk. KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA. Nyíregyháza, 2003. 117–132.

háztartásokba szolgálni, egy-egy kézműves mesterhez legénynek, inasnak szegődtek. Az idénymunkások többsége csak néhány hétre, legfeljebb pár hónapra jött fenni, aratni, de akadtak köztük visszatérők is. Persze előfordult olyan is, aki végül itt telepedett le. Borbély Pál szolga neve azért maradt fenn a kérelmekben, mert szeretett volna házat venni és ezáltal lakossá válni. A befogadást azonban az előjáróság szigorú feltételekhez kötötte, és nem engedte bárkinek az ingatlanvásárlást, hiszen ezzel jogot nyert volna a közös jövedelmekből (pl. külső pusztákra való földbérlés, legeltetés, ingyen vásári árulóhely stb.) való részesedésre. Borbély ajánlója és pártfogója 1799-ben papja, Domján Pál lett, aki az előjárókhöz írott levelében sajnálkozva állapította meg azt is, hogy mióta a városban szolgál, 8 éve, csupán egy híve kapott lakosjogot. Írásban vállalt kezességet a gyülekezetéhez tartozó ifjúért, hangsúlyozva a következőket: „Nem hogy ellene kellene állnia, sőt inkább meg kellene dicsérni, hogy oly ifjú létre legelőszörre is azon igyekszik, hogy házat vegyen, és ingyen lakója a városnak ne legyen csak egy nap is. Ha így cselekszik a nemes tanács velünk, mi módon reménylheti azt az én szegény kis ekléziám, hogy valaha megnevekedjen, ha csak valamennyire is? Én mindezideig akár vármegye tisztjeihez, akár más úri rendekhez volt szerencsém, különösen dicsekedtem azzal, hogy az itt lévő négy religiókon lévők mely szép harmóniában vagynak, és hogy a többek közt minket is szeretnek. De már ha így cselekszenek velünk, nem tudom hogy gondolkozzak, mert szeretni valakit, azonban boldogulásán nem igyekezni, sőt annak ellent állani, az inkább gyűlötséget mint szeretetet foglal magába. Alázatosan instállok annak okáért a nemes tanácsot, engedje meg a nevezett ifjúnak, ne csak azt, hogy itt lakhasson, hanem azt is, hogy a már alkuba lévő házat is megvehesse, hogy ekképpen ne csak magam, hanem ezek az én együgyű hallgatóim is győztesse meg afelől, hogy önekik a nemes tanács nem igyekezik pusztulásokra és romlásokra, hanem inkább szaporodásokra. Attól fél ugyan gondolom a nemes tanács, hogy az ilyen esmeretlen embereknek befogadásával csak a bajoskodást szaporítja, mint némelyekkel, amilyenek voltak és vagynak még most is az én hallgatóim között, akiket eléggé szégyenlek, de róla nem tehetek. De efelől az ifjú felől egészen másképpen gondolkozok és merem biztatni a nemes tanácsot, hogy vele, haszint nemes ember is, soha nem lesz baja. És ha úgy nem viselné magát mint emberséges ember, és amint én reménylem, magam azt mondom, hogy mindjárt dobra kell üttetni a házat.”¹⁸

Éble Gábor szerint 1824-ben a városban 2500-an voltak a reformátusok.¹⁹ A korabeli statisztikai családtagszámot alapul véve ez kb. 450–500 családot jelenthet. Közülük az alábbi családfők neve szerepel a városi adóösszeírásban: Megyessi György, idősebb és ifjabb András,²⁰ Ferenc és Mihály, valamint István kalapos és senator, Biri István és György, Fülep Mihály és István nemes, Tornyai György és András, Dants

¹⁸ MNL SzSzBVL, V. A. 12. d. 40/120. 1806:16.

¹⁹ Élt a városban még 13 000 fő evangélikus, 5600 római katolikus, 3000 görögkatolikus és 2100 zsidó. Lásd ÉBLE GÁBOR: Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza. Bp., 1898. 115.

²⁰ Az ifjabb katona volt.

Miklós, Nagy Mihály nemes, Moravetz László, Balla Márton szolga, Barta György, László, János, István és András, aki Simán kocsmáros, Soltész Ádám, Merki András, Jarosi József esküdt, Forgó Dániel asztalos, Német János, Horváth István, Barta György és János, Kazinczi János, Pere János egyházfi, Szőke András, Török György, Ziger János lakatos, Davaloszki Pál, Szabó József, Mihály és János, Szilágyi András, idősebb és ifjabb István, Balog András, Horog Menyhárd és János, Liptai József, Kiss János nádkötő, Veres György, Köblös²¹ Sámuelné, Salamon István, Dán István, Moraveczi János, Muzsai András és János senator, Nemes Pál nemes, Szentmiklóssy Gábor nemes, Bernad Mihály.

A lelkész és a tanító megélhetését a gyülekezet biztosította. 1802-től a prédikátor bére több elemből tevődött össze.²² A legjelentősebb juttatás 1765-től a határbeli szálláson kimért 2 kötéalj parókiális föld volt. Az eklézsia ennek megműveléséhez vetéskor napi 4 ekés segítséget biztosított. Ehhez járt 12 embervágó kaszáló, de ezt magának kellett kaszáltatnia, innen volt szalmája is. Napi élelméhez 11 köből búzát vagy megváltásaként pénzt, munkájáért további 20 forintot rögzített a díjlevele. Tűzfáról is gondoskodtak a számára.²³

Hitbeli szolgálataiért: keresztelésért, temetésért, esketésért néhány forint illette meg.²⁴ Alkalmanként a terményjárandóságot pénzre változtatták, a pap nyolcvan, a tanító negyven rénes forintot kapott. A tanító járandóságát a „hiványában” adták írásban. Az Isten veteményeskertjének



A lelkész és a tanító földje a nyíregyházi határban

MNL SzSzBVL, T. 381. 1863. <https://maps.hungaricana.hu/hu/Me g ye i Te rk e p e k / 4 0 1 9 / v i ew/?bbox=-1802%2C-6513%2C10485%2C-1490 2025. 02. 03.>

tartott iskolában a gyülekezet gyermekeit betűvetésre, olvasásra, számolásra, egyházi énekekre oktatók, akik általában a debreceni vagy sárospataki kollégium diákjai voltak, 10 forintnyi készpénz mellett 5 és fél köből búzát és rozst kaptak munkájukért. Az egy köblös szállásföldjük művelését az eklézsia vetéskor 2 ekessel segítette. A kaszálóból 10 embervágónyi illette őket. A tanításért 10 forint járt, az egyházi szolgálat segítéséért is

²¹ Az 1803-as összeírásban férje neve Küblösként van írva.

²² Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára [TReL], 8. c. 5. Nyíregyháza, 1916.

²³ TReL, I. 1. u. 9. 1801–1946. Nyíregyháza

²⁴ Az Andaházi Szilágyi Mihály által tett alapítványból a prédikátor járandóságához a 19. sz. első harmadától még 50 forintot kapott.

kaptak 7 forintot. A tanítóknak a gyülekezet még a XVIII. században építette fel a házat kamarával. Az udvarában az istálló és a sertésöl mellett egy tengerikás is állt.²⁵

A reformátusok száma ingadozott, a XIX. század közepére erős csökkenést mutatott: „1850. A lakosok száma a sok csapás következtében nagyon lepadt; a városi és tanyai 3825 lakóházban 13 118 lakos találtak, nem szerint 6475 férfi és 6643 nő.” Közülük 10 179 evangélikus, 1534 római katolikus, 955 görögkatolikus, 490 református, 60 zsidó volt.²⁶

Az 1856–1858-as hivatalos adatok szerint Nyíregyháza lakossága 15 110 főre nőtt.²⁷ Ekkor alig több mint 500 reformátust, köztük 70 iskolás korú gyermeket említ Kovács János lelkész és Jármay Menyhért főgondnok adománygyűjtő lapja, amelyen az iskolára és egy harangra kérnek támogatást.²⁸ Az 1880-ban tartott népszámlálás idején szembetűnő a gyülekezet létszámgyarapodása. Ekkor már 26 612 lakosa²⁹ volt a városnak, ebből református 2334 fő. Az evangélikusok aránya még magas, hiszen 12 867 fő tartozott a gyülekezetükhez. A római katolikusok 5715-en, a görögkatolikusok 3404-en, a zsidók 2256-an lettek. Összeírtak még 33 görögkeleti és 2 unitárius lakost is.³⁰

A lelkészbért fizetőket vagyoni állapotuk szerint kategorizálták. Az 1700-as években az egész telkesek egy véka búzát, ugyanannyi gabonát és 8 garast adtak, a féltelkesek a felét. A szolgálk és az özvegy asszonyok fára egy márást³¹ fizettek, ennek egy harmada volt a tanítóé.³² Az esketésért és a temetésért 1 forint járt. A gyülekezet segítette a kótaji határban lévő papföld megművelését úgy, hogy négy ekés és 8 kapás munkaerőt biztosítottak.³³ 1833-ban 52-en voltak az egész bért fizetők,³⁴ akik egy véka búzát, egy véka gabonát és 8 garast, fára pedig 16 krajcárt adtak.³⁵ A félbéresek közé az alábbiakat sorolták: özvegy férfi, akinek se szállása, se járó marhája, se mestersége, feleséges szolgálk, mesterlegény, nőtlen legény, akinek háza vagy szőlője volt és megházasodhatott volna, özvegyasszony, aki a férje mesterségét folytatta legénnyel, valamint az a mesterlegény, aki maga kezére dolgozott. Ők negyvenen voltak és 13 forint 20 krajcárt fizettek. Az

²⁵ LUKÁCS, 1886. 388.

²⁶ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarország-varmegyei-es-varosai-1/szabolcs-varmegye-167E9/nyiregyhaza-varos-tortenete-irta-leffler-samu-revid-dr-borovszky-samu-16A74/lakosság-1850-ben-16BD9/> 2025. 02. 03. A felekezeti megoszlásnál megadott számok összege 13 218.

²⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1850-1857/?pg=154&layout=s&query=Ny%C3%ADregyh%C3%A1za 2025. 02. 03.

²⁸ „Protocollum, Melyben a Nyíregyházi Ref. Ekkla határozásai végzései ’s az Ekklát illető neves dolgok Foglaltatnak” (1836–1884). Őrzőhelye: Nyíregyháza-Városi Református Egyházközség irattára. [Prot., Vegyes feljegyzések] 1858.; A jegyzőkönyvszerű bejegyzések 1865-ben megszakadnak, ezután vegyes feljegyzések, következnek az 1833 és 1884 közötti évekből.

²⁹ Az egyes felekezethez tartozók megadott számát összeadva a végeredmény 26 611 fő!

³⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_vallasi_Magyar_1880-1949_02/?pg=199&layout=s 2025. 02. 03.

³¹ Váltópénz, amelyen a gyermekét tartó Szűz Mária képe látható, 17, esetenként 20 krajcár.

³² Az özvegyek pénz helyett adhattak egy zsákot is. LUKÁCS, 1886. 385.

³³ A rossz minőségű, leginkább csak kaszálónak használható terület helyett az orosz pap és kántor földje között kapott egy ötven köblőset.

³⁴ LUKÁCS, 1886. 385–387.

³⁵ Ezen felül a Tisza-partról vág a Sóstón lévő erdőből fafuvarozásra volt kötelezve az eklézsia.

özvegyasszonyok 14-en külön csoportot alkottak. Közülük, aki egyedül a maga kenyérén volt, 2 napszámmal vagy annak árával tartozott, de ha a kenyérkereső fia is vele lakott, abban az esetben félbéresnek számított. Összesen 20 krajcárjával 4,40 forintot fizettek. A szomszédos Simáról 4–5 cseléd tartozott még a gyülekezethez, akiktől fejéenként 20 krajcárt remélhettek, valamint 1 véka rozsot adtak. Az ekkorra már 30 köblösre nőtt szállásföld megmunkálásához a lelkész 4 ekést és 8 kapást kapott segítségül úgy, hogy enni, pálinkával itatni neki kellett. A földet általában felében adta ki, őszi termése így búzából és rozsból 7 véka volt. Egyházi szolgálatát honorálandó esketésért, halotti prédikációért 1 ezüst forintot, vagy váltóban 2 forintot kapott. Keresztelésért szokás szerint 24 krajcár járt. A magatehetetlenek és szegények mentesültek a fizetés alól.³⁶

Azok a tanítók, akikről feljegyzés maradt fenn a XIX. század közepétől, nem töltöttek hosszú időt Nyíregyházán. László András 1835–1840 között tanított itt, majd Dögebe ment tovább. Az őt követő Nagy János két év múlva költözött el Bujra. Fodor János, aki Ongárról jött, egy évet maradt, majd Vencsellőn folytatta az oktatást. Funyi Dániel Szakolyt hagyta ott 1843-ban a nyíregyházi ekléziáért, de három év múlva továbbment Sényőre. Nemes Horváth Gábor Nyírbátorból jött 1846 nyarán, azonban hamar visszatért Nyírbátorba, hogy ottani jegyesével egybekeljen. Miután 3 hétig sem adott hírt magáról, a szülők kérték, hogy nevezzenek ki helyette ideiglenes tanítót. Így került Nyíregyházára Lovas Károly, aki azonban a tengerigoré használata miatt állandó konfliktusban volt a lelkésszel. 1850-ben „sertésekkel nyereszkeskedés miatt hivatali helyét sokszor hetekre elhagyta, a sertések az udvart feltúrják, a gyerekeket nem kellő tevékenységre kényszeríti, ezzel elidegeníti a szülőket – ezzel kárt okoz, ráadásul nevével szitkokat szórt a lelkészre – a tanítót a kupeckedéstől eltiltják és nem hagyhatja el hosszabb időre a várost se engedelem nélkül” – állt az ellene tett panaszban. Elbocsátását követően jött Szini Pál, 1853-ban pedig Varga Antal.

A városiasodás előrehaladásával,³⁷ az 1803-ban és 1824-ben történt megváltkozást követően a közigazgatás átalakulásával mind fontosabbá vált a tudás. Érvényesülni leginkább az tudott, aki iskolázott volt. Az előljárók már a század elejétől szorgalmazták a tanulást, sőt a kézművesektől már inaskorban megkövetelték az írni-olvasni tudást. A református presbitérium is – alkalmazkodva az új kihívásokhoz – szeretett volna javítani az oktatás színvonalán. 1846-ban úgy látták, hogy ehhez a tanítók hanyagsága, alkalmatlansága és a szülők nemtörődősége miatt határozottabb intézkedéseket kell tenni. A változtatást sürgette az alább rögzített rövid feljegyzés is: „az oskolatanítók botrányos maga viselésök miatt más vallásfelekezetűek előtt is szemrehányásokat és orczapirulásokat kellett kiállanunk”. Mindezek elkerülésére a lelkész szorosabb ellenőrzését ajánlották. A tanítóval szemben nemcsak elvárásaik voltak, hanem arra is törekedtek, hogy segítsék a munkáját. Összeírták a 6–12 év közöttieket, illetve határozatban mondták ki, hogy a szülők „szoríttassanak” gyermekeik

³⁶ Prot., Vegyes feljegyzések, 1833.

³⁷ Nyíregyháza 1786-ban kapott mezővárosi rangot.

iskolába járatására, az ellenszegülőket pedig fenyítsék meg.³⁸ A körlátogató lelkészek, akik 1848 februárjában az eklézsia ügyei mellett megvizsgálták az iskolát is, jelentésükben azt ajánlották, hogy a kint lévő tőkepenzről kérjenek kötelezvényt, válasszanak iskolai igazgató választmányt és közkölségen legyen az iskoláztatás. Feljegyezték azt a gyakorlatot is, miszerint „divatban lévén a más felekezetbeli oktatók elibe való járása is az oskolázandó gyermekeknek”. Sokszor jelentkezett megoldandó problémaként a tanító jövedelmezését megalapozó tanítóbér beszédese. Ha rákényszerültek, akkor a városi előljárók segítségével akár törvényes úton is behajtották az ebbéli tartozást.

A református eklézsia működésébe, az egyházi és világi tisztségviselők hierarchiájába, hatáskörébe, az egyházi gazdálkodásba is bepillantást enged az a XIX. századi presbiteri jegyzőkönyv, amely ma is a gyülekezet tulajdonában van.³⁹ Az első bejegyzés az 1836. január 10-én tartott presbiteri ülést rögzíti, amelyet Kovács János prédikátor nyitott meg, akit Karászról⁴⁰ hívtak Nyíregyházára 1835-ben.⁴¹

A további bejegyzések szerint havonta akár több alkalommal is tartottak gyűlést, ezeken döntöttek az egyházi ingatlanokról, pl. a parókia udvarának bővítéséről, a toronygomb javításáról, az épületek náddal fedetéséről, illetve itt fogadták el az ún. kegyes adományokat.⁴² Az adományozók közül kiemelkedik Montai István fiatal gazda ajándéka, aki az úrasztalára aranyozott poharat csináltatott 45 váltóforintért. Felajánlásáért jegyzőkönyvileg dicsérték meg, mondván, hogy akkor tette nagylelkű adományát, amikor: „külső javakkal bírók egy fillérékét is Isten dicsőségére nehezen és sokszori zörgetések után is dérral dúrral adnak ki”. Hálából nekiadták a régi papírvékonyosságú poharat, amit az ötvös, mint ezüstöt, 15 váltóforintért vett be. Az úrasztalára a terítőt is ajándékba kapták 1844-ben Májerszky Dániel feleségétől. Az egyik legjelentősebb adomány, a debreceni Andaházi Szilágyi Mihály által 1836-ban tett alapítvány volt, amely az evangélikusok mellett a református gyülekezetet segítette. A pénzből jutalmazhatták a lelkészt 50, a tanítót pedig 20 forinttal. A város fennmaradt irataiban található utalások szerint ennek az alapítványnak a létrejöttében és működtetésében valláskülönség nélkül szorgoskodtak a város vezetői is.

1837-ben jelentős előrelépést tettek. Ekkor realizálódott az előző évben felvetődött terv, miszerint új paplakot kell építeni, mert az egyszobás kis házban a prédikátor „háza népével” csak nyomorog. „Ezt kívánja az illendőség, vallásunk betse, dicsőssége, és ekléziánk fénye” – indokolták a döntést. A ház felépítéséhez kérték a város lakosainak segítségét is. Valláskülönség nélkül számítottak az adományokra. Szokás szerint a prédikátor megnyitotta az adományozók könyvét, amivel járhattak a curatorok ház-

³⁸ 1848-ban az iskoláskorúak összeírására és a szülők buzdítására kineveztetett iskolafelügyelő Kovács József sebész lett. Lásd Prot., 1846. A továbbiakban az erre az időkorre vonatkozó adatok leelőhelyét csak abban az esetben jelöljük, ha nem ebből a jegyzőkönyvből származnak.

³⁹ Prot., Vegyes feljegyzések, 1833.

⁴⁰ Ma Nyírkarász.

⁴¹ A vizitáló és invitáló küldöttség tagja Jármay Menyhért és Enyingi Dániel volt. Lásd Lukács, 393.

⁴² A gyülekezet klenódiuai (köztük réz és arany serlegek, hímezett terítők) a hívek ajándékai voltak. A templom fenntartására, javítására többen adományoztak készpénzt, a munkálatokat, a lelkészek és tanítók honorálását kétkézi munkájukkal is segítették.

ról házra.⁴³ A rektor háza helyére tervezett új épülethez a város 500 forintot ajánlott fel, Andaházi pedig 250 váltóforintot ajándékozott az istálló elkészíttetére. Építője presbiterük, Montai István ács volt.⁴⁴ A kétkezi munkában kirendelés alapján vettek részt a gyülekezet tagjai.

Az ingatlanok karbantartása, építése sok pénzbe került, ezért különösen odafigyeltek az egyházadó beszedésére, ami néha reménytelen feladatnak tűnt. 1840-ben a szervezés megkönnyítésére tíz körzetet alakítottak ki. Minden körzetnek külön könyvet nyitottak, ide írták a befizetéseket, amiről nyugtát is adtak. A pénzt a curator kezelte, hasonlóan a pénzbeli adományokhoz. Az adományozók száma és a befolyt összeg változó volt, 1843-ban pl. 14 fő két és fél krajcártól 30 krajcárig terjedő összeg adott ajándékba az eklézsia szükségleteire. A magánadakozókon kívül leginkább a céhekre számíthattak. A csizmadia és a kerékgyártó céhtől minden évben kaptak néhány forintot.

A befizetés az átszervezést követően sem lett eredményesebb. 1846-ban úgy döntöttek, hogy a hosszabb ideje tartozásukat nem rendező egyháztagoknak a javait a város segítségével lefoglalják, és ezt a templom előtt nyilvánosan közhírré teszik. Amennyiben ezután sem váltják ki a lefoglaltakat, és nem fizetik ki a tartozásukat a hívek, akkor azon év május 27-én a parókia udvarán elárverezik az ingóságokat, és a befolyt összegből rendezik az adósságot.

Az adószedés mellett folyamatosan gyűjtöttek könyöradományt is. A különböző természeti katasztrófák enyhítésére, a szegények megsegítésére tett országos, megyei és városi felhívásokra történő kisebb adományok mellett néha előfordultak nagyobb összegek. Ilyennek számított 1841-ben a debreceni főiskola javára indított gyűjtés, amelyre az előkelőknél és a más vallású papoknál maga a lelkész, máshol Barta László és Erdélyi Mihály „kéregetett”.

1845 az egyházi ingatlanok megújításának az éve lett: a templomot újrafedették, kivakolták, az iskolát kibővítették, új asztalokat, székeket csináltattak, megjavították a beszakadt kutat, valamint a parókiához tartozó omladozó épületeket. Az épületfelújításokba az eklézsia beforgatta az ún. Gáspár-féle⁴⁵ adományszülő eladásából kapott összeget, de a más vallású lakosok is sokat segítettek, főként az evangélikusok. A munkálatokhoz támogatást nyújtott a csizmadia, asztalos, szűcs, kalapos, suszter, varga, gubás és a kovács céh is. A város akként járult hozzá az adakozáshoz, hogy kedvezményesen adta a cserepet.

Az 1850-es évek politikai változása rányomta a bélyegét az egyházi életre is. A jegyzőkönyvi bejegyzések megritkultak, 1851–1853 között megszűntek. Az egyház mozgásteret is beszűkült, a világi előjáróválasztás sem a teljes gyülekezet, hanem a presbi-

⁴³ Sajnos ez a forrás még lappang vagy megsemmisült, hasonlóan a jegyzőkönyvben említett többi irathoz.

⁴⁴ Olyan lelkészlakot terveztek, amelyben már 3 szoba, egy cselédház, egy kamra és egy pince volt. Ez 1850 forintba került.

⁴⁵ Gáspár Mihály 1844-ben kelt végrendeletében az egyházra hagyott kótaji félnyilas szőlőjét 130 váltóforintért adták el.

térium feladata lett. 1854-ben az új tanítót már csak levélben hívták meg, személyes küldöttség nem ment látogatására. Szintén írásban kérték fel a gyülekezeti tagokat a presbiteri tisztség viselésére. Jegyzőkönyvbe rögzítetten számoltak el a bevételekkel. Azonban arra lehetőség volt, hogy személyesen szervezzék a hívek egyházi földéken és ingatlanoknál végzett munkáját. Egy július 30-i bejegyzés szerint az egyházmegyei jegyzőtől érkezett körlevélnek megfelelően „I. Ferenc József királyunk iránti rendületlen jobbágyi hódolatunk legtiszteletteljesb nyilvánítása mellett” csatlakoztak az államkölcsönhöz is.

1855-ben a presbiteri üléseket újra rendszeresebben tartották, igaz, hogy vasárnap délutánra tették át, mert Enyingi Lajos egyházjegyzőnek városi jegyzőként sok dolga volt, vasárnap délelőtt hirdetményeket olvasott fel. Az egyház ebben az évben már a pázsiton lévő gyepterületekből is kapott, a hívek által ajándékozott vagy hagyományozott készpénzt pedig rövid lejáratú hitelként néhány évre a szokásos 5–6% kamatra kölcsönözte. A kölcsönügyletek megélénkülését ösztönözte az is, hogy egyre többen hagytak végrendeletükben jelentős összegű készpénzt a református egyházra. A végső rendelkezés szerint nemes Kotzog János utódaitól 100 forintot,

Pogány Klárától 500 forintot, Filep Istvántól 100 forintot, Gotlieb Balázstól pedig 50 forintot kapott az eklézsia.

A XIX. század eleji református gyülekezetnek voltak közmegbecsülésnek örvendő, a városvezetésben is megtisztelő feladatokat ellátó tagjai is. Az 1837-es privilégiált mezővárosi cím elnyerését követő választáson a belső tanács tagja lett Enyinghy Dániel jegyző és Domján Sámuel ügyvéd, míg Török István és Péter külső tanácsstagok voltak. Kovács József sebész a presbitérium tagja volt. Inczedy György ügyvédként aktív részt vállalt a Károlyiakkal kötött 1824. évi örökváltság előkészítésében, majd a teljes megváltkozás realizálásában, a nemesi vármegyétől független városi irányításért folytatott küzdelemben. Nagy elismertséget feltételez, hogy az ügy érdekében Bécsben az udvarban is gyakran megfordult. 1838-ban⁴⁶ őt választották az első polgármesternek. Hivatali ideje alatt megerősítette a tűz- és közbiztonságot, elkezdődött a belváros rendezése, megtörtént a volt földesúri földek haszonbérbe adása. A három év múlva tartott tisztújításon már nem vállalt hivatalt. Ellátta a nemesi hadnagyi szék előjárójának feladatait, 1847-ben pedig elfogadta a táblabíróságot. 1854. október 14-én hunyt el, két nap múlva temették el az egykori Felső temetőben. Kovács János lelkész búcsúztatta. 1909-ben újratemették az Északi-temetőben. Családjával ma is ott nyugszik. Sírját a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság 2010. októberi döntése nyomán a magyar nemzet virtuális panteonjának részévé nyilvánította.

1866–1867-ben újabb református polgármestere lett a városnak, Jármy Menyhért ügyvéd, aki presbiteri feladatokat is ellátott.

⁴⁶ V. Ferdinánd 1837-ben írta alá azt a kiváltságlevelét, amely engedélyezte a szabad tisztújítást, aminek során először választhattak a nyíregyháziak polgármestert.



Inczedy György polgármester sírja a nyíregyházi temetőben⁴⁷

A nyíregyházi református gyülekezet az anyakönyvek tükrében

A gyülekezeti tagok vagyoni állapotáról a városi összeírások, a végrendeletek, a hagyatéki leltárak, a mindennapi életéről, családi viszonyairól pedig az anyakönyvek foglalnak magukban nélkülözhetetlen információkat. A születési, házassági és halotti matrikulák egyedi, hiteles, más iratokban fel nem lelhető adatokat tartalmaznak.⁴⁸ Elemzésük lehetővé teszi, hogy fényt derítsünk a demográfiai sajátosságokra, statisztikai rátákra, a családgyarapodás jellemzőire, a más vallásúakkal való frigyekre, a házassági migrációra, házassági, komasági szokásokra, a divatozó névadásra, a jellemző betegségekre, a halálokokra. A matrikulák alapján felvázolhatóak a családi-rokonsági viszonyok, a helyi társadalom belső kapcsolati hálója.

Bár a néhány száz fős gyülekezet adatai meg sem közelíti a többeszes evangélikusokét, az 1774-től kelt anyakönyvekben fellelhető információk vizsgálatának összegzése még így is egy vastag kötetre menő megállapítást tartalmazna. Emiatt ez, a figyelemfelkeltés érdekében tett mintavételező kutatás csupán egy rövid időszak, a XIX. század közepének sorsfordító évei (1845–1852) adatainak feltárására irányult annak reményében, hogy a vázlatos összegzés hasznos adalékot nyújthat a városi társadalom, azon belül a református közösség megismeréséhez és remélhetőleg motivációul szolgál a további kutatás folytatásához, kiterjesztéséhez.

A születési anyakönyvek a gyülekezet jelentős részét alkotókról, a gyermekvállalási korban lévőkről nyújtanak információt. Rálátást adnak a csoport életkorára, foglalkozási megoszlására, jobbágy voltára vagy nemesi jogállására,⁴⁹ valamint a családgya-

⁴⁷ <https://emleklek.hu/index.php/467-inczedy-gyorgy-siremleke> 2025. 02. 03.

⁴⁸ A tanulmányhoz felhasznált anyakönyvi másodpéldányok az MNL SzSzBVL őrzetében vannak. Jelzetük: MNL SzSzBVL IV. 451. 196–197. kötet Nyíregyháza, református anyakönyvek (1774–1881, 1882–1895)

⁴⁹ Nemesként tartották számon az alábbiakat: Bene László, Bunyitai János, Filep Mátyás, Fülep István, Gyöngyösi Bernát, Héczei József, Huszák Imre, Kulcsár Sámuel, Lipcsei Sándor, Major József, Martinyi Imre, Nagy József,

rapodás dinamizmusára. A vizsgált időszakban apává lettek között a földművelők mellett ott voltak a kézművesek, közülük kiemelkedő számúak a gubások: Batári Dániel, Batári Márton, Jámbor Sámuel, Nagy József, Ormos János, Ormos Mihály, Soltész József, Szántai János, Vas János. Őket a csizmadiák követték: Bene László, Bodnár Sámuel, Budai József, Csóka György, Kis Dániel, Szarka József, Szécsi György. Az ácsok négyen voltak: Kulcsár Sámuel, Horog János, Mezei János, Kis György. Szabóként tevékenykedett Héczei József, Török István, Erdődi Sándor, szűcs volt Pásztor Péter, Török Ferenc, Liptai Mihály, kalapos pedig Tóth György, Tóth Sándor, Pere Dániel. A kézművesek között voltak még asztalosok (Bartha László és Bencsik Károly), kerékgyártók (Kulcsár András és Udvari János), lakatosok (Ziger Eduárd és Huszti István). Egy-egy, más mesterséget űzőnek is született gyereke, így Tajnel Mihály suszternek, Bussi János cukrásznak, Turi János cserepesnek, Tóth János szitásnak, Deák János tímárnak. Molnárként kereste kenyerét Buszlai Ferenc, Horog József és Bugyi Mihály. Zenészként tüntették fel gyermekük születésekor az alábbiakat: Mujiska József, Hamza Mihály, Forika József, Matyi György, Fridrik József, Mocsár János.

Az 1845–1852 közötti időszakot vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a gyermekvállalási szokásokat tekintve ebbe az időintervallumba kb. három gyermek születése fért bele. Az újszülöttekről két fontos információt tudhatunk meg: a nemüket és a nevüket. A közösség tagjai ezekben az években összesen 265 gyereknek: 153 fiúnak és 112 lánynak örülhettek. A névadásban a szülők követték a hagyományokat. Fiúknál a legnépszerűbb nevek a János (27) és a Mihály (16) volt, őket követte a József (14), az István (12), az András (11), a Lajos (9), a György (7), a Sándor, a Pál, a László, a Dániel, a Sámuel (6), a Ferenc (4), a Gábor (3), a Gyula (2). Lányoknál a Julianna (30) és a Zsuzsanna (21) mellett népszerű volt az Erzsébet (16) és a Mária (14) is. Kevesebben kapták a Rozália (5), a Borbála (4), az Ilona és az Anica (3), a Katalin és az Albertina (2) neveket.

A szülők komáknak szinte minden gyermekük esetében ugyanazokat hívták. Abban az esetben is, ha az anya elhunyt és özvegyének, újránősülve az új feleségtől is született gyereke. Voltak a komapárban házaspárok (ha úgy hozta a sors, akkor akár a második feleséggel vagy férjjel), testvérek, de előfordult, hogy a lelkészt vagy lelkésznet, esetleg a tanítóékat kérték meg keresztszülőnek. Van példa a keresztkomaságra is. Biri Károly és Gócs Rozália 1846 és 1851 között született 3 gyermekének keresztszülei: Deák János és Megyesi Mihályné Megyesi Julianna. Megyesi Mihály és neje 1845–1852 között született négy gyermekének keresztszülei pedig Biri Károly és Gócs Rozália voltak.

Az anyakönyvek alapján kísérletet lehet tenni a családrekonstrukcióra is. Megyesi János juhász családjáról az alábbi bejegyzések találhatóak az anyakönyvben: a vizsgált időszakban felesége, Gyurecsko Anna 1845 augusztusában adott életet János nevű gyermeküknek. 1847-ben született meg Ilona nevű kislányuk, aki 1 hónaposan meg-

Trócsányi Sándor, Vad András, továbbá Galánffy János jegyző, Kis Kőmíves Károly ügyvéd, polgárként említik Gráf Móricot.

halt. Az egy évvel később született kislány is ezt a nevet kapta. 1849-ben a kis János is elhunyt epemirigyben. A megjegyzésbe beírt orvosi vélemény szerint ekkor az anya szintén meghalt. Az apa újránősült, második nejétől, Andrásik Zsuzsannától is született egy lánya 1850-ben. Abból, hogy a gyermek szintén az Ilona nevet kapta, arra lehet következtetni, hogy az 1848-ban született kislány is meghalt, bár a halotti anyakönyvben erre vonatkozó adatot nem rögzítettek, mint ahogy Andrásik Zsuzsanna elhunytáról sem. De 1852-ben már a harmadik feleség, Vaskó Zsuzsanna adott életet egy Anna nevű kislánynak. A halálozási bejegyzések azon túl, hogy rávilágítanak a nagyfokú gyermekhalandóságra és példát szolgáltatnak arra a gyakorlatra, hogy a meghalt gyermek nevét kapta az újszülött testvér, egyben óvatosságra intenek. Mindenekelőtt figyelni kell a névazonosságra, hiszen ebben az esetben is több Megyesi János nevű lakos élt egyidőben Nyíregyházán. Itt némileg megkönnyíti a beazonosítást, hogy juhász volt, és ezt rendszerint feltüntették a bejegyzéseknél – de vajon minden esetben megtették ezt? Egyéb adatok híján ez nem ellenőrizhető. A Megyesi család halottai közül csak néhány található meg az anyakönyvben, mint ahogy a harmadik házasság sincs rögzítve. Tekintve, hogy juhász volt a családfő és a várostól távol, bérelt legelőkön élt, akár más településen is megtörténhetett a halálozás, illetve az esküvő és mindezek adminisztrációja. Az ő esetükben a bizonyossághoz és a teljességhez szélesíteni szükséges a kutatás forrásbázisát.

A házassági anyakönyv a Nyíregyházán születetteken kívül a felnőtt népesség azon rétegéről is rögzít információkat, amely felnőttként, házassági migráció révén került Nyíregyházára. Mivel a különböző évtizedekben más-más dokumentumformát használtak, az egyes úrlapok adatsorától, valamint a lelkész bőbeszédűségétől függően tudhatunk meg információkat a házasulandó felek koráról, születési idejéről, helyéről, vallásáról és az örömszülokről. A családrekonstrukció során a városbeli életük nyomon követhetőségére az anyakönyvek alapján akkor van nagyobb esély, ha gyerekek született, vagy ha temetniük kellett.

1845-ben 9 pár kötött házasságot. Az esküvőt, mint ahogy a mezőgazdaságból élő települések esetében máshol is, a farsangi időszakban, januárban és februárban, illetve az őszi munkák után októberben és novemberben tartották. A vőlegények között két ácslegény (egyikük Tiszalökön született), valamint egy kiszolgált és egy obsitos katona volt.

1846-ban 10 esküvőt tartottak. Ahogy egyre több lett a vőlegények között a mezei nagymunkához nem kötött iparosok száma, úgy húzódott szét az év többi hónapjaira az egybekelés napja. Január és február mellett májusban, júniusban, augusztusban, szeptemberben és novemberben is házasodtak – főként a kézművesek: két gubás, egy-egy takács, csizmadia, ács és virslis. A migrációs kiinduló helyeket tekintve voltak a szomszédos Nagyfaluból, a távolabbi Tarcalról, Göncről, sőt Béláról származó házasfelek is. A helybeli legények, ha nem nyíregyházi lányt választottak, akkor is általában

a környékről hoztak menyasszonyt: Kemecseről, Kótajból, Újfehértóról, Eszlárról.⁵⁰ A választottak között a reformátusok és az evangélikusok mellett akadt néhány római és görögkatolikus is. Bodnár Sámuel református csizmadiát a nyíregyházi evangélikus Benke Zsuzsannával bár a görögkatolikus lelkész adta össze, házasságukat a református anyakönyvben is rögzítették. A házasságkötéshez szükséges, gyülekezet előtti nyilvános kihirdetést, illetve az az alóli felmentést szintén bejegyezték. Innen tudható, hogy özvegy Montai István Eszláron született ács és az Újfehértóról származó nemes Szegedi Mária megesketéséhez Kállay Menyhért első alispán adott diszpenzációt, azaz felmentést a háromszori kihirdetés alól. Hasonló engedéllyel házasodott Bartha János és a kótaji születésű Tóth Erzsébet is.

1847-ben tovább nőtt a házasságkötések száma. 13 pár mondta ki a boldogító igent. Január és május között minden hónapban volt esküvő, majd novemberben és decemberben is tartottak 2–2 lakodalmat. A vőlegények közül 1–1 volt simai, debreceni, micskei, kassai, Lacza faluból (Zemplén) való. Egy cigány pár, Balogh Péter és menyasszonya Balsárról jött. A gazdákon kívül 3 csizmadia, 2 gubás, 1 timár választott nyíregyházi lányt, vagy hozott a városba feleséget a közelebbi, távolabbi helyekről: Turáról, Keresztúrról, Pálcáról és Újhelyről. Míg a férfiak közül csupán 1 volt római és 1 görögkatolikus, addig a nők között 5 evangélikus és 1 római katolikus vallást követőt is bejegyeztek.

A forradalom évében tizenegyen kötöttek házasságot. A második esküvőn, március 12-én fogadott egymásnak örök hűséget Fülep Éva és nemes nagyváradi Inczédy György, akit 1838-ban választottak meg a város első polgármesterének. Tanúinak Török Pétert, nemes Török Ferencet és nemes Posony Jánost, a vármegye orvosát hívták. Júliusban Nyíregyházán vette feleségül nemes Czirják Sámuel nyírbátori születésű mérnök a Madán született nemes Hunyady Zsófiát. Tanúik Újlaki Bertalan és Horváth József voltak. A 3. tanúinak Kovács János lelkészt kérték, így az ő engedélye mellett Szendi László nagykállói lelkész adta össze őket. Szeptember 13-án nemes pazonyi Elek András vezette oltárhoz a sárospataki születésű Szabó Máriát. Tanúik Sulyán János, Sulyán Ádám, Vitéz Károly voltak. Diszpenzációt Péchy László első alispántól kaptak. Ebben az évben házasodott még két kézműves (gubás, kalapos), egy szolga, egy önkéntes, valamint egy obsitos katona is.

A köztörténeti események ismeretében kissé meglepő, hogy éppen 1849, a szabadságharc és bukásának éve az egyik kiemelkedője a vizsgált időszaknak, hiszen 23 esküvőt tartottak. A legnépszerűbb lakodalmas nap a kedd volt (11 pár esküvőjét tartották e napon), ezt követte 4–4 esküvővel a hétfő és a csütörtök, szerdán két, pénteken és vasárnap 1-et 1-et jegyeztek be az anyakönyvbe. A néhány evangélikus házaspár mellett 1 görög- és 1 római katolikus is akadt.

A vőlegények között nemcsak első házas gazdálkodók, cselédek, katonák és kézművesek (gubások, lakatos, tímárlegény, suszter, virslis) voltak, hanem kilencen öz-

⁵⁰ Ma Tiszaeszlár.

vegyként nősültek újra. A cigányok közül a nyírbaktai születésű özvegy Folika József zenész vett új feleséget, az orosi Ruha Máriát. A gyülekezet tagjai közül a házasságra lépők szintén a környékről származtak (Királytelek, Sima, Gégény, Kemece, Kótaj, Újfehértó, Paszab, Hajdúböszörmény). Az abaúji Szántórol, ahonnan szép számmal érkeztek evangélikusok is, jött Kis Dániel, aki itt vette feleségül Klimánt János lányát, Máriát.

1850-ben az ország beledermedt a szabadságharc miatti gyászba és megtorlásba, de az élet ment tovább. A nyíregyházi reformátusok közül is meglepően sokan házasodtak: 21 párt jegyeztek be az anyakönyvbe. A vőlegények között ebben az évben az átlagosnál több volt a katolikus (7 fő) és akadt néhány evangélikus is (4 fő). A házassági migrációban most is a megyebeliek jártak az élen (Ajak, Kemece, Petneháza, Újfehértó, Sima), de akadt Sárospatakról, Imoláról (Gömör), Szentpéterről (Borsod) és Nagykőrösről (Pest) származó is. Többségük kézműves legény vagy mester volt: szűcs, gubás, csizmadia, kalapos, szabó, de volt néhány más mesterséget űző is (kerékgyártó, csizmadialegény, kovácsmester), illetve egyre több lett a szolga és a polgár. Az év utolsó házasságát december 31-én özvegy Nagy Pál polgár kötötte Hajzel Erzsébettel, Darvai Márton özvegyével. Tanúik tekintélyes polgárok voltak: Bodnár Antal és Mátyás Dániel. Bay Ferenc megyefőnök adta meg számukra a háromszori kihirdetés alól való mentességet.

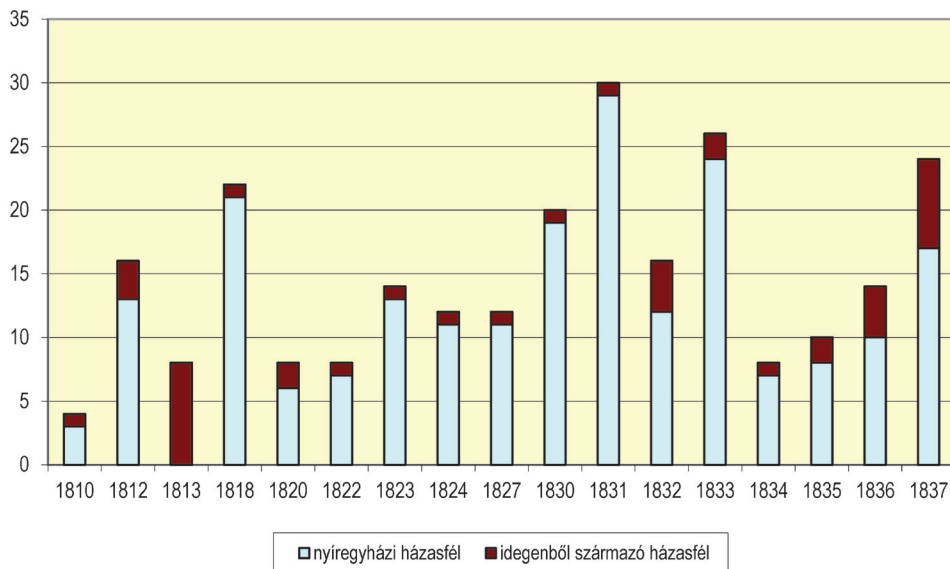
Az önkényuralom egyre jobban rányomta a bélyegét a mindennapokra, ami nemcsak az országon belüli házassági vándorlás visszaszorulását idézte elő, hanem a gyülekezés korlátozása miatt a korábban a közösség különleges ünnepének számító, népes lakodalom is szűkebb körűvé és csendesebbé vált. 1851-ben 13-an, 1852-ben 10-en vezették oltár elé menyasszonyukat. Köztük egyedül Bencsik Károly asztalos volt máshonnan származó (Miskolcon született). Egy lakatos és egy gubáslegény mellett Nagy János özvegy kalmár nősült a helyi gyülekezetből, feleségül véve özvegy Tóth Jánosné Mezei Zsuzsannát, akinek a szítás mesterséget űző férje 1849 áprilisában tüdőgyulladásban halt meg 36 évesen. Özvegy Baksa János, aki áprilisban adta férjhez Bencsik Kálmán asztaloshoz Borbála nevű lányát, maga is újránősült. Miután májusban felesége, Kocsordi Borbála 50 évesen tüdőgyulladásban meghalt, elvette Rác Borbálát, annak a Juhász János honvédek az özvegyét, aki 1849 februárjában 26 évesen halt meg kolerában. Ebben az évben még egy özvegyasszony ment férjhez: Fitkonidesz Dániel árván maradt felesége, Harman Anica kötötte össze az életét ifj. Szabó Józseffel.

1852-ben a mesterek közül két kézműves: egy csizmadia és egy gubás volt a vőlegények között. Ebben az évben néha megadták a házasság életkorát is. Eszerint legtöbbször a húszas éveikben jártak, a vőlegény rendszerint néhány évvel idősebb volt, mint a menyasszony. A 32 éves özvegy Mezei János gubás azonban a nála 10 évvel fiatalabb Fülep Zsuzsannát kérte nőül. A vőlegények származási helyét tekintve főként szabolcsiak (Buj, Téglás, Vaja, Pazony, Nyírbátor), 1–1 fő született Pálócon (Ung) és Megyaszón (Zemplén). A menyasszonyok szintén megyebeli településeken (Vaja, Mada, Buj, Sima) születtek. Boros János kalapos választott távolabbról származó fe-

leséget a felföldi, római katolikus Gorza Mária személyében, aki azonban itt szolgált. Volt egy önkéntes katona vőlegény is, akinek a tanúi is önkéntesek voltak.

Az esküvői tanúk között gyakran előfordult Megyesi István gazda neve. 1845. január 14-én Morovecz András és Megyesi Erzsébet, 1846. május 12-én a Göncről származó Szántai János gubás és Megyesi Zsuzsanna kérte e feladatra. 1849. november 20-án Horog Jánossal tanúskodott ifj. Baraksó András és Kovács Zsuzsanna házasságkötésekor, 29-én pedig ifj. Kis János és Morovecz Zsuzsanna esküvőjén. 1850. január 15-én Udvari János kerékgyártó és a berkeszi Bosnyák Zsuzsanna, 1852. január 13-án Macsi Mihály és Morovecz Julianna, november 23-án Megyesi József és Bartha Julianna tanúja. A Macsi családban keresztapaságot is vállalt feleségével, Barta Zsuzsannával Kovács György és Macsi Julianna 1845 és 1852 között született 4 gyermekénél. Nemes Kovács György is keresztapja volt az 1846 és 1849-ben született Megyesi gyerekeknek, valamint az 1851-ben született ikreknek. Horog János és neje, Morovecz Anna András nevű gyermeke 1846. november 25-én született. Keresztapának ők is Megyesi Istvánt hívták. A feleség azonban 1848. november 29-én 38 évesen hideglelésben elhunyt. 1849. január 30-án Horog feleségül vette Macsi Erzsébetet. 1852. augusztus 25-én született József nevű fiúknak is Megyesi lett a keresztapja, neje pedig a keresztanyja. (A gyermek szeptember 8-án kelevényben elhunyt.)

Nyíregyházán házasságot kötött reformátusok (1810–1837)



A gyülekezetben örömnép volt a születés, valamint a házasság, és közös fájdalom a gyász. A siratáson és a temetési szertartáson azok is részt vettek, akik nem álltak

rokonságban a halottal, csak különböző szintű ismerősei vagy csupán hittársai voltak. A végtisztesség megadása kijárt mindenkinek, függetlenül attól, hogy gazdag vagy szegény, öreg vagy fiatal volt. A bejegyzésekből visszaigazolható az erre a korra vonatkozó általános megállapítás, hogy magas volt a gyermekhalandóság. A leggyakoribb halálokként a csecsemőket fenyegető kelevényt jegyezték fel, ezt a hideglelés és az aszkór követte. Az idétlenség és a görcsök is tipikus csecsemő-halálokok voltak. 1848 áprilisában és májusában a gyerekek között a himlő, 1849 februárjában és márciusában, valamint júliusban és augusztusban a kolera (epemirigy) tarolt. Ez utóbbi nem kímélte a felnőtteket sem, akik egyébként leginkább vízi- és szárazbetegség, valamint tüdőgyulladás, meghűlés,⁵¹ tüdővész miatt veszítették életüket. Az időseknél a végegyengülés és az aggkor is szerepel a halál okaként. A végtisztességadást jelentő temetések 57%-a énekléssel, 32%-a tanítással, 10%-a búcsúztatással történt. Két temetésen csak imádságot mondtak.

A vizsgált néhány évben az elhunytak 3%-a 1–5 napos csecsemő, 13%-a fél évnél fiatalabb kisgyermek volt. Az egyéves kort 8% nem élte meg. Az elhunytak 13%-a 1–3 év közötti, 7%-a 4–6 évközötti gyermek volt. Az iskolás kort el nem érték a halottaknak majdnem felét (44%) tették ki. A következő korosztálycsoportok: 7–14 (iskolások), 15–22 (nagykorúság előtt lévők), 23–28 (fiatal felnőttek), a 30-as, 40-es, 60-as éveikben lévők kb. 7–7%-ot jelentettek. Kicsit nagyobb százalékban hunytak el az 50-es éveikben járók. A 70 éven felüliek már csak a gyülekezet 4%-át tették ki. A vizsgált időszakban a nyolcvanon túliak közül a legidősebb Barta László 87 éves volt. Kocsik Andrásné Kis Erzsébet 84 évesen, míg Denok Lászlóné és Buszlai Mihály 80 évesen hunyt el.

A halál előtt állók közül többen végrendeletet szövegezték vagy a város tanácsának megbízottja előtt írásban. Általában ingatlanjaikat, ingóságait hagyatékolták – alkalmanként pénzt, szőlőföldet, ingóságot szántak az eklézsiának is. A testamentum céljaként legtöbb esetben az utódok közötti békeség és az igazságosnak gondolt öröklés biztosítását jelölték meg, Fábrián József cs. k. nyugalmazott kapitány 1846. május 23-án írta meg a végrendeletét, amelyben vagyonának nagy részét világtalan fiának, kisebb részét lányának és másik fiának hagyta azzal a kikötéssel, hogy vak gyermekét csak losonci testvérei gondozhatják, a nyíregyházi atyafiak nem. Több mint hat évet élt még a végrendeletet követően. 75 éves korában 1852. október 2-án hunyt el végegyengülésben. Két nap múlva temették el halotti beszéddel.

*

⁵¹ A feljegyzések szerint a lakodalmi szokások miatt novembertől gyakori volt a meghűlés, hiszen a menyasszony ládájával a városban való, italtól felhevülve történő szekerezés a téli hidegben éppen úgy lehetőséget adott a megfázásra, mint a szűk helyen (általában a lakóházban) tartott, néha több napos lakodalomhoz köthető tevékenységek: a szabadban tartott lakodalmi játékok és tánc. Lásd BALOGH ISTVÁN: Levéltári adat a tirpák lakodalmi szokásokhoz 1846-ból. *Ethnographia*, 78. évfolyam (1967) 568.

A XVIII. század közepi betelepítés előtt református többségű Nyíregyháza 1753 után evangélikus dominanciájú helyé vált. A régi lakosok közül többen elmentek innen, a betelepültek között pedig kevés volt a református, így lassan a római és görögkatolikusok gyülekezete is népesebb lett, mint az övék. Mint ahogy lelkészüik és főgondnokuk írta, a „ref. kisdud gyülekezet”-nek⁵² azonban megvolt a temploma a hitélet gyakorlásához, az iskolája pedig gyermekei neveléséhez és anyagi tehetsége lelkész és tanító tartására. A gyülekezet a belső reprodukción túl leginkább a folyamatos beköltözés következtében gyarapodott. Tagjaik között szép számmal voltak kézművesek, sőt akadt néhány értelmiségi is. Jogállásukat tekintve a helyi társadalomhoz hasonlóan főként jobbágyok voltak. Mivel a néhány nemes a gyülekezeten belül semmilyen formában nem érvényesítette előjogait, így feljegyzésük sem történt meg külön jegyzékben.

A reformátusok nem a centrumkörhöz tartozó területen lévő templom környékén, hanem a város különböző részein éltek. Néhányan aktívan részt vettek a közéletben is. Bár a XVIII–XIX. századi gyülekezetről, egyházszerkezeti működésükről, közösségi életükről nem maradt fenn sok írott dokumentum, életük a megőrződött városi és egyházi források segítségével mozaikszerűen rekonstruálható.

⁵² Prot., Vegyes feljegyzések, 1858.

TAKÁCS TIBOR

Támadási vonalak és védett objektumok, 1950–1956

Adalékok Nyíregyháza államvédelmi topográfiájához

Egy uralmi rendszer működésének sikere lényegében attól függ, mennyire képes hatékony ellenőrzést gyakorolni a különböző társadalmi, illetve fizikai, földrajzi helyek felett. A totális kontroll természetesen még egy „totalitárius” rezsimben sem valósulhatott meg, még akkor sem, ha – mint a magyarországi kommunista diktatúra, és annak titkosrendőrsége – törekedett is rá. A rettegett „ávó” mindenkiről és mindenről tudni akart mindent, így próbálta valamennyi ellenséges tevékenységnek az elejét venni. Tanulmányomban – Nyíregyháza példáján – azt vizsgálom, mit jelentett ez a „minden”. Nem a városban folytatott operatív munka teljes áttekintésére vállalkozom, hanem azt nézem meg, milyen – konkrét és átvitt értelemben vett – helyeket igyekezett *állandó jelleggel* ellenőrzés alá vonni az államvédelem az 1950-es években. Ezekről a helyekről alapvetően a róluk vezetett ún. objektumdossziék tájékoztatnak, amelyek ugyan a vizsgált időszakból egy-két kivételtől eltekintve nem maradtak fenn, ám rendelkezésre állnak a nyilvántartásukra szolgáló iktatókönyvek, naplók, amelyekbe minden dossziét felvettek.

Elvek és keretek

1950. január 1-jével létrejött a közvetlenül a kormánynak alárendelt Államvédelmi Hatóság (ÁVH), a hazai sztálinista diktatúra „kifejlett”, feladatkörét és állományát tekintve is nagyra nőtt politikai rendőrsége.¹ Az 1944–1945 fordulójától folyamatosan növekedő, struktúráját és működését tekintve egyre differenciáltabbá váló szervezet központosított operatív nyilvántartását is ekkor, 1950-ben állították fel. Bár az erről rendelkező parancs nem maradt fenn, a meglévő iratanyag alapján tudható, hogy ekkor vezették be a különböző dossziéfajtákat (hálózati, személy, csoport, vizsgálati stb.), amelyeket 1990-ig használt az állambiztonság.² Ekkortól vezették az objek-

¹ Lásd pl. Müller Rolf: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Jaffa, Budapest, 2012. 42–44.

² Az 1944 utáni politikai rendőrség nyilvántartásának megszervezéséről és kezdeti időszakáról lásd: Baráth Magdolna: *Az operatív nyilvántartás szervezete és rendszere, 1945–1990*. In: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. (Intézménytörténeti tanulmányok.) Szerk. Cseh Gergő, Bendegúz és Okváth Imre. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 2013. 447–450.

tumdossziékat, és nyitották meg a nyilvántartásukra szolgáló naplókat. Utóbbiakat az ÁVH 1953-as megszüntetése, pontosabban a Belügyminisztériumba (BM) történő beolvasztása után is használták, csak 1955. április 1-jén kezdtek vezetni új naplót, ekkor a dossziék számozása is módosult.³

Az objektumdossziékról az 1950-es felváltó 1954-es parancs alapján alkothatunk képet. Ez előírta, hogy minden olyan objektumról, amely operatív hálózati ellenőrzés alatt állt, külön dossziét kellett nyitni: „1. Városokban minden ipari vállalatról, hivatalról, intézetről. (Az egynemű hivatalokat vagy üzemeket összevonva, pl. iskolák, szerzetesrendek.) 2. Járásokban minden helységről, állami gazdaságról, mezőgazdasági szövetkezetéről, gép- és traktorállomástól. 3. Hadseregben az egyes katonai alakulatokról, katonai iskolákról, katonai parancsnokságokról, hadi objektumokról stb. Közlekedésben az egyes üzletvezetőségekről, közlekedéssel kapcsolatos ipari objektumokról, a vasút egy meghatározott szakaszáról stb.” Az objektum megszűnése esetén a dossziét irattárba kellett helyezni.⁴ Fél év múlva a szabályzatot újabb váltotta fel, amely csak apróbb változtatásokat tartalmazott. A legfontosabb: objektumdossziét csak az „olyan fontos objektumokra” kellett nyitni, melyek valóban operatív ellenőrzést igényeltek; továbbá a dosszié lezárására és irattárba helyezésére nemcsak az objektum megszűnése esetén kerülhetett sor, hanem akkor is, ha operatív szempontból már nem volt szükség annak ellenőrzésére.⁵

A fenti parancsok szerint objektumdossziét vonalas elv alapján is lehetett nyitni. Tudniillik az államvédelmi (és 1956 után az állambiztonsági) szervek alapvetően három munkaszervezési elv alapján folytatták az operatív elhárító és felderítő tevékenységüket. A *vonalas elv* azt jelentette, hogy az elhárító munkát az ellenség különböző kategóriái, csoportjai szerint szervezték meg (pl. volt tőkésék, egykori nyilasok, amerikai hírszerző szervek, klerikális reakció, jugoszláv állampolgárok). A kategóriák egészét ellenségként kezelték, még akkor is, ha annak nem minden tagja folytatott konkrét ellenséges tevékenységet, ám származásuknál, osztályhelyzetüknél vagy akár csak állampolgárságuknál fogva az ellenséges szervek potenciális bázisát alkották. Az *objektumi elv* esetében valamennyi ellenséges kategória és minden ellenséges tevékenység elhárítását egy-egy objektumon, azaz különösen fontos hivatalon, intézményen, vállalaton, üzemen, laktanyán stb. belül végezték. Ehhez hasonlóan, a *területi elv* szerint az ellenség minden csoportja elleni operatív munkát egy-egy település, járás

³ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [ÁBTTL] 3.1.5. Objektum dossziék [3.1.5.] Objektum napló (1950–1955) I–IV.; uo. OD-napló (1955–1990).

⁴ ÁBTTL 1.5. Egyesített Belügyminisztérium államvédelmi szerveinek iratai. [1.5.] 2-1931/1954. A Magyar Népköztársaság Belügyminisztere I. helyettesének 10. számú parancsa, 1954. március 4. (6. kötet.) Uo. 2-1934/1954. Melléklet a Magyar Népköztársaság Belügyminisztere I. helyettesének 10. számú parancsához, 1954. február 23. (Az irattárba kerülve az operatív dossziék közé sorolták, O-jelzettel és új számmal látták el.)

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] XIX-B-1-az. Belügyminiszteri belső normák gyűjteménye. 10-50/1390/1954. A Magyar Népköztársaság Belügyminisztere 10. számú parancsa, 1954. szeptember 13. ÁBTTL 1.5. 93-14286/1954. Szabályzat a Belügyminisztérium államvédelmi szervei operatív nyilvántartására, 1954. szeptember 13. (7. kötet.)

vagy megye közigazgatási határain belül szervezték és végezték.⁶ A területi és objektumi elv esetében azok a konkrét földrajzi és fizikai helyek álltak az államvédelmi munka fókuszában, amelyeket úgymond meg kellett védeni az „ellenségtől”, míg a vonal esetében maga az „ellenség”, annak különböző csoportjai (arisztokraták, nyilasok, egyházak, külfölddel kapcsolatban állók stb.) voltak azok, amelyre az elhárító munka irányult. Természetesen ez utóbbiak is kijelöltek olyan helyeket, amelyeket az ávósoknak szemmel kellett tartaniuk, de ezeket nem védendő, hanem ellenséges objektumként kezelték.

A nyíregyházi objektumok többségéről az ÁVH Szabolcs-Szatmár megyei osztálya, 1953 után a BM megyei főosztálya nyitott dossziét. Ugyanakkor a közlekedés és a hírközlés helyi intézményeiért a Hajdú-Bihar megyei szerv felelt, ugyanis a vasút és a posta Debrecenben székelő főhatóságainak illetékessége Nyíregyházára is kiterjedt. A katonai elhárítás pedig egyáltalán nem területi alapon szerveződött, hanem a néphadsereg felépítésének megfelelően: az alakulatokért azok elhárító osztálya felelt, amelyek közvetlenül a központi szerv alá tartoztak. A területi elv szerint egyetlen dossziét nyitottak Nyíregyháza város területére. A vonalas elv esetében csak a megyei osztály/főosztály által nyitott dossziékat vontam be a vizsgálatba. Nyíregyházi vonatkozású anyagokat ugyanis a központban vagy más megyékben létesített dossziék is tartalmazhattak, ám mivel nem maradtak fenn, pontosan nem lehet tudni, melyek voltak azok. Így csak olyanokat vettem figyelembe, amelyek a címük alapján bizonyosan őriztek a megyére vonatkozó adatokat.⁷

A fentiek alapján 1950 és 1956, egészen pontosan 1950. június 11. és 1956. március 17. között 136 olyan objektumdossziét nyitottak, amely kapcsolatba hozható Nyíregyházával.⁸ Ezek kétharmadát a napló felállítását követő első évben létesítették, ami érthető, hiszen ekkor kellett meghatározni azokat a kereteket és struktúrákat, amelyek alapján végezni kellett az operatív munkát. 1951 májusa után havonta legfeljebb egy-két új dosszié felállítására került sor. (A kivételt 1952 januárja jelentette, akkor 11 újat létesítettek, de ebből kilencet katonai egységekre, ami a honvédségen belüli átszervezésekkel függött össze.) A dossziék közel kilenctizedét 1953 közepéig az ÁVH szervezeti egységei nyitották, a BM állambiztonsági szervei már csak elvétve találtak olyan objektumot vagy vonalat, amelyet elhárításra érdemesnek tartottak. A totális elhárítás elvével való szakítást jelzi, hogy míg az ÁVH időszakában csak négy dossziét szüntettek meg (ebből kettő anyagát máshova helyezték, egy téves bejegyzés törlése lehetett, így csak egyetlen dosszié került irattárba), addig 1953 után 42-t (1953–1954-ben még jellemzően katonai alakulatokét, 1955–1956-ban azonban már egyéb objektumokét).

⁶ Lásd pl. ÁBTL 4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok [4.1.] A-3706. Muzslai József: Az operatív munka feladatai, szervezési elvei és operatív eszközei. (Ideiglenes tananyag.) Budapest, 1957. 7–11.

⁷ Nem vettem figyelembe az 1951. december legvégén a királyteleki gépállomásra nyitott dossziét, amely ekkor ugyan még a város területén feküdt, pár nap múlva azonban az újonnan megalapított Sőrekrét/Nyírtelek községhez került.

⁸ A dossziéokra vonatkozó adatok a két jelzett naplóból származnak, az egyes bejegyzéseket külön nem jelölöm.

Az ellenség Nyíregyházán

A 136 közül 58 dossziét nyitottak vonalas elv alapján. Ebből 22 külföldi vonatkozású volt, vagyis azokra nyitották, akik bárminemű kapcsolatban álltak a kapitalista országokkal, illetve Jugoszláviával. Ez lehetett levelezési kapcsolat (7 dosszié: Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Jugoszlávia, Kanada, Franciaország, Nyugat-Németország, illetve Svédország és egyéb nyugati államok), a világháború alatti és utáni hadifogság (3 dosszié: amerikai, angol, francia), de azokat is figyelték, akik kapcsolatot tartottak az amerikai követséggel, aki jártak külföldön, de külön dossziét kaptak a Jugoszláviában járt építőmunkások és a jugoszláv hadseregben szolgálók (utóbbi a jelek szerint a gyakorlatban a jugoszláv hadifogságból hazatértek ellenőrzésére szolgált), továbbá a jugoszláv, az osztrák és az izraeli „operatív bázishoz tartozó személyek”, és a nyugati (amerikai, brit, francia, kanadai, valamint a svéd és egyéb) állampolgárok. A fő ellenségnek Jugoszláviát és az Egyesült Államokat tekintették, de minden nagyobb, és gyakorlatilag valamennyi európai kapitalista országgal (Törökországot és Izraelt is beleértve) való kapcsolat gyanússá tett bárkit. A vizsgált időszak végén annyi változás történt, hogy a két ország viszonyának rendeződése nyomán a jugoszláv vonalat megszüntették, a dossziékat 1956. július végén, egyet pedig augusztus elején zártak le és helyeztek irattárba.

A vonalas dossziék másik nagy csoportja a „múlt embereiről” szólt, azokról, akiket az 1945 előtti társadalmi, gazdasági, hivatali pozícióiknak, származásuknak köszönhetően ellenségnek tekintettek. Nem feltétlenül vezető állásra kell gondolni, ugyanis 1950 júniusában először a volt csendőrökre és besúgóikra, majd a volt rendőrökre és a rendőrségi besúgókra nyitottak dossziét, és csak utána az arisztokratákra, vezető állami tisztviselőkre, bankárookra stb. Ez utóbbit a következő év márciusában „bonították”, és külön dossziéba kerültek a földbirtokosokra, továbbá a nagykereskedőkre, illetve az egykori magasrangú tisztviselőkre vonatkozó anyagok. Ezzel nagyjából egyidőben, 1951. február–május folyamán négy dossziét is létesítettek a horthysta katonáknak „Volt aktív honvédtisztek és altisztek”, „Volt hivatásos tisztek és VKF-esek”, „Volt VKF/2-esek” és „Volt ht. katonatisztek” címmel. Ezt az illetékesek is túlzásnak gondolhatták, ugyanis a harmadikat már 1952 januárjában irattárba helyezték, 1952 szeptemberében pedig az elsőt és az utolsót összevonták.

Ugyancsak a múlt miatt, ám a múltban elfoglalt eszmei, ideológiai pozíció okán tekintették ellenségnek az egykori szabadkőműveseket, valamint a különböző – nem kommunista – pártok tagjait és vezetőit. Előbbiek mellett először a volt koalíciós pártok („jobboldali szociáldemokraták”, Független Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt) kaptak dossziét 1950 júniusában, míg az 1945 utáni ellenzék (Magyar Függetlenségi Párt, Független Magyar Demokrata Párt, Demokrata Néppárt), illetve az 1945 előtti jobboldal (Nyilaskeresztes Párt, Magyar Élet Pártja) csak októberben érdemelte ki ugyanezt, míg a Szabadság Párt esetében 1952 januárjában pótolták a mulasztást. A sorból aztán a kommunisták sem maradhattak ki, 1952 októberében a kommunista

pártból, illetve a Magyar Dolgozók Pártjából kizárt személyek anyagának gyűjtésére is nyitottak egy dossziét.

A fentiek azt jelzik, hogy az ÁVH szerint a veszély Nyíregyházán is elsősorban – térben és időben – „máshonnan”, azaz külföldről és a múltból fenyegette a rendszert. Az egyetlen olyan vonal, amely a jelenben betöltött pozíció alapján jelölt ki egy ellenséges kategóriát, az egyházi volt. 1950 júniusában valamennyi, a városban számottevő felekezet (görögkatolikus, református, római katolikus, evangélikus, metodista) saját dossziét kapott az államvédelemtől, a többi anyagát pedig a „Vallási szekták” címűben gyűjtötték. Októberben dossziét nyitottak az „izraelita egyházra”, a „nyíregyházai görögkeleti püspökségre” (nyilván a hajdúdorogi görögkatolikus püspökségről volt szó), valamint a baptista, a jehovista és a bethánista „szektákra”, novemberben pedig a római katolikus püspöki helynökségre. (A legutóbbit, egyetlenként az egyházi objektumok között, 1954-ben megszüntették.) 1951 áprilisában a központi egyházi elhárítás is nyitott helyi vonatkozású dossziét a megyei római katolikus papok levelezésének gyűjtésére (ennek anyagát ismeretlen időpontban a megyei szerv által létesített dossziéhoz csatolták). 1953 márciusában a katolikus püspökségek elhárítását a központi belsőreakció-elhárító osztálya vette át, és nyitott nekik dossziét; ezek között volt a „nyíregyházi görög katolikus egyházmegye” is (ennek a szabolcsi szervnél lévő objektumdossziéját csak 1955 szeptemberében adták át a BM fenti osztálynak).

Végezetül meg kell említeni egy speciális dossziét, amelyet 1951 áprilisában létesített a központi operatív technikai osztály „Szabolcsmegye Rádió Elhárítás” címmel (hasonlót nyitottak minden megyére és minden fővárosi kerületre); ezt 1954 októberében helyezték irattárba.

Ellenőrzött objektumok

A 136 dosszié között, mint említettem, egyet nyitottak területi elven, 1950. szeptember 3-án „Nyíregyháza város” címmel (amely 1956-ban megsemmisült). 1950 és 1956 között 77 olyan objektumdossziét létesítettek, amely keretében konkrét fizikai helyeket, tulajdonképpeni objektumokat ellenőriztek. Ezek legnagyobb részét, közel harmadát a városban elhelyezett katonai alakulatok védelmére nyitották; e tekintetben semmiféle szelekció nem érvényesült, valamennyit operatív ellenőrzés alá vonták: 1950 decemberében a 15. páncéltörő ágyús tüzérosztályt, a 77. híradó zászlóalj, a 18. rohamlöveg zászlóalj és az 52. lövészezredet, 1951 novemberében a 39. páncéltörő tüzérosztályt, a 4. önálló lövészhadosztály parancsnokságát, a 76. légvédelmi tüzérosztályt és a 28. tüzérezredet. 1952 januárjában ez utóbbi három osztályára, valamint az 52. ezred három zászlóaljára is külön-külön dossziékat nyitottak csakúgy, mint az 1952-ben Nyíregyházára helyezett 5. lövészezred három zászlóaljára. 1952 decemberében az 1. számú lovashadosztály parancsnoksága, valamint az alá tartozó 51. lovas ezred törzse, illetve ennek három százada kapott dossziét. (1952 közepén

nyitották az 1. számú kútfúró és útépitő zászlóalj iratgyűjtőjét, amely Nyíregyházán is állomásozott.)

A katonai alakulatok védelme lényegében a laktanyák és környékük megfigyelését és ellenőrzését jelentette, vagyis a Guszevre átkeresztelt huszárlaktanya, a Kert utcai Gábor Áron, a Kállói úton lévő Damjanich, a huszárlaktanyáról leválasztott Bottyán János, továbbá az 1952-ben a Tiszavasvári úton átadott Vorosilov és Zrínyi kezdetől fogva élvezte az államvédelem figyelmét. Ez a figyelem természetesen csak addig tartott, míg az alakulatok működtek, hiszen az 1953 után a Nagy Imre miniszterelnök nevéhez köthető „új szakasz” a néphadsereg létszámcsökkentését és több alakulat megszüntetését eredményezte, így Nyíregyházán csak a Damjanich laktanyában maradt fegyveres egység. Ennek megfelelően 1953 november és 1955 márciusa között a megszünt és elhelyezett alakulatok dossziéit lezárták; az itt maradt 52. lövészedred objektumdossziéját 1956 júliusában helyezték irattárba. (Az nem valószínű, hogy ezzel az alakulat elhárítása is megszünt volna.) A laktanyákon kívül a nyíregyházi hadkiegészítő parancsnokság is elhárítási objektumot képezett, már 1950-tól; a saját dossziéját ugyan 1953 végén lezárták, de ellenőrzése tovább folyt a debreceni (3.) honvédkerület kiegészítő parancsnokságira nyitott dosszié keretében. (Ezt 1955-ben a kerületek megszüntetésével helyezték irattárba.)

A hadsereg mellett a fontosabb hivatalok is védelmet élveztek. Az elvileg önkormányzati, valójában államigazgatási szerveknek számító helyi tanácsok közül 1950 októberében a Nyíregyházi Járási Tanács mezőgazdasági, illetve a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács kereskedelmi és pénzügyi osztályai kaptak dossziét. Maga a városi, a járási és a megyei tanács csak 1953 májusában vált ellenőrzött objektummá, az utóbbi élelmezési, valamint város- és községgazdálkodási osztályai 1955 februárjában külön is. Természetesen dossziét kapott a megyei rendőrkapitányság (1950 decemberében), amelyet 1952 augusztusában a rendőrség elhárítását végző központi alosztály vett át (és amelyet 1956 elején helyeztek irattárba). Utóbbi (ekkor a BM III/A. Osztálya) nyitotta 1954 januárjában a BM Szabolcs-Szatmár Megyei Főosztálya büntetésvégrehajtó szerveinek, valamint Tűzoltó Osztályának dossziéját (mindkettő megsemmisült 1956-ban). Kezdetől fogva operatív védelmet élveztek a megyében székelő ügyészség és járásbíróságok, a dossziéjuk létesítésére vonatkozó bejegyzést ugyan 1950 novemberében törölték, ezzel egyidőben újat nyitottak „Megyei Bíróság, Államügyészség” címmel, majd egy hónap múlva a járásbíróságok védelmére is („Szabolcsmegyei Járásbíróság” címmel).

Az oktatási és kulturális területen 1950-től egy-egy dosszié keretében ellenőrizték a megye népművelési, illetve az oktatási szerveit. (1950 júliusában nyitottak egyet „Tankerületi Főigazgatóság” címen is, bár ezt az intézményt már az előző évben megszüntették, azaz itt feltehetően a megye közoktatás-irányító szervéről lehetett szó; a dossziét 1952 szeptemberében lezárták és irattárba helyezték.) 1951 végén egy – a Munkaerőtartalékok Hivatala alá tartozó – oktatási intézmény, a 30. számú Tanműhely kapott önálló dossziét, nem annyira iskola mint inkább ipari jellege miatt. Az

ÁVH „védelemben” részesítette a megye közegészségügyi szerveit is, amelyek között nyíregyházi intézmények is lehettek; külön dossziét csak a „Nyíregyházai Erzsébet Közkórház”, azaz a megyei kórház kapott 1950 októberében.

Noha formálisan nem voltak hivatalos szervek, gyakorlatilag hatalmi intézményként funkcionáltak azok a szervezetek, amelyek operatív védelmét 1950-től szintén biztosította a megyei politikai rendőrség. Ide tartozott a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ), a Magyar-Szovjet Társaság (MSZT), a Magyar Szabadságharcos Szövetség (MSZHSZ) és a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) Nyíregyházán székelő megyei apparátusai. Emellett 1951 márciusától a Szabolcs-Szatmár megyei sportegyesületekre is nyitottak dossziét, amelyek között értelemszerűen ott voltak a nyíregyházi sportkörök is.

A mezőgazdasággal kapcsolatos nyíregyházi objektumok közé is szinte kivétel nélkül hivatalok, felügyeleti szervek kerültek, mint a Mezőgazdasági Igazgatóság, az állami gazdaságok megyei központja, a mezőgazdasági gépállomások nyíregyházi alközpontja, a Földművelésügyi Szabolcs-Szatmár megyei Központja (MESZÖV) (1954-ben „MESZÖV Nyíregyháza” címen újabb dossziét nyitottak), valamint 1955-ben a Szabolcs-Szatmár Megyei Vízügyi Igazgatóság. A túlnyomórészt mezőgazdasági jellegű megye székhelyén tehát az államvédelem nem talált olyan agrárüzemet, amely operatív ellenőrzése indokolt lett volna, egyedül a „Megyei Állami Gazdaságok Gyümölcsstermelő Tröszt”, valójában a Szabolcs-Szatmár Megyei Gyümölcsstermelő Állami Gazdaságok Trösztje tartozott ide, bár annak üzemegységei sem a város területén voltak. Ráadásul ennek 1952-ben nyitott dossziéját már 1954-ben lezárták úgy, mint az állami gazdaságok központját.

Ugyanakkor az ipar terén szinte kivétel nélkül a város legjelentősebb termelő vállalatai, üzemei kerültek operatív ellenőrzés alá. Első körben, 1950 szeptemberében a Nyíregyházi Magasépítési Nemzeti Vállalat, a Nyíregyházi Erőművek, a Tiszántúli Áramszolgáltató Vállalat (Titász) helyi egysége, a Felsőtiszai Sajt- és Vajtermelő Vállalat és a Dohányfermentáló; 1951–1952 fordulóján a Nyíregyházi Lakatosipari Vállalat, a Nyírségi Olajfeldolgozó Vállalat, valamint a Tatarozó és Építő Vállalat. Ezeket 1953 májusában a Szabolcs-Szatmár Megyei Malomipari Egyesülés nyíregyházi központja és a Debreceni Tervezőiroda Nyíregyházi Kirendeltsége, 1954 augusztusában pedig a Mezőgazdasági Gépjavító Vállalat követte. 1955. február–március folyamán az államvédelmi szempontból kiemelt ipari objektumok száma majdnem a felére csökkent, ugyanis az olajfeldolgozó, a tatarozó és a lakatosipari vállalatok, a sajtgyár, valamint a tervező iroda dossziéját is irattárba helyezték.

A kiskereskedelem főbb egységei – a nyíregyházi Állami Áruház, a megyei népbolt-központ és a Nyíregyházi Kiskereskedelmi Vállalat központja – 1951 januárjában váltak védett objektummá; 1955. február–márciusig maradtak azok, amikor mind a három dossziéját irattárba tették. A nagykereskedelmi cégek közül a Terményforgalmi Vállalat 1953 áprilisától, a megyei Mezőker Vállalat 1954 szeptemberétől élvezte az államvédelem kitüntetett figyelmét, utóbbi alig fél évig, ugyanis dossziéját már 1955

februárjában lezárták. 1954 szeptemberében két, a terület feletti ellenőrzést gyakorló intézmény, a megyei Kereskedelmi Felügyelőség és a Szabolcs-Szatmár Megyei Kereskedelmi és Vendéglátóipari Iroda az ellenőrzött objektumok közé került, utóbbi azonban a Mezőkerrel egy időben kikerült onnan. 1955 elejétől kezdve az államvédelem lényegében nem tanúsított számottevő érdeklődést a város kereskedelmi élete iránt.

A közlekedésre, legalábbis a vasútra az ÁVH mindvégig kiemelt figyelmet fordított. A MÁV felépítésének megfelelően területileg illetékes Hajdú-Bihar megyei államvédelem már 1950 júniusában megnyitotta a város vasúti csomópontjának különböző egységeivel kapcsolatos dossziékat „Nyíregyháza átrakó, kisvasút”, „Nyíregyháza állomás” és „Nyíregyháza osztálymérnökség” címmel. Az ÁVH megszüntetése után a terület ellenőrzése a BM Közlekedési- és Postaszabotázs-elhárító Főosztály Debreceni Osztályához került. Csakúgy, mint a posták elhárítása, amelyet a Hajdú-Bihar megyeiek addig a Debreceni Postaigazgatóság keretében ellenőrizhettek; 1956 elején a központban külön dossziét nyitottak „Nyíregyházi megyei postahivatal” címmel, amely a városi főposta mellett a megye kiemelt postahivatalaira vonatkozó anyagok gyűjtésére szolgált.

Feltűnő, hogy a közúti közlekedés, például az 1953-ban megalapított Autóközlekedési Vállalat helyi üzemegysége nem lett védett objektum, pedig ez kiemelkedő fontossággal bírt a város és környéke személy- és részben áruszállításában. Az ÁVH közlekedési elhárítással foglalkozó szervezeti egysége 1950-ben nyitott dossziét a MÁVAUT Nemzeti Vállalatra, 1952-ben pedig a Vidéki Taxi Egyesülésre; ezek Nyíregyházán is működtek, így feltehetően az itteni egységekre vonatkozó anyagokat is ebben gyűjtötték. Ugyancsak a központ (ÁVH I/4-f., majd I/6-2. alosztály, BM VII. Főosztály illetékes alosztálya) foglalkozott a Maszovlettel (1954-től Malév) mint objektummal, így vélhetően a nyíregyházi repülőtér elhárításáért is az felelt, erről azonban – a dossziék hiányában – semmi bizonyosat nem lehet tudni. (Mint ahogy arról sem, hogy a központi belsőreakció-elhárító Osztály által 1951-ben létesített, 1955-ben megszüntetett, „MOKÉP dolgozói” című dosszié tartalmazott-e a Szabolcs-Szatmár megyei kirendeltségére vonatkozó anyagokat is.)

Az elhárító munka

Az 1950–1956 közötti nyíregyházi vonatkozású objektumdossziék nem maradtak fenn, így a különböző ellenséges kategóriákkal szemben és a védett intézmények körül végzett operatív munkáról kevés konkrétumot lehet elmondani. Az egyetlen kivételt a „Jugoszláv operatív bázis” címmel nyitott, 1956 nyarán „Jugoszláv állampolgárok” címmel irattárba került dosszié három kötete jelenti; ebben a „jugoszláv vonal” egészére, tehát a más dossziék keretében megfigyelt területekre vonatkozó adatok is megtalálhatóak.⁹ A vonal „monográfiája” szerint 1941 körül, a Délvidék Magyaror-

⁹ ÁBTL 3.1.5. O-8561, O-8561/1, O-8561/2.

szághoz csatolása után került pár tucat (volt) jugoszláv állampolgár Nyíregyházára és környékére mint a hatóságok kijelölté kényszertartózkodási helyre. 1944 után ezek a személyek a szovjetek felé „orientálódtak”, és majdnem mindannyian beléptek a kommunista pártba, igaz, állítólag egymás között kezdettől fogva „titóista” politikát folytattak. 1950-ben szovjet hadifogságból hazatérő volt jugoszláv állampolgárok is nagy számban kerültek a megyébe, ezek többségét különböző állami gazdaságokban helyezték el (főleg a szatmári és beregi részekre). A délszláv „kolónia” létszámát növelték az 1949–1950 folyamán Jugoszláviából átszökött személyek is, akiket Tiszalökre internáltak; ők 1953 szeptemberében szabadultak a táborból, de sokan továbbra is ott maradtak az erőmű építkezésén.¹⁰

1951 végén ezen a vonalon összesen 288 személyt tartottak nyilván a megyében: 84 jugoszláv állampolgárt, 159 magyar építőmunkást, akik 1947-ben Jugoszláviában dolgoztak, 19 jugoszláv emigránst, valamint 26 olyan személyt, akik Jugoszláviában élő rokonaikkal leveleztek. Elsősorban ügynökhálózat segítségével tartották szemmel őket, bár a hálózati személyek száma (15) meglehetősen kevésnek tűnt ennyi ember hatékony ellenőrzéséhez. Noha az ÁVH valamennyit ellenségnek tekintette, legfeljebb azt tudta megállapítani róluk, hogy igyekeztek letagadni, ha levelet kaptak a jugoszláviai rokonaiktól, személyes-baráti kapcsolatban álltak egymással, vagy „elégedtlenséget” szítottak.¹¹ (A területért felelős tiszt azért 1951 és 1955 között lelkiismeretesen gyártotta a havi összefoglaló jelentéseket a jugoszláv vonalról.)

Nyíregyházán viszonylag kevés jugoszláv (vagy jugoszláv kapcsolatokkal rendelkező) személy lakott, és közülük is csak Kurucz (Radics) Lajosra és társaival foglalkoztak kiemelten, akikről az államvédelem azt feltételezte, hogy kémtevékenységet folytatnak. Az iratokból nem derül ki, mi alapján gyanúsították őket ezzel; 1952 májusában az illetékesek még azt sem tudták, hogy Kurucz milyen jellegű kapcsolatot tart a budapesti jugoszláv követséggel, és kifejt-e egyáltalán bármilyen ellenséges tevékenységet (ezt mellé beszervezett ügynökökkel kívánták kideríteni).¹² Csak azt tudták, hogy a társaság tagjai egymás lakásán összejárnak, külföldi rádiókat hallgatnak, beszélgetnek, és kapcsolatokat ápolnak gyanús személyekkel, „kulákokkal”, papokkal és másokkal, és amúgy alig várják, hogy visszatérhessenek Jugoszláviába. Ettől talán még gyanúsabbak lettek, és 1951 decemberétől már „Bujkáló” fedőnéven csoportdosszié keretében tartották szemmel őket, ám az újabb ügynöki beszervezések és a levélenőrzés bevezetése dacára sem tudtak meg róluk semmi terhelőt.¹³ 1955 tavaszán végül kénytelenek voltak megállapítani, hogy Kuruczra vonatkozóan nincsenek olyan

¹⁰ ÁBTL 3.1.5. O-8561/2. 241–245. Jelentés a jugoszláv kolónia monográfiájáról, 1954. június 22.

¹¹ ÁBTL 3.1.5. O-8561. 282–283. Jelentés, 1951. december 26. Lásd még pl. uo. O-8561/1. 532–536. Jelentés, 1953. december 23.

¹² ÁBTL 3.1.5. O-8561. 317–318. Jelentés, 1952. május 30. Vö. uo. O-8561/1. III/37–38. Operatív munkaterv, 1951. szeptember 5. Uo. III/34–36. Munkaterv, 1951. október 1.

¹³ ÁBTL 3.1.5. O-8561/1. 532–536. Jelentés, 1953. december 23. Uo. 572–576. Jelentés, 1954. március 30. Uo. 582–587. Jelentés, 1954. április 1. Uo. O-8561/2. 246–248. Munkaterv, 1954. július 20. (Utóbbi nemcsak Kuruczék, hanem a Nyíregyházán élő „mintegy 7 jugoszláv állampolgár” ellenőrzésére is ügynököt akartak beszervezni, mert azon kívül, hogy kapcsolatot tartanak egymással, az égvilágon semmit sem tudtak róluk.)

„jelzések”, melyekből hírszerző tevékenységre lehetne következtetni, ezért javasolták a csoportdosszié lezárását.¹⁴ 1956 júniusában a (napra pontosan hat évvel korábban nyitott) vonaldossziét is azzal zárták le, hogy a jugoszláv állampolgárok körében végzett felderítő munka során nem találtak „ellenséges tevékenységre utaló jelenségekkel”, ami – a magyar–jugoszláv kapcsolatok megjavulásával együtt – lehetővé teszi az ezen a téren folytatott operatív munka megszüntetését.¹⁵

A dossziék hiányában az objektumokban végzett államvédelmi munkáról még kevesebbet lehet tudni. Egy szovjet módszertani összefoglaló alapján legfeljebb általános képet alkothatunk e munka főbb vonásairól. A tanulmány az állam védelmét a globális osztályharc keretében értelmezte, mely harcot mindig konkrét helyzetekben és helyeken, többek között az objektumokban kellett megvívni. Az objektumok „védelmét” éppen az tette szükségessé, hogy „az ellenség” nem törődött bele a vereségébe, és titokban mindent megtett az állami intézmények, rendvédelmi szervek, a termelőüzemek, valamint az áruforgalmi, kereskedelmi, közlekedési és hírközlési infrastruktúra megbénítására, működésük szabotálására. A különböző burzsoá pártok, imperialista katonai szervezetek és titkosszolgálatok „minden lehetőséget felhasználnak arra, hogy kárt okozzanak a szocialista rendszernek, és megakadályozzák a szocializmus építését” – olvasható a szövegben. Ezért az államvédelemnek különös figyelmet kellett fordítani arra, hogy ezek az ellenséges elemek ne juthassanak be az „életfontosságú” ipari és egyéb objektumokba.¹⁶ Ennek megfelelően az államvédelemnek elsősorban a különböző objektumokban lévő „ellenséges” elemek feltérképezésére, kiszűrésére, ellenőrzésére és megfigyelésére kellett koncentrálniuk.

Azt, hogy valóban így jártak el, bizonyítja a nyíregyházi vasúti csomóponttal kapcsolatos későbbi, ám a vizsgált időszakból származó adatokra hivatkozó jelentés. Mint megállapították, 1956 előtt „az osztályellenség” több kategóriája is képviseltette magát a Szovjetunióval való vasúti összeköttetés miatt kiemelten fontos csomópontban, ahol „különösen a kereskedelmi főnökség területén a volt horthysta tisztok, a volt független kisgazdapárt jobbszárnyához tartozó személyek, de különösen a nyíregyházi kisvasúton az SZDP [Szociáldemokrata Párt] jobbszárnyához tartozó személyek voltak találhatóak. A 3 kategória közül legaktívabban az FKGP-ből [Független Kisgazdapárt], illetve az SZDP-ből kizárt jobboldali beállítottságú személyek aktivizálták magukat. Tevékenységükre jellemző volt, hogy igyekeztek kommunistákat lejáratni, valamint a Pártba beépülni. [...] Az ellenséges kategóriák támadási iránya a hangulat dezorganizálásában nyilvánult meg, konkrét szervezkedés, szabotázs, diverzió vagy egyéb bűncselekmények a csomóponton nem voltak találhatóak.” A „revizionizmus” hatásának tudták be azonban, hogy többen „a rendszert gyalázták” és „a nyugati ka-

¹⁴ ÁBTL 3.1.5. O-8561/2. 294–297. Jelentés, 1955. március 2. Uo. 324–327. Jelentés, 1955. május 10.

¹⁵ ÁBTL 3.1.5. O-8561/2. 398. Szolgálati jegy, 1956. június 26.

¹⁶ ÁBTL 4.1. A-3377. Az elhárító munka a honvédelmi és a különösen fontos állami objektumokban. I. Sz. Serbakov ezredes előadása. Moszkva, 1956. (BM Tanulmányi és Módszertani Osztály), az idézet: 11. Vö. uo. A-3706. Muzslai: i. m. 10–11.

pitalista rendszert” dicsőítették, de voltak, akik odáig merészkedtek, hogy „a többpártrendszert vetették fel olyan formában, hogy jelenleg nálunk demokrácia nincs, a szabad véleménynyilvánítás nincs megengedve”. Az operatív szervek arra nem találtak bizonyítékot, hogy „a területen az ellenséges kategóriákhoz tartozó személyek külföldi irányítás alatt állnának, akár hírszerző szervek[kel] vagy emigráns szervezetekkel lettek volna kapcsolatban”, így velük szemben operatív intézkedéseket nem hoztak, legfeljebb figyelmeztetésben részesítették őket. A helyi ávosok sérelmezték ugyanakkor, hogy a „csomóponti pártbizottság a fenti események felett napirendre tért, sőt elnézett a fenti személyek tevékenysége és magatartása felett”, sőt „egyesekeket az MDP [Magyar Dolgozók Pártja] soraiba felvettek”.¹⁷

A Májerszky-féle gépgyárból alakult nyíregyházi Mezőgazdasági Gépjavító Vállalat elhárítását kezdetben a központi mezőgazdasági szabotázselhárító osztály végezte, 1954 nyarán vette át a BM megyei főosztálya: „Legelső lépésként feltérképeztük az üzemet és valamennyi dolgozóját az operatív nyilvántartón keresztül leprioráltuk. A priorálás eredményeként megállapítottuk, hogy több dolgozó az antidemokratikus elemek operatív nyilvántartásában szerepel, mint kompromittált személy.”¹⁸ (A vállalat ekkor még a Széchenyi utcai régi telephelyen működött, 1955 őszén kezdtek meg az átköltözést a Tokaji úton felépült új üzemi épületekbe.) Az 1953-ban felállított Szabolcs-Szatmár Megyei Vízügyi Igazgatóság (melynek székhelye ekkor, 1963-ig a Nyírvíz-palotában volt) sem csak azért volt fontos elhárítási szempontból, mert a mezőgazdasági jellegű megyében kulcsfontosságú feladatot látott el, hanem azért is, mert sok „régí”, polgári származású, ezért ellenséges beállítottságúnak tartott szakember, mérnök dolgozott itt, akik jelenlétét politikai szempontból veszélyesnek ítélték. Habár erre vonatkozóan csak 1956 utáni anyagok állnak rendelkezésre,¹⁹ feltehetően hasonló volt a helyzet a forradalom előtt is.

Ugyancsak a kora Kádár-kori politikai rendőrség gyakorlatából visszakövetkeztetve feltételezhető, hogy az államvédelmi szervek az ellenséges kategóriákhoz tartozó, politikai bűncselekményt elkövető (vagy azzal gyanúsítható) mellett azokra is különös figyelmet fordítottak, akik az objektum dolgozói közül nyugati kapcsolattal rendelkeztek, vagy akik „különös érdeklődést” tanúsítottak a munkakörükbe nem tartozó államtitkok iránt. Az objektumért felelős tiszt feladata lehetett az ott előforduló rendkívüli események (balesetek, tüzesetek, robbanások stb.) kivizsgálása, annak megállapítása, hogy nem szándékos aknamunkájának eredményéről, azaz kártevésről, szabotázsról vagy diverziós cselekményről volt-e szó. (Az első az intézmény, üzem stb. munkamenetének megzavarását, berendezéseinek a megrongálását jelentette; a második a saját munka szándékos el nem végzése vagy rosszul végzése volt; míg a legutolsó „külső” ellenséges személyek által elkövetett rongálást vagy robbantást takart.) A tiszt-

¹⁷ ÁBTL 3.1.5. O-14447. 47–52. Jelentés a nyíregyházi vasútállomás 1956-os forradalom előtti, alatti és utáni operatív helyzetéről, 1959. november 12.

¹⁸ ÁBTL 3.1.5. O-14863/353. 21–23. Jelentés, 1956. május 31.

¹⁹ ÁBTL 3.1.5. O-15422.

nek kellett biztosítania, illetve ellenőriznie az államtitkok megfelelő védelmét – hiszen az ellenség elsősorban azok megszerzésére törekedett.

Az elhárításnak, a kivizsgálásnak és általában az objektumok hálózati operatív ellenőrzésének legfőbb eszköze az ügynökhálózat volt (ezen kívül a vállalatok, hivatalok vezetőivel meglévő hivatalos kapcsolatokat használhatták, ezek jelentősége azonban kisebb lehetett, mint a Kádár-korszakban). Elsősorban olyan szakembereket, alkalmazottakat, dolgozókat volt célszerű beszervezni, akik jól ismerték az objektum működését (és nem melleleg alkalmasak voltak operatív feladatok végrehajtására). Ezek nemcsak az ügynöki bizalmas nyomozások során vagy rendkívüli események kivizsgálásában nyújthattak segítséget, hanem a megelőzés terén, azaz az objektumok állandó ellenőrzésében is.²⁰ A Szabolcs-Szatmár Megyei Állami Építőipari Vállalat központjában dolgozó egyik osztályvezető-helyettest „Tihanyi Miklós” fedőnéven szervezték be 1954. augusztus 23-án (hazafias alapon) informátornak. A férfi nem túl nagy meggyőződéssel vett részt az együttműködésben, és „különösen 1956 évben elhanyagolta a feladatok végrehajtását, nem jelent meg a találkozókön” – állapított meg egy forradalom utáni jelentés.²¹ Az informátor a forradalom idején a vállalat munkástanácsának egyik vezetője lett, ezért később egy év felfüggesztett börtönbüntetést kapott.²² (A cég körül, amely a Széchenyi és a Vasgyár utca sarkán a XX. század elejétől működő Nyíregyházi Cementárugyár Rt. államosításával Magasépítő Nemzeti Vállalat néven jött létre, mint láttuk, 1950-től folytatott elhárító munkát a helyi államvédelem.)

A posta kiemelt jelentőségét talán felesleges is magyarázni: ha az államvédelem ellenőrizni akarta a lakosság leveleit és telefonbeszélgetéseit, akkor szoros felügyelet alatt kellett tartania a postahivatalokat és a távbeszélő állomásokat. A nyíregyházi főposta részeként működő góczüzem azért is fontos volt, mert itt haladták át azok a vonalak, amelyek a megyei állami és pártszerveket, katonai alakulatokat, belügyi szervezet összekötötték az országos szervekkel, minisztériumokkal. Az államvédelem tehát mindvégig nagy figyelmet fordított a Kálvin téri objektum „védelmére”. Az egyik műszerészt, aki 1948 óta dolgozott a postán, 1954-től pedig a távbeszélő góczüzemben, „Magyari” fedőnéven 1955 márciusában hazafias alapon szervezték be informátornak. A hálózati személyt a góczüzem „operatív védelmével” kapcsolatos „diverzióelhárítási” feladatokkal bízták meg, ám 1956 tavaszán megszakadt vele a folyamatos összeköttetés.²³ (Az illetővel az 1960-as évek második felében újból felvették a kapcsolatot, ekkor hasonló feladatot látott el, mint korábban.)²⁴

Volt olyan objektum is, amelynek védelmét közvetlenül az államvédelmi beosztottak látták el: az 1952-ben Borbányán felépült adótorony sugározta a Magyar Rádió központi műsorát, valamint a nyíregyházi stúdió 1952 végén indult adását, de fel-

²⁰ Lásd még pl. ÁBTL 4.1. A-3717. Pataki Sándor: Az elhárító munka a honvédelmi és különösen fontos állami objektumokban. (Ideiglenes tananyag.) Budapest, 1958.

²¹ ÁBTL 3.1.1. Beszervezési dossziék [3.1.1.] B-78686. 2. Kizárási javaslat, 1957. december 11.

²² Lásd: ÁBTL 3.1.9. Vizsgálati dossziék. V-146200.

²³ ÁBTL 3.1.1. B-92968. 26-29. Javaslat, 1967. február 8. Uo. 4. Kimutatás, 1967. március 1.

²⁴ 1967–1969 közötti jelentéseit lásd: ÁBTL 3.1.2. Munka dossziék. M-30535.

adata volt a nyugati rádióadók zavarása is. Jellegéből adódón a politikai rendőrség kezdettől fogva „védte” az objektumot, állítólag már az építését is az ÁVH felügyelte, majd ávosok őrizték.²⁵

Néhány következtetés

Az 1950 és 1956 között nyitott objektumdossziék viszonylag pontosan kijelölték azokat a helyeket, amelyekre az ÁVH tevékenysége elsősorban irányult. Hangsúlyozni szeretném, hogy a hatóság ténykedése távolról sem korlátozódott ezekre, még a tulajdonképpeni titkosszolgálati, operatív munka sem, gondoljunk csak az ügynökhálózat működtetésére, az ellenségnek tekintett személyek és csoportok megfigyelésére, bomlasztására, a politikai ügyekben végzett nyílt nyomozásokról nem is beszélve. A vonalak lényegében a társadalom ellenséges helyeit jelölték ki, amelybe a volt birtokos osztályok, a „régii” alkalmazotti, hivatalnoki réteg, az erőszakszervek egykori tagjai és a különböző egyházak lelkészei és vezetői tartoztak bele. A társadalom többi részét, kis túlzással, a munkahelyeiken, azaz a „védett” objektumokban ellenőrizték, bár az itteni elhárító munka elsősorban szintén az ellenségesnek tekintett személyekre irányult.

A hálózati operatív ellenőrzés alá vont objektumok köre jól mutatja, hogy az ÁVH Nyíregyházán is a totális elhárítás elvét próbálta érvényre juttatni, hiszen gyakorlatilag minden számottevő ipari és kereskedelmi vállalatot, intézményt, hivatalt ellenőrzés alatt akart tartani. A források hiányában azt már nem tudjuk megállapítani, hogy a valóságban ez mennyire volt sikeres. Az objektumdossziék megszüntetése jól kirajzolja ugyanakkor, hogy a Belügyminisztériumba integrált államvédelem valamelyest igyekezett szakítani a totális elhárítás eszméjével. 1953 nyara után 42 dossziét zártak le, ebből 22 katonai alakulaté volt, négy a jugoszláv vonalhoz tartozott, egynek az anyaga pedig másik dossziéba került; a fennmaradó 15-ből 13 esetben azért került sor a megszüntetésre, mert megszüntették az adott ipari, kereskedelmi vagy mezőgazdasági vállalat operatív ellenőrzését (amire vélhetően korábban sem volt nagy szükség). A mindentudás igénye azonban továbbra is munkált a politikai rendőrségben – a forradalom leverését követően is. Ezt jelzi, hogy a szóban forgó üzemek többsége még az 1960-as–1970-es években is élvezte az állambiztonság védelmét, igaz, jórészt a mezőgazdasági vagy az ipari vonal részeként. Ez azonban már egy másik kutatás tárgya lehet.

²⁵ Legalábbis az épületben a közelmúltig működő Rádiómúzeum vezetője, Zentai Mihály szerint, lásd pl. Nyíregyházi Napló, 2017. május 12. 8. Technikatörténeti nevezetesség a 65 éves borbányai rádióállomás.

KÓKAI SÁNDOR – HORVÁTH GERGELY

A honi történeti földrajz kialakulása, szüneteltetése és megújulása

1.

Az egyetemes történeti földrajz kibontakozása a XIX. század második felére-végére, önálló tudományterületté alakulása az 1920-as évekre tehető, amikor a történeti geográfia egyes elemei megjelennek a regionális földrajzban, a francia Vidal De La Blache és a német W. Götz, E. Oberhummer és K. Kretschmer munkáiban. A modern történeti földrajz egyidős az emberföldrajz (antropogeográfia) megjelenésével.¹

A honi történeti földrajz mint az elmúlt korok leíróföldrajza, egyrészt a francia és német földrajztudomány hatására, másrészt a belső – korábbi évszázadban meginduló – fejlődésfolyamat, mindenekelőtt a humángeográfia eredményeire épülve, az 1930-as években jelent meg és vált önálló diszciplínává.²

A történeti geográfia feladata a földrajzi környezet (valamely szintű regionális egység) múltbeli állapotának feltárása és oknyomozó magyarázata. A sokféle – történészek és földrajztudósok – feladatmegfogalmazása és a hisztogeográfia definiálása a következőképpen összegezhető. A történeti földrajz valamely korban élő ember geográfiai környezetét (annak természeti adottságait és erőforrásait), a társadalmi – etnikai tagolódás és az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit, az anyag- és energiaáramlás folyamatait, a településhálózatot, infrastruktúráját, a kultúra és a közigazgatás térszerveződését vizsgálja írott források alapján.³

A történeti földrajz két, tartalmában és módszerében eltérő irányzata a historikusok által művelt topográfiai rekonstrukció és a geográfusok önálló történeti földrajza, mely a pozitívista szemlélet és módszer helyett az oknyomozó, a jelenségek és folyamatok összefüggésrendszerét és kölcsönhatásait feltáró kutatásokat tartja fontosnak. (Tudománytörténeti áttekintésünkben a történeti topográfia /és statisztika/ eredményeivel nem foglalkozunk). A XIX–XX. századi történeti topográfia tudományos értéke felmérhetetlen, ma is alapvető forrásai a jelenségmagyarázó-értékelő szintetizáló történeti geográfiának és a történettudománynak.⁴

¹ Győri R. 2002., 2005.

² Bulla B. 1938.

³ Frisnyák S. 1983., 2002., Győri R. 2002., Hajdú Z. 2005.

⁴ Bak B. 1998, Frisnyák S. 2002.

A hazai történeti földrajz geográfus művelői Teleki Pál (1878–1941) és Cholnoky Jenő (1870–1950) tanítványai közül kerültek ki. Teleki *A földrajzi gondolat története* (1917) című könyvében, Cholnoky több előadásában, írásművében és az 1935-ben megjelent *Hazánk földje és népe egy ezredéven átban* foglalkozik a történet- és földrajztudomány kapcsolatával, a történeti földrajz kutatásfeladatával és tudományrendszer-tani helyével.

Fodor Ferenc (1887–1962) – a korszak kiemelkedő földrajztudósa, Teleki egyik legfontosabb munkatársa – a társadalom- és gazdaságföldrajzi munkáiban (pl. *A Jászság élete* című monográfiájában) foglalkozik az emberi tevékenységi formák időbeli változásaival, térbeli differenciálódásával és a környezetátalakítás (kultúrtájteremtés) folyamatával. Tudományelméleti és –történeti elemzéseiben viszont úgy foglalt állást, hogy „a történeti földrajz mint önmagában való tudomány nem állhat meg egyedül, hanem mindig csak egy fejezete lehet valamely táj leíró földrajzának”.⁵ Hasonlóan gondolkodtak a korszak geográfusai, akik egyébként tájrajzi műveikben a történeti földrajzi megközelítést is alkalmazták, és a komplex geográfiai jellemzésre törekedtek. Kutatás-módszertani elemzéssel és feladatmegjelöléssel, a hisztogeográfia egyetemes és hazai történetével Bulla Béla (1906–1962) és Mendöl Tibor (1905–1966) foglalkozott. Bulla szerint „a történeti földrajz nem lehet csupán háttérvázlat az események mögé, és szakítani kell az egyszerűsítő determinista megközelítéssel is. Nem történelemmagyarázat, hanem tájmagyarázat a célja, és feladata az elmúlt idők kultúrtájairól szintetikus és magyarázó kép rajzolása. Mendöl szerint „A történeti földrajz sajátos helyzetű tudomány: sajátjának, segéd tudományának tekinti mind a történettudomány, mind a geográfia, ám más-más aspektusa érinti: a geográfiát elsősorban a mai állapot előzménye, a történettudományt pedig az események háttere, színpada érdekli”.⁶

A két háború közti időszakban nem működött olyan tudományos műhely, amely a történeti földrajz művelését tekintette volna feladatának. Ugyanakkor nem volt olyan egyetemi vagy főiskolai földrajz tanszék és kutatóhely, ahol – a regionális földrajz része-, alkotó elemeként – ne foglalkoztak volna a történeti geográfiával. A már említett szerzőkön kívül Glaser Lajos, Hézsér Aurél, Kalmár Gusztáv, Kogutowicz Károly, Lászlóffy Woldemár, Marjalaki Kiss Lajos, Moholi (Karakasevich) Károly, Temesy Győző, Wallner Ernő és még sokan mások alkalmazták a történeti földrajz módszertanát a tájrajzi és helytörténeti művek, doktori értekezések és egyéb műfajok megalkotásánál.⁷

A hazai történeti földrajz kialakulási korszakát a kommunista hatalomváltás (1948) előtt – fogalmazhatunk úgy, hogy az utolsó pillanatban – Bulla Béla és Mendöl Tibor *A Kárpát-medence földrajza* (1947) című könyvének megjelentetése fejezte be. A kötetben a Mendöl által írt *Az ember formálta táj a Kárpát-medencében* című fejezet Magyarország történeti földrajzának megjelenítése, mely a vázolt korszak legjelentő-

⁵ FRISNYÁK S. 1983., 2002.

⁶ GYÓRI R. 2002.

⁷ BULLA B. 1938., GYÓRI R. 2002., 2005., KRISTÓ GY. 1986., MENDÖL T. 1938.

sebb – a későbbi továbbhaladást alapozó-hagyományátörökítő – termékeként értékelhetjük. A történeti földrajz hazai tudománytörténetének első időszakát egy kényszerű szüneteltetési korszak követte, de – mint látni fogjuk – a „felszín alatt” a munkálatok folytatódtak.

2.

Az 1960-as évek vége felé, amikor a Nyíregyházi Tanárképző Főiskolán előrehaladt a Földrajz Tanszék építése-szervezése, az oktatók megkezdték a régiókutatást, elsősorban Szabolcs-Szatmár-Bereg megye természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzi vizsgálatát. Tájékutató munkájuk első periódusában nem kaptak kellő támogatást (a hivatalos statisztikai forrásokat meghaladó információkat), így az 1970-es évek közepén a kutatóhely egyes tagjai témát változtattak, a társadalom- és gazdaságföldrajzi jelenségek és folyamatok helyett, a megye gazdasági elmaradottságának („hátrányos helyzetének”) történeti gyökereit igyekeztek feltárni. A Nyírség, a Szatmár-Beregi-síkság és a Rétköz rekonstruált állapotrajza egy szegénységzóna létezését tárta fel, amely összefügg a Kárpát-medencére jellemző nyugat-kelet irányú kultúr- (fejlettségi-) lejtő meglétével. A hisztogeográfiai kutatómunka szükségessé tette az összehasonlító vizsgálatokat, amelyek kiterjedtek a Bodroghöz, Taktaköz, a Zempléni-hegység, majd a Hernád-völgy és a Csereháti-dombvidékre.⁸

A pártállami korszakban a *történeti földrajz* – a szomszéd népek érzékenysége miatt – *tiltott diszciplína* volt. A politikai hatalomváltáskor a földrajztudósaink nem követték a hazai tudományosság marxizmus jegyében végbemenő átalakulását, ezért a belügyminiszter 1949-től 1952-ig betiltotta a Magyar Földrajzi Társaság működését, és nem engedélyezte a *Földrajzi Közlemények* megjelentetését. „A földrajztudomány jelentős részében a történeti szemlélet háttérbe szorult, a társadalomföldrajz nem vállalhatta a történeti folyamatosságot”.⁹ Tudományterületünk 1920-, 1930-as évek eredményeit – a tájrekonstrukciós szemléletet és kutatásmódszertanát – a geográfusok idősebb nemzedéke, különböző egyetemi stúdiumokba integrálva, tovább örököltette. A globális és regionális szintű elemzések, amelyek a kommunista hatalomátvétel előtti idők gazdasági elmaradottságát jelenítették meg, a „megtűrt kategóriába” tartoztak.¹⁰ Az ilyen jellegű írásművek a regionális földrajzi könyvek és tanulmányok bevezető (kis-) fejezeteként jelenhettek meg.

A nyíregyházi Földrajz Tanszék történeti földrajzi kutatóműhelye Frisnyák Sándor munkásságával bontakozott ki, és a kis kollektíva, a belső és külső műhelytagok teljesítménye beépült abba a szaktudományi reformfolyamatba, amelynek eredményeként paradigmaváltás történt, és a hisztogeográfia önállósulhatott. A műhelytagok a lokális és mikroregionális terekről írt – a történeti geográfia eredményeit is tartalmazó – tanulmányai 1973-tól 1987-ig a Frisnyák szerkesztésében megjelenő *Acta Academiae*

⁸ KÓKAI S. 2016., 2019., 2020.

⁹ HAJDÚ Z. 2005.

¹⁰ FRISNYÁK S. 2002., GYŐRI R. 2002., 2005., HAJDÚ Z. 2005.

Paedagogicae Nyíregyháziensis „Földrajz”-sorozatában kerültek közlésre.¹¹ Nagyobb szakmai közösség előtt, először 1980-ban, Mendöl Tibor születésének 75. évfordulója alkalmából Szarvason rendezett tudományos konferencián Frisnyák tartott előadást a nyírségi életkamra történeti tájhasználatáról és térszerveződéséről. Az első katonai felmérés (1780–1782) térképszelvényei és egyéb források alapján tartott előadását a jelenlevő vezető magyar geográfusok pozitívan értékelték, és már nem a nyilvánosság előtt, felkérték kandidátusi disszertáció írására.¹² 1983-ban Frisnyák – korábbi kutatási eredményeit összefoglalva – elkészítette és sikeresen megvédte *A Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18–19. századi földrajza* című kandidátusi értekezését. Tudományos minősítésével az MTA Földtudományi Osztálya a történeti földrajzot legitimálta, s ennek hatására a magyar földrajztudomány műhelyeiben, az egyetemi tanszékeken és a kutatóintézetekben egyre többen kezdtek történeti földrajzi, táj- és környezettörténeti kutatásokkal foglalkozni. Frisnyák az 1980-as évek vége felé, először speciálkollégium, majd az 1989/90-es tanévben már kötelező tantárgyként tanította hazánk történeti földrajzát. Az előadások anyagából – és az évtized elejétől a Kárpát-medence teljes területére kiterjedő tudományos eredményeinek felhasználásával – megírta a *Magyarország történeti földrajza* (1990) című egyetemi-főiskolai tankönyvét, amely a pályatársak megítélése szerint *alapmű*, e témakörben írt *első tudományos szintézis*.¹³

A történeti földrajzi kutatásoknak ebben az időszakában már kialakulófélben voltak a tudományközi kapcsolatok, melyek a történeti idő és tér vizsgálatánál – a különböző megközelítési módszerek megismerésével és alkalmazásával – eredményesebbé váltak az elemzések és a szintézisek. A nyíregyházi kutatóhely az 1970-es évektől kezdve jó együttműködést létesített a régészekkel (Németh Péter, Jósvainé Dankó Katalin), a történészekkel (Takács Péter) és mindenekelőtt a néprajztudósokkal (Bellon Tibor, Dankó Imre, Dám László, Paládi-Kovács Attila, Viga Gyula), továbbá a működési körzetében munkálkodó műves kismesterekkel, a helytörténetírással foglalkozó tanárokkal is. A honi történeti földrajz, régészet, néprajz, település- és gazdaságtörténet fejlődésére termékenyítően hatott a néprajztudós Andrásfalvy Bertalannak a differenciált ártéri gazdálkodásról írt kandidátusi disszertációja (1971) és Somogyi Sándor (1926–2015) földrajztudósnak a honfoglalás és kora Árpád-kori tájtípusairól és tájhasználatáról írt tanulmányai, és a mai országterület honfoglalás kori tájtípus térképe (1983). A Kárpát-medence (=325 000 km²) területének 15%-ára (=48 700 km²) kiterjedő folyóvízi ártéri síkságokat, lápokot, mocsarakat korábban haszonvehetetlen területként jellemezték. Az etnográfus a Duna folyó Tolna és Baranya menti szakaszán folytatott kutatásai szerint az ártérövezet szervesen beépült a jobbágy-paraszt gazdaságok idő- és térbeli rendjébe és a regionális munkamegosztásba. A differenciált ártéri gazdálkodás modell-értékű feldolgozása és a honfoglalás kori geomorfológiai térkép

¹¹ KOZMA K. 2019.

¹² KÓKAI S. 2016., 2020.

¹³ BOROS L. – VIGA GY. 2004., DÖVÉNYI Z. 2019., HAJDÚ Z. 2005.

alapvető szemlélet- és kutatás-módszertani váltást indított el, különösen az Alföld-kutatók körében. A változásfolyamat eredményei a rendszerváltozást követő években teljesedtek ki.¹⁴

A történeti földrajz szünetelő és megújulási korszaka közé nem lehet időponthatárt megjelölni, inkább egy 1983-tól számítható és napjainkig terjedő változási folyamatról beszélhetünk.

3.

A nyíregyházi tanszék tudományos kisugárzó hatását jelentős mértékben növelte a magyar honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója tiszteletére rendezett, a Kárpát-medence és egyes régióinak (Alföld, Felvidék, Dunántúl és a Kisalföld, Kárpátalja, Erdély, Délvidék, továbbá Nyíregyháza, a Nyírség és a Felvidék) történeti földrajzával foglalkozó nemzetközi konferenciasorozat (1996–2006). Az előadások anyagát terjedelmes kötetekben jelentették meg, és azokat eljuttatták a hazai szakmai műhelyeken kívül a határon túl élő magyarság tudományos központjaiba is. *A gyepűk, várak és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920)* című nemzetközi szimpózium anyaga a tanszék és a társrendező Zürichi Magyar Történelmi Egyesület közös kiadványaként jelent meg, a magyar állam költségén (2004).

A nyíregyházi műhelytagok – Boros László, Dobány Zoltán, Frisnyák Sándor, Kókai Sándor, Kormány Gyula – a rendszerváltozást követő másfél évtizedben a Felvidék, Kárpátalja, Erdély és a Vajdaság tudományos központjaiban is tartottak konferencia-előadásokat, tanfolyamokat a Kárpát-Pannon-térség történeti földrajzáról, különböző időmetszetekben vagy teljes fejlődésfolyamatként, 1920-ig terjedően. Sikeresen közvetítették Frisnyák többször megfogalmazott megállapítását, hogy a kultúrtáj kialakítása, és a gazdasági élet térszerkezete a Kárpát-medence népeinek közös alkotása és történelmi öröksége. A megújult történeti földrajz – a nyíregyházi műhelytagok szerint – a Kárpát-medence népeinek történelmi megbékélését is szolgálja, és alapja lehet egy új szomszédságpolitikának.

1994-től 1997-ig a nyíregyházi geográfusok a beregszászi magyar főiskolán – mint tanszékalapítók-kutatásszervezők – lerakták a földrajz tanszék és kutatóműhely alapjait, és kötelező stúdiumként Magyarország történeti földrajzát, speciális kollégiumként Kárpátalja történeti földrajzát tanították, és később megjelentették. A miskolci Nagy Lajos Király Magánegyetem Földrajz-ökológiai Tanszékén, meghívott előadóként, Frisnyák professzor tartott speciálkollégiumot. A Borsod vármegye történeti földrajzáról tartott kurzus előadásainak anyagából oktatási segédanyagot szerkesztett és jelentetett meg – *Térképvázlatok Borsod vármegye történeti földrajzához* (1997).

A *Kárpát-medence történeti földrajza* című konferenciasorozat is folytatódott Tokaj-Hegyalján, 2001-től 2018-ig Szerencsen, majd 2019-től Sárospatakon. A „magyar földrajz szerencsi műhelyében” előbb a Zempléni-hegység és tágabb környezete,

¹⁴ KÓKAI S. 2016., 2020., PALÁDI-KOVÁCS A. 2011.

2009-től Marosi Sándor (1929–2009) akadémikus, a történeti földrajz mentorának kezdeményezésére a Kárpát-medence (a történelmi Magyarország) területére vagy egyes országrészekre (történeti régiókra) koncentrálna. A szerencsi konferenciákon megközelítően négyszáz, döntően történeti földrajzi előadás hangzott el, melyet 16 kötetben, összesen 6700 oldal terjedelemben jelentettek meg.¹⁵ A konferenciakötetek és „melléktermékként” íródott *Szerencs monográfiája* (2005) és *A Zempléni-hegység földrajzi lexikona* (2009) is jelentősen gazdagította a régió és hazánk hisztogeográfiáját.

A nyíregyházi tanszék (intézet) és a szerencsi műhely (gimnázium) közös rendezvénysorozatának pénzügyi forrásait – Gál András gimnáziumi igazgató, c. főiskolai docens biztosította, – kiterjedt kapcsolatrendszerének és szervezőképességének köszönhetően. A sárospataki várban 2020-tól folytatódó konferenciák anyagi feltételeit Tamás Edit múzeumigazgató, geográfus-történész teremtette elő. Mindezt azért említjük, mert – a honi földrajztörténetben egyedülállóan – Szerencsen és Sárospatakon nem volt regisztrációs díj, az előadók térítésmentesen kaptak szállást és étkezést, a kezdőnapon átvehették az előadásokat tartalmazó konferenciakönyveket (esetenként egyéb ajándékokat is).

A történeti földrajz, az előző fejezetben vázolt „szüneteltetési” korszakában is tovább élt, az 1983-as akadémiai elismertsége és intézményesültsége után már nemcsak a tájföldrajzi tanulmányokba beágyazottan, hanem önálló tájtörténeti művekben is. A történeti geográfia a földrajztudomány rendszertanához hasonlóan, általános (teoretikus), ágazati, regionális részekre tagolható, és ezen az alapon Beluszky Pált (1936–2022) mint a történeti településföldrajz nemzetközi híru tudósát a magyar történeti földrajz történetének is meghatározó egyéniségeként említjük.¹⁶ Az *Alföld történeti földrajza* című konferencián (2000), ahol nagyszerű előadást tartott, elhatározta, hogy korábbi kutatási eredményeit egy önálló kötetben, *A Nagyalföld történeti földrajzában* foglalja össze. Rekord gyorsasággal megalkotott mesterműve, mely 2001-ben jelent meg, a magyar történeti földrajz kiemelkedő – és iránymutató – alkotása. Könyvének sikeres szakmai fogadtatása inspirálta egy újabb, többszerzős mű létrehozására, a *Magyarország történeti földrajza* (2005, 2008) című kétkötetes monográfia írására-szerkesztésére. A szerzőtársaival (Gál Zoltán, Hajdú Zoltán, Majdán János és Nagy Mariann) együtt megalkotta a dualizmus kori Magyarország legteljesebb, a társadalmi-gazdasági folyamatok minden területére kiterjedő, modern szemléletű oknyomozó történeti földrajzi szintézisét.¹⁷

Dövényi Zoltán professzor – a társadalomföldrajz meghatározó egyénisége –, már a pályakezdő éveiben (elsősorban a helytörténet-jellegű írásaiban) is foglalkozott történeti földrajzi kérdéskörökkel, az 1990-es évektől pedig az ágazati történeti földrajz rendszertanába tartozó történeti demográfiai tanulmányokkal gazdagította tudományterületünket. Műveinek 16%-a sorolható a hisztogeográfia körébe. Becsei

¹⁵ HORVÁTH G. 2018.

¹⁶ GYÓRI R. 2024, TINER T. 2017., 2023.

¹⁷ PAP N. 2015.

József, Csapó Tamás, Illés Zoltán, Kocsis Zsolt és Lenner Tibor településföldrajzi műveiben, tájrajzaiban is nyomon követhető a történeti földrajz tudományelméleti és módszertani követelményeinek érvényesítése.¹⁸

A történeti földrajz az elmúlt három évtized alatt a korábbinál nagyobb mértékben jelenik meg a társadalomföldrajzi művekben, ennek megfelelően beszélhetünk történeti közlekedésföldrajzról (Erdősi Ferenc, Frisnyák Zsuzsa, Majdán János), vagy történeti közigazgatási, történeti államföldrajzi (Hajdú Zoltán) és hadtörténeti földrajzról is (Nagy Miklós Mihály). Csüllög Gábor, Horváth Gergely, Süli-Zakar István a történeti régiókról, a regionalizmus és a regionalizációs folyamatokról, a gazdasági centrumtérsegekről, Suba János a magyar államhatárok kijelöléséről közölt forrásértékű tanulmányokat. Kocsis Károly akadémikus pedig a Kárpát-Pannon-térség történeti népesség- és etnikai-földrajzáról írt könyveket, valamint a Kárpát-medence és régióinak demográfiai változásairól szerkesztett térképeket, atlaszokat. Demeter Gábor és Szulovszky János meghatározó kutatási területük mellett a történeti geográfiát is művelik, a Kárpát-medence területi különbségeiről tematikus térképeket, atlaszokat szerkesztenek. Boros László Tokaj-Hegyalja, valamint a Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajzát dolgozta fel. Dobány Zoltán a Csereháti-dombvidék, a Hernád-völgy és a Taktaköz, Pap Norbert a mohácsi csatamező, Frisnyák Sándor a Gödöllői-dombság történeti tájhasználatát és struktúraváltozásait rekonstruálta.¹⁹

A nyíregyházi tanszéket és a történeti földrajzi kutatásokat 1968-tól 2000-ig Frisnyák vezette-irányította, majd 1998-tól egyetemi tanár lett, 2004-től professor emeritusként folytatta – az intézet földrajzi műhelyéhez kapcsolódó – alkotó- és tudomány-szervező munkáját. A geográfus szakma – 2000-ben, az MTA doktora minősítése megszerzésekor – Frisnyák professzort tudományos *iskolateremtő tudósként, a történeti földrajz megújítójaként*, a közelmúltban egy tájökölógiai tanulmány *a tájökölógiai kutatás legeredményesebb művelőjeként* értékelte. Szerteágazó tevékenységével a *honi történeti földrajzot egyetemes nemzeti tudománnyá emelte*.²⁰

A nyíregyházi történeti földrajzi kutatóműhely 2004-től, a földrajztudományi intézeti tanszék 2011-től Kókai Sándor habilitált egyetemi magántanár vezetésével folytatta tudományos kutató és kutatásszervező tevékenységét, egyre növekvő hatótérre kiterjedően. Kókai a tanszéki kinevezésétől (1988) kezdődően – az oktatási feladatai ellátása mellett – a műhelytagokhoz hasonlóan, a Kárpát-medence kutatójává vált, kiemelten foglalkozva a Bánság történeti tájrajzával, tudományterületünk témaköreit meghaladó kultúrföldrajzi, politikai földrajzi és geopolitikai elemzésekkel. *A Bánság történeti földrajza (1718–1918)* című, több mint négyszáz oldal terjedelmű monográfiája (2010) a honi történeti földrajz kiemelkedő alkotása, egyes vélemények

¹⁸ FRISNYÁK S. – KÓKAI S. 2015.

¹⁹ FRISNYÁK S. – KÓKAI S. 2015.

²⁰ BELUSZKY P. et al. 2007., GÁL A. – HANUSZ Á. 2010., KÓKAI S. 2019., 2020., GYÖRI R. 2005., TAMÁS E. – KÓKAI S. 2019.

szerint korszakhatára is, mely példát mutat arra, hogyan kellene a tájrekonstrukciós, a tér- (természeti erőforrás-) használatára koncentrálnó kutatásainkat tematikailag és holisztikus szemlélettel gazdagítani.²¹

Egy másik könyve, *A Maroszsög történeti földrajza (1718–1918)* az alföldi nagy-medence egy topográfiailag jól körülhatárolható régióját, a táj-, természeti erőforrás-használat történeti változásfolyamatát, az antropogén tájformálást és térszerveződését, összességében lakóinak kultúrtörténetét jeleníti meg, több időkeresztmetszetben. 2022-ben a *Bánság: természet, társadalom, gazdaság (1718–2011)* című, több mint 800 oldalas gyűjteményes kötetében a korábban megjelent tanulmányait foglalta össze. Kókai sokoldalúságát jelzik a történeti településföldrajz témaköréből írt tudományos dolgozatai, legfőbbképpen monográfiája, a *Magyarország városai a kiigyezés idején* (2023), továbbá a tudománytörténeti írásművek és könyvek. Több évtizedes tudományos és tudományos szervező tevékenységét elemezve, a tudományometriai módszer alkalmazásával megállapítható, hogy a történeti földrajz hazai művelői közül az egyik legtöbbet publikáló tudós.

2004-től a tanszéki kutatóhely vezetőjeként Kókai feladatköre tudományos szervező, könyv- és folyóirat-szerkesztő tevékenységgel bővült.

Frisnyák professzor 2014. évi előterjesztése alapján az MTA Társadalomföldrajzi Tudományi Bizottság – tudományterületünk legmagasabb irányító és döntéshozó testülete – engedélyezte egy történeti földrajzi albizottság létrehozását, az első három évre megbízta Kókai Sándort az elnöki, Csüllög Gábort a titkári feladatok ellátásával. Az alakuló ülést 2015. április 25-én Sárospatakon, a trinitáriusok egykori kolostorában tartották. A helyválasztásnak szimbolikus jelentőséget tulajdonítottak: Sárospatak a középkortól iskola- és tudásközpont, és mint ilyen a földrajztudomány egyik legrégebbi hazai műhelye, környezete a Tokaj-hegylajai borvidék pedig történeti kultúrtáj.²² Tamás Edit geográfus-történész, a pataki vármúzeum igazgatója és Kókai felvázolta a történeti földrajz hazai történetét, részletezőbben a nyíregyházi műhely alkotó, tudományos szervező tevékenységét. Dövényi Zoltán professzor, az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság elnöke, tudománytörténeti és -elméleti alapozással, meghatározta a történeti földrajzi kutatómunka rövid- és hosszútávú feladatait, fontosabb tárgyköreit és biztosította a résztvevőket további támogatásáról.²³

Kókai rengeteget tett azért, hogy a történeti földrajzosok ne egymástól elszigetelve, egymás kutatásairól alig tudva végezzék munkájukat. 2013-ban alapító szerkesztőként megindította a *Történeti Földrajzi Közleményeket*, és azóta is gondoskodik folyamatos megjelentetéséről, ami nem egyszerű feladat. Ezzel megteremtett egy olyan szakmai fórumot, ami nem csak publikációs lehetőség, hanem komoly összetartó ereje szaktudományunknak. 2015-től a *Történeti Földrajzi Közlemények* az MTA Társadalomföld-

²¹ NAGY M. M. 2010.

²² FRISNYÁK S. 2021.

²³ NAGY M. M. 2015., SÍPOS A. M. – NAGY M. M. 2021.

rajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága és a nyíregyházi Földrajz-tudományi Intézet közös folyóirataként jelenik meg.

Összegzésként megerősíthető az a korábbi megállapítás, miszerint „Kókai Sándor eddigi tudományos tevékenysége hosszú időre determiálhatja tudományterületünk további fejlődési irányát”.²⁴

A történeti tértudományok rendszerváltoztatást követő kibontakozása és gyors fejlődése egyrészt a kívülről érkező hatások, másrészt a nyíregyházi hisztogeográfiai kutatóhely kisugárzásának köszönhető. A historikusok már korábban is folyamatosan értesültek a cambridge-i egyetemen megindult szemlélet- és módszertani változásokról: a pozitivistajellegű történeti topográfiát felváltó regionális társadalom- és gazdaságtörténet eredményeiről.²⁵ 1986-ban a Bernben tartott nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson, legitimációt nyert a történeti ökológia mint önálló diszciplína. A történeti (humán) ökológia mint szintetizáló tudomány „az ember és a természet együttélését vizsgálja a különböző korszakokban és a hosszú távú folyamatok hatásaiban”.²⁶ A humánökológia első hazai műhelye R. Várkonyi Ágnes (1928–2014) professzor asszony tudományos szervező és kapcsolatépítő tevékenységének köszönhetően Budapesten alakult meg, majd a tudományos intézetekben és egyetemi tanszékeken (pl. Sopron, Pécs, Miskolc stb.) egyre többen váltak követőivé. Kutatási eredményeiket nemcsak a tudományos konferenciákon ismertették, hanem beépítették az oktatómunkájukba, és a szakmai folyóiratokban, periodikákban és tanulmánykötetekben is közreadták.

A történeti ökológia mellett – nagyjából egyidőben – alakultak olyan tudományos műhelyek is, amelyek természetföldrajzi alapozású, primer és szekunder forrásművek elemzésére és terepvizsgálatokra épülő táj- és környezettörténeti kutatásokat folytatnak. Ilyen volt Füleky György (1945–2018) egyetemi tanár tájtörténeti kutató műhelye, mely 1995-től 2018-ig tíz nagykonferenciát rendezett *A táj változásai a Kárpát-medencében* címmel. A konferenciasorozat több mint félezer előadását gondosan szerkesztett konferenciakötetekben közreadta, s ezzel jelentősen gazdagította a Kárpát-medence és egyes tájegységeinek, tájegységrészeinek tudományos ismeretét. Füleky György makro- és mikroregionális szintű témafeldolgozásaiban a talajtani és régészeti eredmények felhasználásával olyan környezet-rekonstrukciót valósított meg, amely szemléletében, módszertanában modellértékű, követendő példát jelent nem csak a tájkatatóknak, hanem a társtudományok művelőinek is. Halála után a tudományos konferenciasorozat öt évig szünetelt, majd 2024 elején – tudós barátainak és követőinek köszönhetően – újrakezdte, és remélhetően még sokáig folytatódik, emléket állítva az alapító professzornak.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Őslénytani Tanszékén 2006-ban Kázmér Miklós professzor egy interdiszciplináris-jellegű környezettörténeti konferenciát ren-

²⁴ SIPOS A. M. – NAGY M. M. 2021.

²⁵ TIMÁR L. 1989.

²⁶ R. VÁRKONYI Á. 2000/b.

dezett, mely a Kárpát-medence és egyes tájainak az utóbbi 500 év környezeti eseményeit elemezték történeti és természettudományi források alapján. A témafeldolgozások azt bizonyítják, hogy a környezettörténet, a tájtörténet és a történeti ökológia között léteznek szemléleti és módszertani különbségek, de a célkitűzések azonosak, a társadalom és a természeti környezet kölcsönhatás-rendszerének, és a környezetváltás oknyomozó vizsgálata. A tudományos műhely harmadik konferenciáján (2019) a környezeti folyamatokat a honfoglalás korától napjainkig vizsgálták, és a térbeli keretét továbbra is a Kárpát-medence képezte. A környezettörténeti műhely munkájában a történeti geográfia kutatói (Csüllög G., Demeter G. Frisnyák S., Horváth G., Rácz L. és Szulovszky J.) is részt vettek. Rácz Lajos szegedi professzor egyszemélyes kutató-műhelyében, de széleskörű nemzetközi kapcsolatokat és együttműködést kiépítve, a Kárpát-medence éghajlattörténetével, kiemelten a kis jégkorszak történetével foglalkozik. A *Környezettörténet* 3. kötetében (2021) – az 1400-as évek elejétől a XIX. század közepéig tartó kis jégkorszak – kutatási eredményeit foglalja össze, részben módosítva korábbi közleményeit és a *Magyarország környezettörténete az újkorig* (2008) című könyvének egyes megállapításait. Műve alapvető forrás a Kárpát-medence történeti földrajzával, különösen az agrártörténettel foglalkozó kutatók számára.

A társ- vagy rokontudományok vázolt – két-három évtizedes – eredményei fontosak és hasznosíthatók a történészek és történeti földrajz geográfus kutatói számára is, és fordítva is értelmezhető. A tudományközi együttműködésre törekvés mellett, sürgető feladattá vált az említett diszciplínák tudomány-rendszeri, tudományelméleti és módszertani sajátosságainak definiálása, továbbá a rövid és hosszú távú munkaprogramok megalkotása.

A történeti földrajz Winfried Schenk (2009) definíciója szerint „olyan történeti tértudomány, amely az emberi tevékenységek térben releváns folyamataival és azokból eredő térbeli struktúrákkal foglalkozik a múlt egy időszakában”.²⁷ A hisztogeográfia tehát a *múltra irányuló*, de a *jelen megértését* szolgáló tudományterület, amely eleven kapcsolatot teremt a múlt, a jelen és a jövő között és *eredményeit a jövőre irányuló tájtervezés, terület- és településfejlesztés is hasznosítja*. A néprajz- és a történettudományhoz hasonlóan, a történeti földrajz is egyetemes nemzeti tudomány, művelése és eredményeinek közreadása előmozdíthatja nemzetstratégiai céljaink megvalósítását, az önismeret gazdagodását, a hazaszeretetet, valamint a helyi és regionális identitástudat elmélyítését.²⁸

Irodalom

- BAK B. 1998 Történeti földrajz. In: Bertényi I. szerk.: A történelem segédtudományai. Pannonica-Osiris, Budapest, pp. 77–97.
- BAK B. – Izsák É. 2000 Történeti földrajz. In: Karácsony D. szerk.: Pannon Enciklopédia. Magyarország földje. Budapest, pp. 451–453.

²⁷ Nagy M. M. 2018

²⁸ Frisnyák S. – Kókai S. 2015

- BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF A. 2022 A hetvenötéves Veregyházi Béla köszöntése. Történeti Földrajzi Közlemények (továbbiakban: TFK) 10. évf. 3–4. sz., pp. 182–188.
- BELUSZKY P. et al. 2008 Kerekasztal beszélgetés a történeti földrajzról az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán 2007. szeptember 3-án. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat, 9. évf. 1. szám, pp. 5–22.
- BERÉNYI I. 2004 A történeti földrajz interdiszciplináris kérdései. In: Ötvös I. szerk.: Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Piliscsaba, pp. 631–651.
- BERÉNYI I. 2014 Megjegyzések a történeti földrajz új témáihoz. In Gál A. – Kókai S. szerk.: Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 73–80.
- BERÉNYI I. 2015 „Tér a történelemben”. TFK 3. évf. 2. sz., pp. 3–13.
- BERÉNYI I. 2018 Történeti földrajz a történészhallgatók PhD képzésében. TFK 6. évf. 3–4. sz., pp. 264–271.
- BOROS L. 2018 Gál András tájföldrajzi és történeti földrajzi munkássága. TFK 6. évf. 1. sz., pp. 189–194.
- BOROS L. – VIGA Gy. szerk. 2004 Frisnyák Sándor munkássága. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 115 p.
- BULLA B. 1938 Hazai történeti földrajzunk múltja, jelene és feladatai. In: Kumorovitz L. B. – Szilágyi L. szerk.: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára. Budapest, pp. 73–106.
- CHOLNOKY J. 1935 Földrajz és történelem. Földrajzi Közlemények 63. évf. 1. sz. pp. 57–62.
- CSÜLLÖG Gábor 2017 Süli-Zakar István. TFK 5. évf. 2. sz., pp. 213–215.
- DEMETER G. 2017 Történeti kérdések földrajzi szempontból: Mi az, amit másképp lát egy földrajzos? (A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai). TFK 5. évf. 3–4. sz., pp. 22–36.
- DÖVÉNYI Z. 2019 Aki visszaadta nekünk a történeti földrajzot: Frisnyák Sándor. In: Tamás E. – Kókai S. szerk.: Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. Nyíregyháza–Sárospatak, pp. 7–8.
- DÖVÉNYI Z. 2021 Nemcsak Bánság! Kókai Sándor és a történeti földrajz. TFK 9. évf. 1–2. sz., pp. 312–318.
- DÖVÉNYI Z. 2021 Tank és toll. Ecsetvonások Nagy Miklós Mihály portréján. TFK 9. évf. 3. sz., pp. 265–274.
- FODOR F. 1935 Történelmi és településföldrajz. Földrajzi Közlemények 63. évf. 4. sz., pp. 281–295.
- FODOR F. 2006 A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 820 p.
- FRISNYÁK S. 1983 A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. Földrajzi Közlemények 107. évf., 3–4. sz., pp. 347–357.
- FRISNYÁK S. 2002 A történeti földrajz alapjai. In: Tóth J. szerk.: Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, pp. 9–20.
- FRISNYÁK S. – KÓKAI S. 2015 A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989–2014). In: Pap Norbert szerk.: Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989–2014). PAGEO, Budapest, pp. 9–23.
- FRISNYÁK S. 2016 Somogyi Sándor történeti földrajzi munkássága. TFK 4. évf. 2. sz., pp. 155–161.
- FRISNYÁK S. 2017 Süli-Zakar István történeti földrajzi munkássága. TFK 5. évf. 2. sz., pp. 205–212.

- FRISNYÁK S. 2018 Marjalaki Kiss Lajos tanári és történeti földrajzi munkássága. TFK 6. évf. 1. sz., pp. 174–185.
- FRISNYÁK S. 2020 Csüllög Gábor történeti földrajzi munkássága. TFK 8. évf. 3–4. sz., pp. 143–155.
- FRISNYÁK S. 2021 Kókai Sándor köszöntése. TFK 9. évf. 1–2. sz., pp. 1–2.
- FRISNYÁK S. 2021 Boros László (1937–2021) Földrajzi Közlemények 145. évf. 2. sz., pp. 188–189.
- FRISNYÁK S. 2021 Dr. Kókai Sándor, a Balassa Iván Emlékérem 2021. évi díjazottja. Honismeret 49. évf. 6. sz. pp. 124–125.
- GÁL A. szerk. 2012 A Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői. Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza–Szerencs, 564 p.
- GÁL A. szerk. 2015 Az abaúji és zempléni tájak tudományos feltárói. Tanulmánygyűjtemény. Szerencs–Nyíregyháza, 251 p.
- GÁL A. – HANUSZ Á. szerk.: 2010 A történeti földrajz megújítója – Frisnyák Sándor munkássága. Nyíregyháza–Szerencs, 134 p.
- GYŐRI R. 2002 A magyar történeti földrajz a két világháború között. Földrajzi Közlemények. 126. évf. 1–4. szám, pp. 79–92.
- GYŐRI R. 2005 Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz. Földrajzi Közlemények 129. évf. 1–2. sz., pp. 103–116.
- GYŐRI R. 2023 In Memoriam Beluszky Pál (1936–2022). Településföldrajzi Tanulmányok, XII. évf. 1–2. szám, pp. 3–6.
- HAJDÚ Z. 2005 A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: Beluszky P. szerk.: Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 23–39.
- HORVÁTH G. szerk. 2018 A magyar földrajz szerencsi műhelye. Tanulmánykötet. Szerencs Város Önkormányzata, Szerencs, 357 p.
- KEMÉNYFI R. 2016 Ilyés Zoltán. TFK 4. évf. 2. sz., pp. 162–166.
- KOZMA K. szerk.: 2019 Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája. Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza, 109 p.
- KÓKAI S. szerk. 2016 A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964–2014). Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza, 175 p.
- KÓKAI S. 2016 Megalakult az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. TFK 4. évf. 1. szám, pp. 184–188.
- KÓKAI S. 2019 Frisnyák Sándor történeti földrajzi munkássága. TFK 7. évf. 1–2. sz., pp. 150–163.
- KÓKAI S. szerk. 2020 A történeti földrajz professzora: Frisnyák Sándor. Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza, 124 p.
- KÓKAI S. 2021 Nagy Miklós Mihály köszöntése. TFK 9. évf. 3. sz., pp. 1–3.
- KRISTÓ Gy. 1986 Történeti földrajz. In: Kállay I. szerk.: A történelem segédtudományai. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, pp. 296–306.
- MENDÖL T. 1938 Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In: Kumorovitz L. B. – Szilágyi L. szerk.: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára. Budapest, pp. 312–334.
- NAGY M. M. 2015 Megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Földrajzi Albizottsága. Földrajzi Közlemények 139. évf. 4. sz., pp. 335–336.

- NAGY M. M. 2016 Politikai képletek a történeti földrajzban (A politikai földrajz és a történeti földrajz kapcsolatáról). TFK 4. évf. 1. sz., pp. 1–14.
- NAGY M. M. 2010 Tudománytörténeti szelvényzet új történeti földrajzi monográfiánkhoz – Kókai Sándor: A Bánság történeti földrajza (1718–1917). Közép-Európai Közlemények III. évf. 3. szám, pp. 179–187.
- NAGY M. M. 2017 Clausewitz és a történeti földrajz. TFK 5. évf. 1. sz., pp. 17–32.
- NAGY M. M. 2019 Hugo Hassinger történeti földrajzáról. TFK 7. évf. 3–4. sz., pp. 180–188.
- NAGY M. M. 2021 Csorba tükör (A magyar történeti földrajz elméleti kérdései) TFK 9. évf. 4. sz. pp. 1–9.
- NAGY M. M. – BOLDIZSÁR G. 2023 Rurális térségek és biztonsága a Kárpát-medencében. Történeti Földrajzi Közlemények 11. évf. 3–4. pp. 1–13.
- PALÁDI-KOVÁCS A. 2011 A magyar etnográfia tudománytörténete. Magyar Néprajz. In: Paládi-Kovács A. szerk.: Magyar Néprajz I/1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 39–125.
- PAP N. szerk. 2015 Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989–2014). Publikon Kiadó, Budapest, 139 p.
- SIPOS A. M. 2021 A tridiszciplinaritás hálójában. Nagy Miklós Mihály szerzői profilja publikációi és citációi tükrében. TFK 9. évf. 3. sz., pp. 275–296.
- SIPOS A. M. – NAGY M. M. 2018 A „nem könnyű mesterség” tükre. Dövényi Zoltán történeti földrajzi műveinek tudományometriájáról. TFK 6. évf. 3–4. sz., pp. 274–307.
- SIPOS A. M. – NAGY M. M. 2021 „...A lokális sajátosságokon túllépve...” – Kókai Sándor földrajzi munkássága a tudománymetria tükrében. TFK 9. évf. 1–2. sz., pp. 319–347.
- SZABÓNÉ KOZMA K. 2018 Ajánló bibliográfia a Kárpát-medence történeti földrajzához. TFK 6. évf. 1. sz., pp. 198–221.
- SZULOVSZKY J. 2016 Dóka Klára munkásságának történeti földrajzi vonatkozásai. TFK 4. évf. 1. sz., pp. 157–169.
- SZULOVSZKY J. 2021 „A magyarországi közlekedés krónikása” – Dr. Frisnyák Zsuzsa (1960–2021) tudományos munkássága. TFK 9. évf. 4. sz., pp. 184–211.
- TAMÁS E. – KÓKAI S. 2019 Frisnyák Sándor történeti földrajzi kutatómunkája a Zempléni-hegységben. In: Tamás E. – Kókai S. szerk.: Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. Nyíregyháza–Sárospatak, pp. 9–23.
- TELEKI P. 1917 (Új kiadás 1996) A földrajzi gondolat története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 193 p.
- TIMÁR L. 1989 A regionális gazdaság- és társadalomtörténet perspektívái. Világtörténet, Új évfolyam 3. szám, pp. 3–5.
- TINER T. 2017 Beluszky Pál történeti földrajzi munkássága. TFK 5. évf. 1. sz., pp. 143–148.
- TINER T. 2020 Kocsis Károly akadémikus pályája és munkássága. TFK 8. évf. 3–4. sz., pp. 129–142.
- TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. szerk.: 2009 Ki kicsoda a magyar geográfiában? Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 332 p.
- R. VÁRKONYI Á. 2000/a Történeti ökológia. In: Karácsony D. szerk.: Pannon Enciklopédia. Budapest, pp. 448–450.
- R. VÁRKONYI Á. 2000/b Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. Osiris, 370 p.

KORMÁNY GYULA

A népesség demográfiai sajátosságai a 2011. és a 2022. évi népszámlálás között az Ibrányi Járásban

Az Ibrányi Járás földrajzi helyzete, járási székhelyé válásának előzményei

Az Ibrányi Járás Szabolcs Szatmár Bereg Vármegyében, a Tisza mentén, a Rétköz nyugati részén helyezkedik el (1. ábra). Területe 305 km², a vármegye területének mindössze 5,1%-át foglalja el. Lakónépessége 2022. év végén 21954 fő volt; ez a vármegye lakosságának (529381 fő) 4,1% -át adja. Népsűrűsége: 77,7 km², amely az országos (103 km²), valamint a vármegyénk átlagánál (89 km²) lényegesen kisebb, ezáltal járásunk egy közepes népsűrűségű térség.

A járás területén 8 település található, közülük két város (Ibrány, Nagyhalász); a lakosság száma szerint egy kisközség (Balsa), 3 közepes nagyságú (Paszab, Tiszabercel, Tiszatelek), és 2 nagyközség (Gávavencsellő, Buj) (1. táblázat).

1. táblázat. A települések száma népességnagyság szerint (2022)¹

Megnevezés	Település		Ebből város	A népesség nagysága						
				-199	200–499	500–999	1000–1999	2000–4999	5000–9999	10000–
Ibrányi Járás	száma	8	2	0	0	1	3	2	2	0
	%-a.	100	25	0	0	12,5	37,5	25	25	0

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját szerkesztés. A táblázat adataiból jól kivehető, hogy a járás területén legnagyobb arányban (37,5%-ban) a közepes lélekszámú településeket lakják. A legkisebb népességű település a járás nyugati peremén elhelyezkedő Balsa, ahol a lakosság száma 1990-től nem éri el az ezer főt sem. A legnépesebb Gáva és Vencsellő egyesítésével (1971. 04.) létesült Gávavencsellő 3320 fővel. A lakosság több mint fele, 11619 fő (52,7% -a) a két kisvárosban tömörül.

¹ Népszámlálás 2022. ksh.hu

Ibrány községnek a járási székhely elnyerése meglehetősen hosszú, céltudatos, következetes, tervszerű településfejlesztő tevékenység eredménye. Közigazgatási szerepkörében jelentős változás az 1970-es évek elején történt. Ekkor a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács a nagyközségek szervezéséről szóló 1016/1969./IV.29/ sz. kormányhatározatban kapott felhatalmazás alapján Ibrány községet 1973. április 13-án nagyközségi tanácsá szervezte át. A nagyközség gazdasági sikereinek, a műszaki és a humáninfrastruktúra, az egészségügyi ellátás, az oktatási intézmények, a szociális ellátás, a kiskereskedelem fejlesztések eredményeinek köszönhetően 1993-ban a Magyar Köztársaság várossá nyilvánította, majd 11 év eltelte után, 2004-től pedig az Ibrány – nagyhalászi Kistérség központja lett.

Ibrány kistérségi központtá válása után megerősítette pozícióit, hiszen látványosan fejlesztette a település arculatát, az oktatási, kulturális, egészségügyi, szociális intézményeit, iparát, szakkereskedelmét stb. Ennek a kitartó, előre tekintő, tudatos, gondos munkának köszönhetően 2013. január 1-én járási székhellyé vált. Az Ibrányi Járás 2013-ban újonnan létrehozott járások egyike. Ibrány korábban soha nem töltött be járási központi szerepet. Ez a szerepkör újabb és újabb társadalmi-gazdasági feladatok megoldására készíti: ennek eredményeképpen fejlődhet, gazdagodhat, szépülhet a járás minden települése.

A dolgozat célja, hogy a népszámlálási adatok, szakirodalmi források, empirikus tapasztalatok birtokában bemutassuk a járás népességének számbeli alakulását, népmozgalmi helyzetének legfontosabb változásait az elmúlt két népszámlálás (2011 és 2022) közötti években. A vizsgált időszak demográfiai folyamatainak elemzéséhez, értékeléséhez nélkülözhetetlen a korábbi évtizedek statisztikai adatainak a felhasználása, ezért ezekre is támaszkodunk.

Hazánkban az első hivatalos népszámlálás óta (1869) minden tizedik évben – rendkívüli helyzetektől eltekintve – népszámlálást tartanak. A legutóbbi 2022. október 1. és november 28. között volt, amikor online módon, vagy számlalóbiztosok segítségével adatokat gyűjtöttek minden személyről és lakásról.² A népszámlálási eredmények ismerete gazdasági-társadalmi életünkről, fejlődésünkről minden ember számára fontos információkat nyújt. Nemcsak a közelmúlt demográfiai viszonyait, az ipar, a mezőgazdaság, a egészségügy, az oktatás, a háztartás stb. helyzetét ismerhetjük meg, egyúttal feladatok megoldására is inspirál. Az adatok közigazgatási egységek, települések közötti összehasonlításokra adnak lehetőséget. Elősegítik a helyi társadalom összetételének, térbeli jellemzőinek jobb megismerését, az egyes területekre vonatkozó döntés előkészítést, a döntéshozást, valamint megalapozzák a tudományos vizsgálatot is.

A népesség számának alakulása

A járás népességének számbeli alakulását a XXI. század második évtizedében is az előző évtizedekben kialakult kedvezőtlen tendenciák jellemzik. Míg az első hivatalos népszámlálástól (1869) a XX. század hatodik évtizedéig a lakosság folyamatosan

² Népszámlálás 2022. ksh.hu

gyarapodott annak ellenére, hogy háborúk járványok, gazdasági válságok apasztották. Az 1960-as évektől azonban hol lassú, hol gyorsabb népesség-számcsökkenés tapasztalható (2. táblázat).

2. táblázat. A népességszám alakulása (1960–2022)³

Település	Terület km ²	1960	1990	2011	2014	2022
		Lakónépesség				
Balsa	22,5	1954	975	851	838	647
Buj	32,8	3903	2531	2307	2287	2189
Gávavencsellő	66,8	7016	4226	3584	3481	3320
Ibrány	60,4	7464	6393	6888	6751	6323
Nagyhalász	44,3	6848	5922	5771	5676	5296
Paszab	13	1366	1214	1252	1232	1177
Tiszabercel	31,4	2891	2207	1933	1819	1739
Tiszatelek	33,8	2439	1501	1442	1400	1263
Összesen	305	33881	24969	24028	23484	21954

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját szerkesztés

A népszámlálás végleges adatai alapján 2022. október 1-én az Ibrányi Járás területén 21954 fő élt. Az előző, 2011. évi népszámlálás óta 1530 fővel (6,5%-kal) kevesebben laknak a járás településein. A járás minden település népessége kisebb-nagyobb mértékben, de zsugorodik. A két népszámlálás között legnagyobb mértékű a népességcsökkenés Balsán (23,9%), Tiszateleken (12,4%), Tiszabercelen (10,0%). Legkisebb volt a lakosság fogyása Bujon (5,1%) és Paszabon (5,9%).

Amennyiben összevetjük az 1960. és a 2022. évi népszámlálási adatokat, kitűnik, hogy a járás népességvesztése hat évtized alatt elszomorítóan magas, 11927 fő (35,2%). E kedvezőtlen folyamat alapja döntően az alacsony élve-születések, magas halálozások és a változó mértékű elvándorlók rátájának következménye.⁴

A népesedési folyamatok negatív tendenciáinak jelentős része hasonlóságot mutat a vármegyénkben lezajló folyamatokkal. A népességkutatások, számítások szerint továbbiakban is a népesség apadásával kell számítanunk. Ez a jelenség napjaink igen fontos társadalmi problémáját jelenti, a megoldandó feladat a demográfiai folyamatok tartós egyensúlyának megteremtése lenne.

A népmozgalmi folyamatok

A népesség számszerű alakulásában igen fontos tényező a házasságkötések, születések, halálozások, vándorlások száma, aránya. Ezeknek a demográfiai jelenségeknek külön-külön vizsgálata is célszerű ahhoz, hogy a lakosság számának változásában kifejezésre jutó okokat megismerjük.

³ KSH népszámlálási adatbázis 1960–2022.

⁴ VUKOVICH GYÖRGY: A magyar népesség 2000 után. Ezredforduló. 1999. 1. sz. 9–13.

Házasságkötések és válások

Járásunk hosszú évszázadokon keresztül azon hazai térségek közé tartozott, ahol igen gyakori és természetes volt a házasságkötés. Az is jellemző volt, hogy fiatalok 16–20 év között kötöttek házasságot. Az elmúlt évszázadokhoz viszonyítva napjainkban azonban ezen a területen is jelentős időbeli változásoknak lehetünk tanúi.

Az Ibrányi járásban a XX. század derekáig éves átlagban 350–400 házasságot kötöttek, ezer lakosra vetítve évenként változóan 10–11 házasság jutott. Az 1960-as évektől a házasságkötések száma jelentős mértékben csökkent. 1980–1990 között már csak 8,1 volt az ezer lakosra eső házasságkötések évenkénti átlagos száma. A XXI. században a házasodási kedv visszafogottsága tovább folytatódik. 2001-ben ezer lakosra mindössze 4,5 házasság jut. 2011-ben 35,6%-kal kevesebb házasságkötésre került sor, mint 2001-ben. A zuhanás-szerű visszaesés 2015-ben megtorpant, s ettől kezdve a házasodási kedv növekedett. 2015 folyamán 113, 2020-ban 181, 2022-ben 165 pár állt az anyakönyvvezető elé. Ennek köszönhetően 2011–2022 között 39,3%-kal gyarapodott a házasságkötések száma, ezer lakosra 8,4 pár jut, ami tekintélyes mértékben meghaladja az ezer főre eső vármegyei (3,2) és az országos átlagot (6,6) is.⁵

Mindezek ismeretében fontos megjegyeznünk, hogy a párkapcsolatokon belül a járásban házaspári, a hagyományos kapcsolatok dominálnak, emellett az utóbbi évtizedekben azonban jelentős az élettársi viszonyban élő párok számának gyarapodása. 2011 és a 2022. évi népszámlálás között a házások aránya 18,1%-kal csökkent, míg az élettársi kapcsolatban élők rátája 8,5%-kal emelkedett.

Figyelemre méltó az is, hogy országosan az első házasságkötés időpontja a nyolcvanas évekhez viszonyítva napjainkban 6–8 évvel kitolódott, 2013-ban a nők 29 évesen, a férfiak 39 évesen kötötték meg az első házasságukat. A járásunkban az országos jelenségtől eltérve, a hagyományokat követve, átlagosan a nők 20–23 évesen, a férfiak 24–28 évesen lépnek házasságra.⁶

A házasságkötések szerepe kiemelten fontos a gyermekvállalás vonatkozásában is, mivel az ilyen családmódban élő pároknál átlagosan jellemzően magasabban alakul a gyermekvállalás száma. A 2022. évi népszámlálás adataiból jól kiolvasható, hogy a házasságban élő párok átlagosan két gyermeket vállalnak életük során, addig a nem házasságban élőkénél ugyanezen érték alig 1,6–1,7 között változik. Ennek alapján elmondható, jelenleg még a házasságban élők is éppen csak a reprodukciós szintet közelítik meg. Az állam családpolitikája a demográfiai fordulat elérését pozitívan támogatja, ezért a gyermekvállalási kedv fokozása érdekében különböző intézkedéseket vezetett be. Például ilyen az otthonteremtés-, a babaváró-program, családtámogatás, adókedvezmény stb.

A népesség családi állapot szerinti összetétele lényegesen módosult a két népszámlálás (2011–2022) között. Mind a férfiak, mind a nők körében csökkent a házások,

⁵ Népszámlálás 2022. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye. területi adatok. Népesség száma és jellemzői.

⁶ Statisztikai Tükör 2015. 23. sz. Népmozgalom, 2014. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefndmkaj/https://www.ksh.hu/docs/hun/xfpt/idoszaki/nepmozg/nepmoz14.pdf

özvegyek aránya, ugyanakkor emelkedett a nőtlenek, a hajadonok és az elváltak hányada (3/a, 3/b táblázat).

3/a táblázat. A 15 éves és idősebb népesség családi állapot szerinti összetétele, 2022⁷

Település	Nőtlen, hajadon	Házás	Özvegy	Elvált	Élettársi kapcsolat	Összesen
Balsa	201	214	79	76	29	599
Buj	621	806	200	193	92	1912
Gávavencsellő	941	1164	322	265	174	2866
Ibrány	1753	2579	582	376	213	5503
Nagyhalász	1470	2096	479	372	245	4662
Paszab	359	370	80	98	82	989
Tiszabercel	454	664	153	105	74	1450
Tiszatelek	371	474	131	98	46	1120
Összesen	6170	8367	2026	1583	955	19101
%	32,4	43,8	10,6	8,3	4,9	100

Forrás: KSH adatbázisa nyomán saját szerkesztés

3/b táblázat. A 15 éves és idősebb népesség családi állapot szerinti összetétele, 2011–2022 (%)

Megnevezés	Nőtlen, hajadon		Házás		Özvegy		Elvált		Élettársi kapcsolat	
	2011	2022	2011	2022	2011	2022	2011	2022	2011	2022
Balsa	25,4	31,1	38,0	33,1	9,7	12,2	11,2	11,7	7,3	7,0
Buj	25,8	28,4	37,5	36,8	11,1	9,1	8,9	8,8	6,1	5,8
Gávavencsellő	23,4	28,3	38,7	35,1	13,4	9,7	4,6	7,0	5,8	8,5
Ibrány	24,9	27,7	41,9	40,8	9,9	9,2	4,8	5,9	4,5	4,9
Nagyhalász	25,6	27,8	41,5	39,6	9,9	9,6	5,4	7,0	5,3	6,9
Paszab	27,1	30,5	34,4	31,4	9,0	6,8	6,6	8,3	8,1	10,5
Tiszabercel	26,3	26,1	38,2	38,2	11,5	8,8	6,0	6,0	6,3	6,9
Tiszatelek	25,2	29,4	40,9	37,5	11,4	10,4	7,0	7,8	4,7	5,5

Forrás: KSH adatbázisa nyomán saját szerkesztés

A népesség családi állapot szerinti összetétele az elmúlt évtizedekben jelentős mértékben módosult. A házasságkötések számának az előbbi években bekövetkezett növekedése nyomán a házások arányának évtizedek óta tartó csökkenése lelassult, majd 2015-től mérsékelt emelkedés észlelhető. A 2022. évi népszámlálás adatai alapján a 15 éves és annál idősebb népesség 43,8%-a él házasságban, ez alig marad el a 2011. évi népszámlálásban mért átlagtól (45,4%). A népesség 32,4%-át a nőtlenek és a hajadonok alkotják. Az özvegyek aránya 10,6%, 1,3%-kal kevesebb a 2011. évi átlagnál. A törvényesen elváltaké 8,3%, ez meghaladja 1,1%-kal a 2011. évi értéket. Az elvált nők aránya az elmúlt évtizedben mindig magasabb volt a férfiakénál. A nők esetében

⁷ Népszámlálás 2022.Ksh.hu. Tájékoztató adatbázis, területi adatok.

0,4-től 7,5 %, a férfiak között 3,3-tól 6,1% volt az elvált. A válások számának, arányának növekedése mindenképpen kedvezőtlen társadalmi jelenség, ami főleg fiatalkori, felszínis ismeretség alapján kötött házasságnál gyakori. Az özvegy nők magas aránya (10,6%) a házas férfiak nagyfokú halandóságával indokolható.

Természetes és tényleges szaporodás, fogyás

A népesség számának alakulása a gyermekvállalás, a halandóság és a bel- és nemzetközi vándorlási egyenleg együttes változásának következménye. Ebből kettő (élve-születés, halálkozás) alkotja a természetes népességváltozást. Az élve-születések csökkenési folyamata az ezredforduló után sem változott. A „Ratkó unokák”⁸ szülőkorba lépésének köszönhetően 2001-től néhány évben (2003–2007) 15–20 fővel emelkedett az élve-születések száma. 2009-től azonban változó intenzitással folyamatos a csökkenés. 2001–2011 között az élve születések száma 15,4%-kal, 44 fővel kevesebb. 2015-től 2019-ig viszont 15,5%-kal több gyermek jött a világra. 2019-től 2022-ig ismét apadási időszak következett, négy év alatt 13,8%-kal kevesebb az újszülött (4. táblázat). A járás településeiben a lakosság számához viszonyítva az élve-születések aránya az elmúlt évtizedben mindenütt igen alacsony, az éves átlag mindössze 0,8–1,3% között változott (5. táblázat). A vizsgált időszakban a legtöbb gyermek Paszabon és Tiszabercelen, a legkevesebb pedig Balsán és Tiszateleken született. Napjaink társadalmi-gazdasági életének történései alapján feltételezhető, hogy a jövőben sem számolhatunk az újszülöttek számának jelentősebb növekedésével.

4. táblázat. Népmozgalom főbb adatai 2001–2022 között

Évek	Élve-születések		Halálkozás		Természetes szaporodás, fogyás		Vándorlás, az összes népességhez viszonyítva	
	Száma	%-a	Száma	%-a	Száma	%-a	Száma	%-a
2001	297	1,1	362	1,5	-65	0,4	612	2,4
2011	241	1,0	292	1,2	-51	0,2	516	2,5
2015	233	0,8	324	1,3	-91	0,4	516	2,5
2019	297	1,3	306	1,3	-9	0,1	740	3,3
2022	256	1,2	279	1,3	-23	0,1	787	3,5

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját szerkesztés

Az élve születések száma összefügg a szülőképes korú nők (15–49 évesek) létszámának alakulásával, ami évről évre csökken. Ennek oka főképpen, hogy e korcsoportból kilépő 50 éves nők többen vannak, mint a belépő 15 évesek, s a nők egyre későbbi életkorban vállalnak gyermeket. A rendszerváltás után csökkent a fiatalok gyermek-

⁸ HAJNAL BÉLA: A rendszerváltás gyermekei. Észak-Keleti Napló, LXXII. évf. 2015. 91. sz. 2. [HAJNAL, 2015.]

vállalási hajlandósága és vele együtt kitolódott a gyermekvállalás átlagos életkora. A szülő nők átlagos életkora az 1980-as években 21,5 év, 2001-ben 24,1 év volt, amely napjainkra néhány évvel emelkedett. Jelenleg a 25–27, illetve 29–31 éves korosztály termékenysége jóval meghaladja a fiatalabb korosztályokét, kivétel a roma kisebbséget, ahol a szülő nők átlagos életkora 19,5 év.⁹ Feltételezhető, hogy az alacsonyabb életkorban elmaradt születések alakulásában egyrészt szerepet játszik az szakiskoláztatás hosszabb időtartama, a felsőoktatásban töltött idő, másrészt az együttélés, az élettársi kapcsolat döntően a fiatalabb korosztályra jellemző együttélési forma, ahol alacsony a született gyermekek aránya.

A gyermekek többsége házasságban születik, de élénken nő a házasságon kívül születettek számaránya is. A házasságon kívül született gyermekek döntő többsége hajadon családi állapotú anyától származik.¹⁰ A házas nők legnagyobb gyakorisággal két gyermeket szültek, és nagyjából azonos arányban fordul elő az egy, illetve három gyermeknek életet adók. Az elvált nők, és élettársi kapcsolatban élők körében a házas családi állapothoz képest magasabb a gyermektelenek aránya. A gyermektelenség terjedéséért főleg a bizonytalanság, a munkanélküliségtől való félelem, az alacsony jövedelem, a lakáshiány, a partnerkapcsolati problémák, a házasságkötések mellőzése okolható.¹¹

5. táblázat. Az élve születések alakulása településenként 2001–2022 között (száma, %-a)

Megnevezés	2001		2011		2015		2022	
	Száma	%-a	Száma	%-a	Száma	%-a	Száma	%-a
Balsa	2	0,4	8	0,9	3	0,3	6	0,9
Buj	32	1,3	19	0,8	17	0,77	22	1,0
Gávavencsellő	43	1,2	36	1,0	39	1,1	43	1,3
Ibrány	82	1,2	71	1,0	68	1,0	74	1,2
Nagyhalász	72	1,2	59	1,0	76	1,3	58	1,2
Paszab	22	1,7	21	1,7	25	2,0	15	1,3
Tiszabercel	33	1,6	21	1,1	1	0,05	27	1,5
Tiszatelek	11	0,7	6	0,4	4	0,3	11	0,9
Összesen	297	1,1	241	1,0	233	0,8	256	1,1

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját számítás

Statisztikai adatok összevetése, valamint tudományos kutatások alapján megállapítható, hogy járásunkban a gyermekvállalási hajlandóság hasonlóságot mutat a szomszédos járások és vármegye adataival, viszonyaival, az országos helyzetképnél azonban magasabb a járás termékenységi rátája.

⁹ OBÁDOVICS CSILLA – TÓTH G. CSABA: A népesség szerkezete és jövője. Demográfiai portré 2021. 251–275.

¹⁰ KSH Statisztikai Tükör. Népmozgalom. 2015/23 chrome-extension://efaidnbmninnibpcapjcgclefindmkaj/https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepmozg/nepmoz15.pdf

¹¹ HAJNAL, 2015.

Halálozás

A halálozások száma a 2000-es évek elejétől ingadozásokkal, de alapvetően emelkedő trendet követ (4. táblázat). A halálozások száma 2001-ben volt a II. világháború után a legnagyobb (362 fő). Innen indult a csökkenés 2014-ig, majd ezt követően 2015-től kisebb-nagyobb mértékű visszaesés következett. 2011-2022 között a legnagyobb halálozás (343 fő) 2020-ban történt. A jelentős növekedés oka a koronavírus-járvány magas bázisértéke. A járvány előtti utolsó év, 2019 azonos időszakához képest 12,1%-kal, 37 fővel többen haltak meg. 2022-ben jelentős fordulat következett, 8,8%-kal, 27 fővel csökkent az elhunytak száma 2019. évhez viszonyítva.

Köztudott, hogy a legnagyobb a halálozási arány a csecsemő és a hatvan éven felüli életkorban. A csecsemőhalandóság és a halvaszületések számának jelentős csökkenése nyomon követhető, köszönhető az egészségügyi rendelkezéseknek, mindenekelőtt az anya- és a csecsemőgondozói hálózat kiépítésének és működésének.

A felnőtt és időskorúak halálozásának okát mindenekelőtt a népesség öregedésében kell keresnünk, mivelhogy idősként jóval gyakoribb a megbetegedés, magasabb a halandóság, mint fiatalabb korban. A meghaltak átlagos kora folyamatosan emelkedik. 2011-ben az elhunytak átlagosan 71,5, 2022-ben 75,6 évesek voltak. A halálozások okai közül a keringési rendszerek betegségei a leggyakoribbak, a halálozások több mint 50%-a emiatt következik be. Ezt követik a daganatos megbetegedések 23–25%-kal, melyek egyre agresszívebb módon mindinkább a fiatalabb korosztályt támadják meg. A halálesetek nagysága az elmúlt évtizedekben a fiatalok közötti balesete folytán jelentős mértékben emelkedett.

A két nem közül a férfiak halandósága nagyobb minden korcsoportban. Az elmúlt évtizedben 2022-ben rekord nagyságú (71,7%) volt az elhunyt férfiak aránya. Az okok közismertek: túlhajszoltság, bizonytalan munkalehetőség, rendszertelen életmód, jelentéktelen öngondoskodás, alkoholizmus, dohányzás, kábítószer használata, közúti közlekedési szabálytalanságok.

A vándorlások

A járás népességszámának alakulásában a születések és halálozások egyenlegén kívül mindig meghatározó szerepe volt a vándorlásnak. A vándorlás népességszám-alakító szerepe a különböző történelmi korszakokban eltérő mértékű és indítékú volt. A járásban az elvándorlási folyamatot döntő mértékben a munkaalkalom hiánya váltotta ki, és váltja ki ma is.

A XX. század első két évtizedében, majd a II. világháború után az 1960-as és az 1970-es években a természetes szaporodásnak mintegy 35–50%-át vitte el a kivándorlás, illetve a belföldi vándorlás.¹² Ennek ellenére a járás népessége nem csökkent látványosan, köszönhető a magas élve-születéseknek, ez sokáig fedezni tudta a veszteséget.

¹² BARABÁS IVÁNNÉ – KORMÁNY GYULA – SZILÁGYI IMRE: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népessége. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye: Monográfiája 2. Társadalom és gazdaság. Nyíregyháza, 1998. 14–31, 45–49.

A népesség mobilitása az 1980-as években alapvetően megváltozott. A korábbi évtizedekben a vándorlások fő mozgató rugója a foglalkoztatási átrétegződés, főleg a mezőgazdasági foglalkoztatottak csökkenése volt. A vándorlásokat előidéző tényezők között a munkahely-változtatás mellett családi okok kerültek előtérbe (házasságkötés, családok elköltözése – idősebbek a fiatalokhoz és fordítva –, válás, továbbtanulás stb.). A nyolcvanas évek végén ez a folyamat lényegében befejeződött, illetve jelentős mértékben lefékeződött. Az iparban foglalkoztatottak számának növekedése megállt, a munkaerő-felvevő képesség beszűkült, s ez a helyzet kisebb, rövidebb ideig tartó elvándorlást váltott ki. Az évtized végén azonban erőteljes gazdasági hanyatlás kezdődött, amely az 1990-es években tovább folytatódott, ami a munkaerőpiac általános, az egész országra kiterjedő pangás következtében szinte lehetetlenné tette az elhelyezkedést, növelve a munkaerő vándorlását. Vármegyénkben a munkavállalási lehetőség zuhanásszerű csökkenése folytán az elvándorlók, ingázók száma jókora mértékben visszaesett. Ennek okai között szerepelt a foglalkozási lehetőségek általános szűkülése, a tömeges lakásépítések visszaesése, a városok felvevőképességének a csökkenése.

Az EU-hoz történő csatlakozásunkat (2004. május 9.) követő években jelentős mértékben megnyíltak a határok. A vándorlások lehetőségei folyamatosan javulnak, a közlekedés gyorsan fejlődik, tökéletesedik a térbeli elérhetőség, a világ különböző részei ily módon könnyebben elérhetőkké válnak. Ennek köszönhetően megélnékült a munkaerő-kivándorlás, egyre többen hagyják el a járást is, főként fiatalabb, képzetesebb korosztály tagjai, hogy külföldön próbáljanak szerencsét.

Az elvándorlók többsége munkaképes nemzedék, akik munkavállalás szándékával, más országok oktatásában, egészségügyében, vendéglátásban, építőiparban, kereskedelemben, gyermekgondozásban stb. vesznek részt.

A nemzetközi vándorlás elsődleges célterületei a nagyvárosi centrumtárségek (Anglia, Németország, Ausztria, Svájc). Térségünkben az ideiglenesen vándorlók aránya nagyobb a szülőföldjét elhagyókénál.

2011–2022 között a vándorlási folyamatok lelassultak. Ennek okai között szerepel a foglalkoztatási lehetőségek általános gyarapodása, a városok felvevőképességének növekedése, az építőipar kapacitásának bővülése. A vándorlás mértéke természetesen jelentős települési különbséget takar. A vándorlási veszteség 2,7–4,5% között szóródott. Legtöbben Buj (4,5%), Gávavencsellő (4,5%), Tiszatelek (4,1%) községekből költöztek el, legkevesebben pedig Ibrányból (2,9%), Paszabról (2,7%) távoztak.

A népesség kor és nemek szerinti összetétele

A népesség kor szerinti összetétele hűen tükrözi a társadalmi-gazdasági folyamatokat, változásokat. Ugyancsak jelzés értékű a népesség számbeli, valamint a munkaerő jövőbeli alakulásának megítéléséhez.

A II. világháború utáni évtizedekben a lakosság korszerinti összetételében a változás meglehetősen egyirányúnak tekinthető. Az utóbbi több mint hét évtized (73 év) alatt

folyamatosan csökken a gyermekkorúak és a munkaképes korúak száma és aránya. A mai járás területén az 1949-es népszámlálás adatai szerint a fiatalkorúak (0–14 évesek) aránya 31,2%-ot tett ki. A munkaképes korúak csoportján belül (15–59 évesek) a fiatalabbak (15–39 évesek) nagyobb arányt 39,6%-ot, az idősebbek (40–59 évesek) 20,5%-ot, a 60 éven felüliek 8,7%-ot képviseltek. Az elkövetkező évtizedek demográfiai folyamatai lényegesen átalakították mind az országos, mind a megyei, mind a járási korstruktúrát, főként az 1970-es évektől kezdődően.

Az 1960-as népszámlálás időpontjában a járás lakosságának 33,2%-a tartozott a fiatalkorúak csoportjába; ez arányát tekintve alig maradt el a negyvenes évek második felének értékeitől. Köszönhető annak, hogy a korábbi magasnak mondható élve-születési arányszám közelében tudták tartani, amelyben kiemelt szerepe volt az ötvenes évek népességpolitikai intézkedései, nevezetesen az abortusztilalom.¹³ A fiatalkorúak arányának – ekkor még mérsékelt – apadása maga után vonta az idős korosztály arányának növekedését. A két tendencia eredőjeként jelentősen csökkent a munkaképes korú lakosság aránya. A hatvanas években a járás népességéből már csak 55,5%-ot tett ki a 14–59 év közöttiek rátája. Mind Szabolcs-Szatmár megye, mind az ország viszonylatában jelentősen megnőtt az időskorúak aránya (11,4, illetve 13,7%)

Az 1970-es 1980-as években tovább folytatódott az 1960-as évekre jellemző tendenciák, vagyis fogyott a fiatalkorúak és növekedett az időskorúak részaránya. Az 1980-as években a folyamat lelassult, köszönhető annak, hogy az ötvenes években „Ratkó-korszakban”¹⁴ született nők többsége ekkor érte el a szülőképes kort, ami gyermekszám gyarapodását eredményezte. Ekkor a 0–14 évesek aránya 23,4%, az időskorúaké 16,7%.

Az 1990-es években is tovább folytatódott a korábbi évtizedek tendenciája, így 2001-ben a járásban 5132 fiatalkorút regisztráltak, amely a járás össznépességének már csak 19,8%-át jelentette, 2011-ben 17,9%-át, 2019-ben 17,5%-át, 2022-ben pedig 1,1%-kal kevesebbet, 16,4%-ot rögzítettek.

A járás kormegoszlását a 6. táblázat mutatja, melyből kitűnik, hogy a fiatal lakosság aránya folyamatosan csökken, az időskorúaké viszont évtizedről évtizedre növekszik. 2011–2022 között 20,4%-ról 22,7%-ra (2,3%-kal) emelkedett a hatvanév felettiak rátája, 6,3%-kal meghaladja a 15 év alattiakét (16,4). A táblázat adatai a demográfiai folyamatok zavarát jelzi, tükrözi a járás népességének előregedését, csökkenő munkaerő bázisát is előre vetíti, rámutat a jövő nemzedék egyre kisebb létszámú születésének lehetőségére.

A korösszetétel területi viszonyait tekintve figyelemre méltó kép rajzolódik ki. A járás településeinek döntő többsége az országos átlagnak megfelelő előregedő korstruktúrával jellemezhető, addig Ibrány (17,8%), Paszab (29,9%), Tiszabercel (18,4%) fiatalkorú átlaggal büszkélkedhet. A járási átlagnál elkészerítően nagyobb Balsa népességének előregedése, ahol az időskorúak aránya 2022-ben elérte a 25,3%-ot.

¹³ BARABÁS I-NÉ- KORMÁNY GY.- SZILÁGYI I.: Uo.1998.

¹⁴ Uo. 2015.

6. táblázat. A lakónépesség megoszlása korcsoportok szerint 2001–2022 között

Korcsoportok	2001	2011	2016	2019	2020	2021	2022
	Az összes népesség százalékában						
0–14	19,8	17,9	16,0	17,5	16,9	16,4	16,4
15–39	32,9	34,1	33,7	30,7	33,6	32,0	34,1
40–59	25,1	27,6	26,2	28,7	27,6	27,9	26,8
60–64	22,2	20,4	6,3	7,2	6,5	23,7	7,2
65–	-	-	17,8	15,9	15,4	-	15,5
Összesen, %	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját szerkesztés

A járás férfi–nő megoszlását tekintve, az országos képhez hasonlóan a két nem arányában korcsoportonként is számottevő különbség tapasztalható. A fiatal korcsoportok férfi többlete egyértelműen a nagyobb fiú születési arány következménye. 40–50 évtől viszont egyre inkább, főleg az idős korcsoportban a nők részaránya 4,5–5,1%-kal magasabb a férfiakénál. Ennek okát főképpen a férfiak genetikai adottságaiban, valamint kedvezőtlen életvitelében kereshetjük.

A népességen belül a nők aránya több év átlagában 3–4 %-kal magasabb a férfiakénál. 2011-ben ezer férfira 1089 nő jutott, tizenegy év múlva, 2022-ben az arány a nők javára csekély mértékben módosult, 1000 férfira 1029 nő jut. Országosan jelentősen nagyobb a két nem közötti számbeli különbség: 2011-ben 1000 férfira 1106, 2022-ben pedig ezer férfira 1024 nő jutott. A vármegyénkben 2011-ben a járásunk átagánál 18 fővel, 2022-ben 23 fővel magasabb a nőtöbbség.

Összegzés

A járás népességének 1980-tól csökkenő tendenciája 2011–2022 között sem változott, 11 év alatt a népességvesztés elszomorítóan magas, 2074 fő, (8,6%). E kedvezőtlen demográfiai helyzet kialakulásához a zsugorodó természetes szaporodás, az elvándorlás mellett hozzájárul a házasság visszaszorulása mind a férfiak, mind a nők körében csökken a házások aránya, ugyanakkor emelkedik a nőtlenség, hajadonok, özvegyek, elváltak és az idősebb korosztály hányada. És hogy mit hoz a jövő? Nehéz becsülni, hiszen számos társadalmi, politikai jelenség, folyamat megváltoztathatja a demográfiai viselkedésünket. Az elmúlt évtizedek demográfiai folyamatok alakulása alapján azonban nem várható a járás népességének gyarapodása. A népmozgalmi trendek alakulása nyomán jelenleg irreális lenne azt feltételezni, hogy a népesség száma belátható időn belül pozitív irányba változik. A népesség „Ratkó-korszak” tartaléka már a nyolcvanas évek közepére kimerültek, ezért mindenképpen alapvető, előremutató társadalmi és politikai stratégiára van szükség a népesség növekedését támogató család- és a népességpolitikában.

JÁNOSI ZOLTÁN

A folklór napfényében

Ratkó Lujza néprajzkutató, muzeológus,
etnográfia-tanár és néptáncoktató laudációja

A Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti
Tagozata Szakírói díjának átvétele alkalmából¹

„Uram, nem látta Magyarországot? Tudom, nehéz a nyelve. Tudom, nehéz a szívem..” „Magyarország messzire van. Magyarország hegyeken túl van. (...) Uram, nem látta Magyarországot?” (*Magyarország messzire van...*) – írta valamikor a két világháború között, pontosabban 1925-ben József Attila. Ahonnan Ratkó Lujza érkezett: Szabolcs és az immár 105 éve csonka Szatmár és Bereg térsége valamikor még nem volt a nemzet lakóföldjén „messzire”, azaz nem volt Magyarország keleti legszéle, a fővárostól a legtávolabbi hazai táj, hiszen mögötte: keleten és északkeleten egészen a Kárpátokig ott volt még a teljes Bereg, aztán Ung, Ugocsa, a régi Máramaros, délkeletre pedig a Partium és egész Erdély. Sokáig mégis nemcsak geográfiai értelemben állt ott Ratkó Lujza fölnevelő vidéke Magyarország legszéleként, hanem a földbe süpesztve, szinte kitagadva és eltakarva; kultúráját, emberi értékeit, az ország Szicíliájának, a fekete vonatok hazájának fokozva le a Kádár-időszak rémmeséiben. Olyan megvetett és szenvedő földdé változtatva, amelynek állapotát a most kitüntetendő néprajzkutató édesapja Ratkó József költő még a hetvenes években így tudatosított a nemzet lelkiismeretében: „Innen van legmesszebb az ég; / rakétával sem érhető el. / A rokkant úton szekerek / nyikorognak megrakva kővel. // Vertfalak közt vert emberek / sóhajtoznak megrakva bajjal. / Ketyeg a mérhető idő. / Éjszaka megöszül a hajnal. // Azt mondják, készül a jövő. / Jöttment szelek erről gagyognak. / Isteni rendelés szerint / itt csak a csillagok ragyognak.” (*Üzenet*) De hogy ragyogott itt a csillagokon kívül más is, például az archaikus eredetű népi kultúrák számos öröksége, benne a dalok, táncok, faragások, a különböző jelrendszerekben megnyilvánuló népművészet, azt – legbátrabb és legelszántabb társaival, azaz néprajzkutatókkal, írókkal, költőkkel, zenészekkel s más ott élő nagyszerű emberekkel együtt – éppen Ratkó Lujza emelte

¹ Elhangzott 2025. november 25-én a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti Tagozatának díjátadó ünnepségen, Budapesten, az MMA Bajza utcai székházában.

be, az „Uram nem látta Magyarországot?” József Attila-i kérdésre egész életművével válaszolva, a nemzet tekintetébe. Azt bizonyítva, hogy hiába lehetett innen, ahogyan édesapja fogalmazott, a legmesszebb az ég,” amely „rakétával sem érhető el”, ám mégis innen indult el mindkét magyar úrhajós: Farkas Bertalan és Kapu Tibor is, azután a feltaláló Béres József, a filmrendező Kósa Ferenc, a világszerte ismert karnagy, Szabó Dénes, az építész Bán Ferenc és más alkotók is. S mellettük a népművészet értéktartománya sem maradt le ezen – a magát a nemzeti *Hymnust* is a magyarságnak ajándékozó – földön a többiekétől.

Azt viszont már nem lenne egyszerű megmondani, hogy a minden érzékszervével, fülével, szemével, ujjával és természetesen a szívével is a népi kultúrára figyelő néprajzkutató, muzeológus, etnográfia-tanár, néptánc-gyűjtő, valamint a kapcsolódó folklórértékeket rögzítő és alkalmazó koreográfus, aki 2022-es nyugdíjba vonulásáig évtizedeken át a nyíregyházi Sóstói Múzeumfalu, valamint az ottani Jósa András Múzeum, továbbá óraadóként a Nyíregyházi Egyetem és jogelődje munkatársa volt, tehát ez a komplex tudású és kisugárzású személyiség a népművészeteknek melyik ágát érezte és érzi ma is legközelebb a maga lelkéhez. Hiszen annyi ágával foglalkozott, s így bizonyára nem is egy-egy részletét, hanem az egésznek a szellemét, az üzeneteit, a világképét és – a diszciplináris tudományokat jóval megelőző, nem a politikának, a mindenkori mecénásoknak kitett és minden esetben spekulatív, hanem a nagyon mélyről jövő, antropológiai érdekű – filozófiáját.

Emberi s kutatói érdeklődését már a nagykallói szülői házban a népi kultúrához való eleven kötődése határozta meg. Édesanyja nem csupán közvetítette, apja nem csupán integrálta a folklórt a maga balladai hangon beszélő költészetébe, hanem minden egyéb téren is segítette a népművészet értékeinek a gyermekekben való tudatosítását. Apja – szinte leánya munkásságát készítve elő – nagy odafigyeléssel térképezte fel Szabolcs, Szatmár és a Bereg számos jelentős népművészeti hagyományát. Az író előbb a maga szociális helyzetéből, életének nyomorral teli terepeiről fakadó „népi-sége” vezette el a népi kultúrához, de a folklórba kódolt jelek tartalmainak mélyebb megértése később már tudatos tájékozódása eredménye lett. „Fogadott földjének” gazdag és eleven folklórhagyománya fokozatosan bontakozott ki tekintete előtt. Csak néhány, a gyermekekre is átsugárzó példát idézve: az élő népi táncok, rítusok, balladák tájegységén szerzett tudomást többek között az eleven etnográfiai csoda: az egyik utolsó falusi mesemondó, az akkor hetvenkilenc esztendő Papp János tevékenységéről, s az ő mesevilágát elemző tudomány mesét és archaikus világképet egybevető értelmezéséről is. Még nyíregyházi újságíró korszakában, 1964-ben *A mese becsülete* címen készített riportot Újfaluréten, a Kállósemjéntől kilenc kilométerre lévő tanyán a híres mesemondóval. Előtte Erdész Sándort, a nyíregyházi Jósa András Múzeum néprajzkutatóját faggatta ki alaposan a népmeséről és Papp János tudásáról. Rácsodálkozott a csekei temető évezredek üzenetét őrző csónakos fejfáira is. Később lakásába gyűjtötte a népi iparművészet tárgyait, s József Attila, Illyés Gyula, Nagy László, Latinovits Zoltán arcképei mellett dolgozószobáját díszítette velük. 1972-ben még népdalgyűj-

tésen is részt vett: Vígh Rudolfal és egy japán zenetudóssal, Tanimoto Kazuyukival tíz napig szabolcsi cigányok közt gyűjtött népdalokat. „A gyűjtésből páros hanglemezek lettek, nagydíjas, három oldalán szabolcs-szatmári cigány énekesekkel, köztük nagykálaiakkal is” – jegyezte föl.

A leendő néprajzkutató, a gyermek Ratkó Lujza így édesanyja szájából, az otthon falairól, a hanglemezekről, a magnószalagokról, apja barátainak történeteiből, a házba látogatók énekeiből, rajzaiból, festményeiből, mozdulataiból és környezete használati tárgyaiból is a népművészet eleven erejét foghatta tudatába. Későbbi útját ez az örökség és az erre is épülő néptáncos gyakorlata, valamint a népviselet, a folklór és a népművészet egyéb ágai iránti érdeklődése már együttesen határozták meg, miközben – mindezek talajáról megszerzett elméleti tudása birtokában – muzeológusként, néprajzkutatóként, továbbá néptáncosként egész életében folyamatosan látott el oktatói feladatokat is.

Most csupán néhány fontosabb elemet ragadok ki e sokágú értékfeltáró, szakírói és oktatói tevékenységből. Elsőként azt említem kiemelten, hogy Ratkó Lujza nem csupán könyvekből, íróasztalnál merítette a népi kultúráról való mélyebb tapasztalatait, hanem Szabolcs-Szatmár-Bereg megye számos falujában, valamint Kárpátalján és Erdélyben személyesen is végzett néprajzi gyűjtőmunkát. Meséket, hiedelemmondákat, szokásokat éppúgy rögzített, mint népdalokat, gyermekjátékokat, a népviselettel és a néptáncsal kapcsolatos vizuális mintákat, mozgásformákat, adatokat. Nemzetiségi folklórkutatásokat is folytatott, elsősorban a Békés megyei és a szatmári cigányság, illetve a Nyíregyháza környékén élő tirpákok körében. Több szabolcs-szatmári, illetve erdélyi falut érintő táncagyomány filmezésének volt szervezője és lebonyolítója (így Nyírsaholyban 1985; Magyarbecén [Romániában] 1988; Bökönyben, Geszteréden, 1992). 1993-ban doktori disszertációját is a Nyírség táncairól és táncéletéről írta. Az önálló monográfiaként is megjelent műben a vidék rég letűnt táncagyományait és népviseleteit sikerült rekonstruálnia. E munkájával még megjelenése évében elnyerte az országos Martin György-pályázat első díját. „A néprajztudomány kandidátusa” tudományos fokozatával elismert, 1996–97-es értekezésében már a Kárpát-medencei nagyböjti szokáskör új szemléletű elemzését, a karikázó, kapuzó és egyéb böjti játékok rituális szempontú értelmezését végezte el. Néptáncsal kapcsolatos elméleti írásai és leíró jellegű művei kötelező, illetve ajánlott irodalomként szolgálnak ma is a Szegedi Egyetem táncantropológiai mesterképzésén és a Magyar Táncművészeti Egyetemen, de számos táncpedagógus a gyakorlati táncoktatásban is alkalmazza őket.

Tudományos-szakmai-táncutatói működésével párhuzamosan közel három évtizedig táncoktatói és koreográfusi munkát is végzett. Ennek során igen sok tánc táborban és táncsoportnál (pl. Kállai Kettős Néptáncgyűttes, Nyírség Táncgyűttes, Állami Népi Egyűttes) tanított, készített koreográfiákat itthon és külföldön egyaránt, Európán kívül az Egyesült Államokban is. Koreográfiai több esetben bejutottak az adott év legjobb alkotásait népszerűsítő néptáncantológia munkái közé. Mint a néptáncművészet és -mozgalom nemzetközi szinten is számontartott szakembere, 1990

óta rendszeres foglalkoztatottja a megyei, a regionális, az országos és a határon túli néptáncfesztiválok, minősítő bemutatók zsűrijeinek. Szakmai tanácsaival, írásaival évtizedeken keresztül segítette és segíti napjainkban is a néptáncoknak, népszokásoknak és népviseleteknek a hagyományokhoz hű rekonstruálását, a betanítását és színpadra állítását. A korábban feltáratlan nyírségi, rétközi és tirpák öltözetek, viseletek az ő kutatói munkájának köszönhetően váltak ismertebbé nemcsak a tudományos körökben, hanem a néptáncmozgalomban is. 1999–2024 között e szintetikus tudásösszege alapján több felsőfokú intézményben oktatott néprajzi, táncfolklorisztikai és módszertani tárgyakat: a Magyar Táncművészeti Egyetem budapesti, nyíregyházi és más vidéki tagozatain; a Szegedi Egyetem táncantropológia mesterképzési szakán, valamint a Nyíregyházi Egyetemen, amelynek Zenei Intézetében 2013-ban az ő szakmai közreműködésével indult el – az országban egyedülként – a népi kultúra-tanár szak.

Kutatásainak eredményeit számos, folyóiratokban megjelent tanulmánya és konferenciaelőadása mellett könyvekben is közzétette. Eddig három önálló és két társszerzős kötete jelent meg, ezekben folklór-, népművészeti tárgyú és ezekhez kapcsolódó tudományelméleti írásokat publikált. Jó néhány néprajzi, bibliográfiai, bölcséleti, vallástörténeti és szépirodalmi munka szerkesztője, lektora, szöveggondozója is volt. Saját szakmai könyvei mellett az eddig legjelentősebb tudományos teljesítményét a *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete* című, csaknem 800 oldalas népművészeti monográfia főszerkesztése és az abban közölt munkái adták. Ez a kötet az Európa Könyvkiadó „Népművészeti örökségünk” című országos sorozatában került kiadásra, s megalkotási útján Ratkó Lujza a 12 néprajzos szakembert érintő, 11 évig tartó kutató- és feldolgozó munka koordinátor-vezetője és négy tanulmányának, a *Pásztorművészet*, a *Viselet*, a *Vallási élet és az ünnepi szokások*, valamint a *Temetők* című fejezeteinek alkotója volt. Ez a nagyszerű gyűjteményes könyv kivételes szemléleti totalitásban mutatja be az érintett terület népművészeti hagyományait és örökségét. Ratkó Lujza főszerkesztői előszavából idézve: „A nagyobb felől a kisebb felé közelítve először a táj, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egészének általános történelmi és néprajzi sajátosságait vázoljuk fel. Ezután – mintegy madártávlatból szemlélve a falut – a megye településeinek jellegzetességeit: szerkezeti felépítését, közösségi épületeit, szakrális és kultikus helyeit, valamint az utcasorokat alkotó portákat, lakótelkeket mutatjuk be. Ez utóbbi témával, a népművészet közösségi megnyilvánulásairól át is térünk a családi élet személyesebb lakóterére, és a következő nagyobb egység keretében – mintegy a házba »belépve« – a falusi ember életének mindennapi színterét, illetve a környezetét alkotó, népművészeti jelentős tárgycsoportokat vesszük sorra. Az ezt követő nagyfejezet a paraszti élet legfőbb tevékenységéhez, a gazdálkodáshoz kapcsolódó eszközöket taglalja. Végezetül az utolsó nagyobb egység fejezetei az ünnepek és a hétköznapok népművészetét mutatja be a gyermekjátékoktól kezdve a népviseleten keresztül a vallási élethez és a szokásokhoz kapcsolódó tárgyakig elmenően.”

A tudományos szövegek létrehozásán és gondozásán túl azt is ki kell emelni, hogy négy évtizedes muzeológusi pályája során Ratkó Lujza több száz néprajzi tárgyat gyűj-

tött és archivált, állandó és időszaki kiállításokat rendezett. Legjelentősebb állandó kiállításai a Sóstói Múzeumfalu temetője és cipésműhelye, valamint a Jósza András Múzeum „En elmentem a vásárba...” című néprajzi tárlata voltak. A *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete* című kötetbe foglalt kutatások, társai és önmaga előzetes gyűjtőmunkái eredményeként hozta létre azután kutatótársaival létre a 45.000 tételnyi, néprajzi fotókból és egyéb adattári dokumentumokból álló Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Népművészeti Archívumot.

Tudományos és szakmai munkája mellett a kutatónő számos szervezet munkájában vett és vesz részt: a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Táncstudományi Társaság, a Magyar Etnokoreológiai Társaság, a Magyar Néprajzi Társaság, illetve a Népi Előadóművészeti Tanácsadó Testület (Hagyományok Háza) tagja. Két ciklusban a Nemzeti Kulturális Alap Népművészeti Kollégiumának kurátora volt (1999–2013, 2016–2021), valamint az OTKA Művészeti és Kulturális Kollégiumának zsűritagja (2010–2013), a Magyar Néprajzi Társaság választmányi tagja (2021–2024), és a Népművészet Ifjú Mestere Szakmai Bizottságának elnöke (2013–2017).

Muzeológusi, tudományos, kulturális és oktatói munkásságáért mindeddig több értékes elismerésben részesült: időrendi sorrendben az Ámos Imre-díj (2010, Nagykálló Város kulturális díja), „A Táncstudományért”-díj (2016, Magyar Táncművészek Szövetsége), az „Egyetemi magántanár” cím (2018, Magyar Táncművészeti Egyetem), a „Nagykálló Város Díszpolgára” cím (2020), az Erdész Sándor-díj (2021, Sóstói Múzeumfalú szakmai díja) jelzik munkái korábbi – lokális, felsőoktatási és tudományos – értékeit, 2022-ben pedig a muzeológusok állami kitüntetésében, a Móra Ferenc-díjban, majd 2025-ben a Martin György-díjban részesült.

Ratkó Lujzának a népművészettel kapcsolatos, igen összetett, mind tudományos, mind szakírói, mind pedagógiai szempontból számottevő eredményei kiválóan tükröződnek vissza a – szakmai tudása alapzatáról – a népi kultúráról az általa főszerkesztett nagy megyei népművészeti gyűjteményben közreadott vallomásában: „Az a kultúra, a világnak és az embernek az a megközelítési módja, amely a magyar népművészetet a maga hallatlan sokszerűségében és gazdagságában létrehozta, már megszűnt, de megnyilvánulásai, melyek jobban ellen tudtak állni az idő eróziójának, túléltek e kultúra pusztulását. A szellem meghalt, de amiben testet öltött, tovább él. A művészet – s így a népművészet is – sosem önmagáról tanúskodik, hanem arról az emberről, arról a kultúráról, amely létrehozta. Nem elég tehát a népművészetben csupán az esztétikumot, az artistikumot látni –, észre kell venni mögötte annak a láthatatlan kultúrának és szellemnek a jelenlétét is, amelynek látható megnyilvánulása. E sorok írója bízik abban, hogy ez a kötet nemcsak átfogó képet rajzol Szabolcs-Szatmár-Bereg megye legjellegzetesebb népművészeti értékeiről, hanem abban is segítségére lesz az olvasónak, hogy rácsodálkozzon arra a láthatatlan kultúrára, amely még néhány évtizeddel ezelőtt is sajátja volt elődeinek.” Azt már magam teszem hozzá, hogy ez a hatalmas kulturális örökség még most is a sajátunk, s ez így van akkor is, ha a mai magyar világ egy része nem tud vagy még hallani sem akar róla. Ott él a nyelvben, a szavainkban,

szólásainkban, a teljes frazeológiánkban, ott hullámzik – különösen Bartók, Kodály révén már a nagyvilágra is kiterjedve – a dallamainkban, aztán az egyetemesen ismert tánckultúránkban, az irodalmunkban, Petőfi, Arany, József Attila, Sinka István, Tamási Áron, Juhász Ferenc, Nagy László, Kányádi Sándor, Kiss Anna és mások műveiben, Makovecz Imre és tanítványai útján az építészetünkben, a Szóts Istvánnal kezdődő folklórintegráló filmművészetünkben, s ott érhető el a maga közvetlen szellemi kisugárzásában és tapinthatóságában a kutató és köre által létrehozott hatalmas népművészeti archívumban is.

Ez a sokféle örökölt és továbbépített tudás most mind ott fénylik Ratkó Lujza díjában. S azokban az e laudációt most bezáró szavakban is, amelyekkel – ha csupán néhány tömör sorban –, maga a népművészet üzen, de még inkább, beszél vissza már-már krisztusi nyelven a globalizációnak, a rá gyanakodva tekintő divatoknak és koroknak, valamint a teljes történelemnek is: „Akkor jussak én eszedbe, / Mikor kenyerér a kezedbe! / Akkor se jussak egyébről / csak az igaz szeretetről.”

JÁNOSI ZOLTÁN

Virágok magyar szavakból

Tukacsné dr. Károlyi Margit nyelvtudós,
főiskolai tanár, volt rektorhelyettes szép,
kerek születésnapjára

Ha egy-egy kerekébb évfordulón belenéz az ember az idő távcsövébe, abban sok száz, sőt akár sok ezer arcot, változatos múltbeli tájakat, hegyeket, vizeket, völgyeket, az erdőn át száguldó szarvasokat, a tó vagy a tenger fölött kergetőző sirályokat, örökzöld vagy hulló lombú fákat, pillangókat és virágokat láthat. Néhány táj, fa vagy arc a többinél jóval élesebben jön felénk, több viszont visszazuhan az egymásra rakódott időzónák hullámaiba, félig még ránk pillantva, félig már rejtőzőn kavarogva alá az emlékezetben. Abban a saját használatú idő-teleszkópban, amit számomra rendelt az idő, Károlyi Margit arca a legélesebbek között van azoké között, akiket barátainknak nevezhetek. Akkor is, ha már évente legfeljebb egyszer-kétszer látjuk egymást, s akkor is, ha az egymás otthonai és egykori s jelenlegi munkahelyei közötti távolságban a kilométerek száma a korábbiaknak sokszoros hatványára nőtt. Mert annak a munkatársi, baráti, de mindenekelőtt a közös célokhoz rendelt emberi viszonynak a fókusza az ország, a régió, a megye, a város térképéről kitephetetlenül ugyanaz: a régi Besse nyei György Tanárképző Főiskola, majd jogutódja, az integrált Nyíregyházi Főiskola, amelynek címét álmukból felébresztve is fűjják a valaha hallgatóként, oktatóként, dolgozóként oda tartozó tízezrek: 4401 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B. Igen, ott a Sóstói erdő, a Városi Stadion és a Nyírszőlőre vezető út háromszögében, amelynek helyén, a főiskola 1962-es alapítása előtt, még csupán őzek, rókák jártak a homokos föld fölé magasodó tölgyfák alatt, itt-ott pedig szőlők, zöldségekertek, gyümölcsfák virágoztak – az emberi tudás fényeit előlegezve – a tavaszokon. Ám a terület jó részén még azok sem: akácok, gyertyánok, nyírfák, itt maradvá még Krúdy korszakából.

És mindkettőnket ide tett le a sors – s hová máshová, mint magyar szakra – a középiskolai éveink után. 1974-ben ismerkedtünk itt meg egymással, azaz már testvérek között is több mint fél évszázada, Szent István uralkodásánál is jóval hosszabb ideje. Másnak még az életből sem jut összesen ennyi, már csupán ezért is hálásnak kell lennem e barátságért. Amelyről azonnal el kell mondanom, hogy az abban a távcsőben kiélesedett arcok közül – a közvetlen családomon és egy-két rokonomon túl – csak kevés szólt bele olyan meghatározó útmutatásokkal az életembe – noha szinte észrevétlen, tapintatos, már-már láthatatlan módon, de mégis fénylő üzenetekkel –, mint Károlyi Margó. Ha a korai főiskolai időimnek gondosabban a mélyére nézek, még a

tudományos pálya felé is ő mozdította el erős nyomatékkal a tekintetemet, amikor úgy 1976 táján a magyar szakosok országos diákköri mozgalmának hallgatói tanszéki felelőseként bekopogott a kollégiumi szobámba azzal a javaslattal, hogy a költői képről akkoriban fogalmazódó dolgozattal induljak el a helyi és az országos diákköri versenyen is. A külső megmérések kihívásának, az elvárási szintek megismerésének és a szellemi ütközések próbáinak erős tanulságaihoz segítette így hozzá az eredendően akkor még az írói pálya felé tekingető fiút. S hogy végül a kutatói pálya lett mégis a meghatározó, az vezetett később – a különböző tudományos akadályfutások megtétele után – a Nyíregyházi Főiskolán betöltött oktatói, majd vezetői tisztségekhez, amelyekben már közvetlen munkatársként dolgozhattunk együtt. Ennek az egymás eredményeire állandóan figyelő szakmai és az intézményi folyamatok irányításában is egyre nagyobb mértékben szerepeket vállaló közös munkának a Magyar Nyelvészeti Tanszéken volt a kezdete. Néhány más tanártársunkkal együtt éveken át egy dolgozószobában voltunk Margóval, és mind a tanári, mind a tudományos, mind az emberi-szakmai ügyeket bravúrosan intéző, különleges képességeire először ebből a szobából láthattam rá igazán.

Itt nyilatkozott meg számomra a maga egyre kiterjedtebb elevenségében Margó oktatói és tudományos kutatói elkötelezettsége a nyelvi és a nem nyelvi nemzeti értékekhez és ezek magas szintű ápolásához, s mindezekén túl a bánni tudása is az emberrel, az érzékeny és gyors megoldásokat eredményező közeledése a legkülönbözőbb – hallgatói és munkatársi – ügyekhez. Láthattam azt is, ahogyan a nyelvészettel különösebben jó viszonyt nem ápoló hallgatóknak folyamatosan, türelmesen hordozza az óráira az ember hangképző szerveinek modelljét – annyszor a gégefőt, szájpadrást, a fogorok szerkezetét, az egyes beszédhangok képzését mutató ábrákat azóta sem láttam –, hogy ezzel is megalapozza a magyar hangrendszerrel kialakítandó tudást, amelyre azután a hangtörvények magabiztos felismerése is ráépíthető. A fonémák nagyfokú ismerete után pedig a varázslatos magyar szavaké és azok tájnyelvi változatainak, a bennük létrejött hangtani csodáknak a megértése is. Amit pedig a – különösen az északkelet-magyarországi, a partiumi, a mezőszégi – tájnyelvek ügyében Margó és Pállné Lakatos Ilona a tudomány terén akkoriban tettek, az már országos figyelmet és elismerést keltett. A magyar nyelvészet „Nyíregyházi Iskolájának” ifjú kiválóságaiként tekintettek rájuk a tanszékvezető akadémiai doktor, Mező András, az ország egyik legkiválóbb stilisztája és alakzatelméleti szakértője, Gáspári László és még más kollégáik – így a Debrecenből egy időben átjáró Nyirkos István professzor – mellett. Az pedig egyenesen káprázat számba ment, ahogyan a nyelvészetre eredendően „botfülű” hallgatókat Margó és köre rámozdította a nyelvjáráskutatás és a nyelvjárásgyűjtés szépségeire! Aki csak hírért hallotta egy-egy ilyen kárpátaljai, partiumi vagy csonka-be-regi, illetve szatmári nyelvjárásgyűjtő kirándulásának, az önként jelentkezett zászlaja alá, a végén már válogatni kellett a meghatározott létszámú utakra a gyűjtésen való részvételt szorgalmazókból. Mert Margó jól tudta azt is: a nyelvjárási szavak, fonémák, morfémák, hanglejtések magnós és szöveges rögzítésének szakmai procedúráján túl

a kisebbségi vagy a vidéki magyarság teljes sorsa, történelme, életmódja, szokásai, emberségének és világszeretetének képletei is meg fognak nyílni a hallgatóság előtt. A magyarságukra is más szemmel: jóval gazdagabb hátterekből tekinthetnek rá ezután. Mindezek révén olyannyira megnőtt a nyelv jelenségeinek vizsgálatai iránti vágyakozás a hallgatók között, hogy a gyűjtők nagyobb része később a nyersanyagok tudományos feldolgozásához is kedvet kapott, szakdolgozatot is e témákból választott, s nagyobb elszánással és önbizalommal készülhetett fel a legnehezebb nyelvtörténeti vagy leíró nyelvtani vizsgákra is. A fiatalok – majd később a munkatársak – rávezetése önnön értékeik és érdekeik felismerésére és ezek kamatoztatására ekként már benne lakott Margó tanári magatartásában. Erről az alaptatról emelkedett előbb főigazgatói titkárrá, majd magasabb vezetővé is, de itt már – az Országos Tudományos Diákköri Konferencia-szereplésre történt pozitív rábírásom után – újra a személyesebb emlékeim következnek, mert akkori kolléganőm immár másodszer ért hozzá igencsak alakító kézzel ismét az életemhez. Ugyanis ő beszélt rá döntően arra, hogy az új, az integrált Nyíregyházi Főiskolán megalakult karok között a Bölcsészettudományi és Művészeti Főiskolai Kar főigazgatói beosztására nyújtsam be a pályázatomat. Ennek megtörténte után a közös munka azután hét töretlen évig tartott tovább, és már együttesen kialakított szakmai, vezetői erőfeszítésekkel és programkijelölésekkel volt tele, mert én viszont – „visszaadva a kölcsönből” – a kar egyik főigazgató-helyettesének „posztjára” hívtam meg őt, majd pedig – amikor 2007-ben, pályám harmadszori alakításával már a rektori székre mutatott rá –, ő lett a bölcsészek és művészek következő főigazgatója. Az eltelt évek pedig arról adtak új és új tanúságot, hogy a legbonyolultabb emberi és szervezési ügyek gyors és hatékony elintézésében párját ritkító belső erővel rendelkezik. Szerénysége és csöndessége mögött végtelen régió- és embertisztelet, kivételes munkabírási és a munkatársak, tanárok, hallgatók és egyéb dolgozók iránti szeretet húzódik meg. Volt hát még egy tartozásom Margó irányában, s hogy az én harmadik kérésem is teljesítve – és az ő engem érintő három sors-mutatója után lélektanilag is kiegyensúlyozva – legyen, amikor a karokénál már fontosabb volt a főiskola léte – a független létének a megőrzése –, akkor én már az általános rektorhelyettesi feladatok betöltésére kértem. S nem volt olyan nehéz vagy bonyolult feladat, amit a legnagyobb hozzáértéssel és kulturáltsággal ne végzett volna el. Egyike volt annak a három-négy embernek, akiknek vállán az intézmény további önálló, tehát integrálatlan létének súlya nyugodott, és ő – egyetlen nőként közülünk – kikezdehetetlen támasza volt ennek az akkor igen nagy nehézségekkel szembenező küldetésnek. Az önállónak megőrzött Nyíregyházi Főiskola további esélyei az ő tekintetéből is nyíltak.

Ám a szakmai munkák ezekben a viharos időkben sem pihenhettek a kezében! Mert ott volt még a Tőkés László alapította Partiumi Keresztény Egyetem magyar-tanár szakjának akkreditációja! Amikor a nagyváradi rektor, akkor még ismeretlenül, telefonon felhívott, hogy segítségre lenne szüksége a sikeres romániai akkreditációjuk sikerrel vételéhez, nem egyszerűen szakmai, hanem nemzeti kötelességünk volt törekvésük mellé állni. S Margó nem csupán az anyag írásos előterjesztésében adott

hatalmas segítséget a PKE – az ottani magyarság jövője szempontjából kivételes jelentőségű – indítandó tanárszakának, hanem a sikeres akkreditáció után oktatóként is a legnagyobb figyelemmel segítette munkájukat. Szintén Pállné Lakatos Ilonával együtt a magyar nyelv tárgyainak oktatói, tanácsadói, konferenciaszervezői és publikációs erőinek támogatói is voltak. S amíg a más szakokon ott különböző tárgyakat tanító tanáraink nagy része a kisbusszal utazott az óraadásra, majd vissza, Margó a saját kocsijával ment és jött, tette meg időről időre a Nyíregyháza és Nagyvárad közötti utat. Páratlan erő, elkötelezettség, nemzetszolgálat! Miközben anya és feleség is volt, és az életkorában egyre messzebbre érkező Édesanyjának is támasza.

Hová tűnt hát mindaz az idő? – kérdezi most a messzelátóm, mert maga sem érti, hogy annyi gondolat, jószándék, annyi tanítási óra, tanítványi és munkatársi sorsokat fölemelő cselekedet, ugyan a gondokkal együtt, de hová tűnhetett ilyen gyorsan az időszak színén és fonákján, az egymásra sorjázó, a közös elvekre, célokra néző évek sűrűjében. Miközben a Margó szeretetének szívárványa mégis ott maradt annak a rétnek a virágai fölött, amelyet közönségesen létezésnek hívunk. S mert arról az egyszerre kozmikus és lélekbeli rétről virág sehogyan sem lopható, helyettük most Kertész Lászlónak, szülővárosod, Hajdúböszörmény költőjének a *Szerelmünk ez a föld* című verséből kiemelt néhány sorát nyújtom át, tíz sort, tíz szál vadvirág helyett. Köszönetképpen a Nyírséghez és a nagyobb földhöz és népéhez hűségese, elkötelezett szolgálatodért, a barátságodért és az időért, amelyet Isten tenyerén közös célokért tölthettünk kisebb hazánkban, s amelyek lényege – utad, sorsod, időid vezérfényeként – sűrítve pulzál ott ebben a költeményben:

Szerelmünk ez a föld,
de ha rá...
értelemmel, friss erővel –
e nép... nem vigyáz,
.....
– csak egy század – s elvadul,
szégyenében a magvető
akkor délnek vándorol,
s ha itt marad,
itt marad
hűségben is – hazátlanul.

Isten adjon további erőt útjaidhoz, emberséged és kötődéseid csillogásához!

MARIK SÁNDOR

„Élete olyan, mint egy különleges dallam”

Raduly József zenész, kulturális menedzser, politikus az életútjáról

Raduly Józseffel hosszú kihagyásokkal háromszor találkoztam személyesen. Először még a hetvenes években, amikor mindketten alig voltunk túl a pályakezdésen. Kisvárdai ismerőseim úgy ajánlották figyelmembe, hogy a közeli Jékén nemrégiben új agronómus érkezett a termelőszövetkezetbe, egy fiatal cigány ember, akire nagy jövő vár, akár írni is lehetne róla a megye napilapjában. Ezt évekkel később mezőgazdász kollégáim tették meg. A kétezres évek elején Budapesten találkoztunk, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Baráti Kör programján ő volt az egyik fővendég. A *100 Tagú Cigányzenekar* elnök-producereként lenyűgözően színporkázott, amikor saját életútjáról és a zenekar öt földrészen elért sikereiről szólt. Élmeny volt hallgatni. Idén nyáron pedig – immár 80. életéhez közeledve – fővárosi önkormányzati képviselői éveiről, az általa megálmodott és a VIII. kerületben megvalósult *Muzsikus cigányok parkjáról* beszélgettünk felesége, Radulyné Bondor Erika hegedűművész társaságában. A barátságos belvárosi, személyes emléktárgyakkal teli másfél szobás kis lakásban hangsúlyozottan került szóba az idei könyvhéten sikerrel szerepelt *A cigánykunyhóból Hollywoodig* című önéletrajzi könyve. Tíz éven át írta azzal a szándékkal, hogy bemutassa életútját, amelyből kitűnik: egy cigány fiatal is lehet sikeres ember, ha rátermett, szorgalmas, kitartó, ha következetesen tanul és dolgozik. Persze ez csak utólag leírva ilyen egyszerű. Raduly József – több más elismerés mellett – a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje, a Magyar Kultúra Lovagja, a Magyar Örökség Díj kitüntetettje, a Fővárosi Önkormányzat által adományozott Budapestért –díj birtokosa.



– *Az élet árnyékos és napos oldalát egyaránt megélte, volt „lenn” és „fenn”. Visszatekintve mit tart a két végpontnak?*

– Mélyszegénységben élt a családunk Gáván, a telepen. „Fertő” volt a településrész neve, talán nem véletlenül. Ötszáz ember álmodhatott ott arról, hogy egyszer talán jobb lesz. A mi családunk is egyik napról a másikra élt, de mindig tisztességben, megóvva emberi tartásunkat. Az előítélet láthatatlan bélyege azonban rajtunk volt, amit kényszeredetten viseltünk. Mégis tördőfészként ért, amikor az iskolában az egyik tanár tíz percnyi késés miatt rám ripakodott: „Azt hiszed, hogy a telepen vagy, a tétűben, a mocsokban? Lopni voltál?” Nem hagyott megszólalni, hogy elmondjam, már Nyíregyházáról jövök, a zeneiskolából, a vonat miatt késtem. Nagyon a szívemre vettem, a sírás fojtogatott. Nemcsak engem sértett, hanem közvetve a sokat dolgozó édesanyámat is, aki mindig vigyázott gyerekei megjelenésére. Annyira rosszul esett, hogy megfogadtam: én itt nem maradok, még ha világgá kell is mennem. Utóbbi hamar bekövetkezett, holott még tizenhárom éves sem voltam... Megjegyeztem, ma is égetnek azok a szavak.

– Az úgynevezett „napos oldalt” nem tudom ilyen pontosan megjelölni. Voltam főagronómus, igazgató, érdekképviselői szervezet országos alelnöke. Vezetőtársaimmal hivatalos megbeszéléseken fogadott négy köztársasági elnök, Göncz Árpád, Mádl Ferenc, Schmitt Pál, Sólyom László. Muzsikusként a *100 Tagú Cigányzenekar* képviselőjében több külföldi államfő hivatalában tehettem udvariassági látogatást. Ezek fontos, emlékezetes események voltak. Lelki elégtételt azonban talán akkor éreztem, amikor a zenekar amerikai koncertkörútja során 1996-ban eljutottunk Los Angelesbe. Koncertet adtunk az Operaházban, másnap hang- és képfelvétel készült a Filmgyárban, este pedig elegáns öltönyben sétáltam a pálmafákkal szegélyezett, fényárban úszó Hollywood Boulevardon, láthattam világhírű művészek járdába épített nevezetes csillagait – köztük magyarkét. Én, aki a gávai kunyhóból indulva lettem zenész, elnökmenedzser...

– *Fantasztikus ellentét... De miért kellett annak idején vonattal menni az iskolába?*

– Kissé messzebből kell indítanom a választ. Családunk felmenői 350 évre visszamenően muzsikusként voltak, köztük többen országos és nemzetközi ismertségűek. Az élet nem mindig bánt kesztyűs kézzel velük, de időről időre voltak olyanok, akik nagyvárosok legjobb helyein csillogtathatták meg tudásukat. Édesapám, idősebb Raduly Gyula, történetesen nem nagyvárosban, viszont igen jó helyeken klarinétozott. A közeli nagybirtokos család, a Dessewffyék egyik házimuzsikusa volt nagyapámmal és a család több tagjával együtt. Családunk így egy külön kaszthoz, az „úricigányok” körébe tartozott. A vencesellői kastélyban láthatták a mintát, hogy szerencsés esetben hogyan is lehetne, kellene élni, viselkedni – akkor is, ha valaki történetesen nem vagonos ember. Gyermekként belém ivódott, hogy a stílus és modor nem pénz kérdése. A háború ennek az elfogadható életnek véget vetett. A grófi család lehetőségei megszűntek, édesapámat a háborúban légnyomás érte, ezért többé nem tudta kezelni hangszerét, nyomorékká vált. A család jövedelem nélkül maradt, segélyekből élt, amelyeket édesanyám rendszeresen alkalmi munkákkal egészített ki. Az idősebb gyerekek már kirepültek a családi fészekből, én késői – a „vakaró” – voltam, szüleim 42 és 45 évesek, amikor nyolcadik gyerekként megszülettem a telepi kunyhóban. Azt tudni

kell, hogy régen kevés volt az iskolázott cigánymuzsikus, a zene ismeretét a gyerekek úgyszólván az anyatejjel együtt szívták magukba, ösztönös zenészek voltak, hallás után muzsikáltak. Én például már négyévesen megtanultam cimbalmozni a bátyámtól anélkül, hogy bármit tudtam volna a zeneelméletről, a kottaolvasásról. Egyszerűen ellestem a kézmozdulatokat, szakmai fogásokat. Az analfabéta édesanyám, lánykori nevén Balázs Etelka, viszont – talán megsejtve a jövőt – azt akarta, hogy legkisebb fia iskolázott zenész legyen, és tízévesen beíratott a nyíregyházi zeneiskolába. Hegedű szakra, mert elképzelte, hogy a Raduly családból milyen jó lenne kiállítani egy komplett zenekart. Klarinétos, cimbalmos, bőgős, brácsás már volt, de leendő primás még nem. Ez lettem volna én, ha a dolgok nem alakulnak másképp. Mivel a helyi általánosban heti váltással délelőtt vagy délután tanultunk, a nyíregyházi zeneiskolában ehhez alkalmazkodva osztották be a hegedű- és a szolfézsórákat, hetente kétszer.

– *A rendszeres bejárás fárasztó és költséges lehetett. Hogyan teremtettek rá pénzt a szülei?*

– Reményük sem lett volna, ezt nekem kellett megoldani. A hegedű- és szolfézsórák az állami zeneiskolákban ingyenesek voltak, de a napi kétszer kétórás vonatút komoly befektetésnek számított, pénzben és főképp időben. A vonaton két módszer volt: elmondtam a kalauznak, hogy mi járatban vagyok, és ha menetközben nem tudom összeszedni a vonatjegy árát, nézze el nekem. Többnyire így történt, de figyelni kellett, nem jön-e karszalagos bácsi, azaz a jegyellenőr. Én pedig szétnéztem, milyen a közönség, és elkezdtem hegedülni, általában három számot, amelyekről úgy gondoltam, hogy tetszeni fog a közönségnek (például *Nótás kedvű volt az apám...*, *Édesanyám is volt nekem...*, *Barna kislány csitt, csitt, csitt...*), aztán szerényen kalapozni indultam. Néha a helyszínen kölcsönkért kalappal... A hajnali kisvonaton, amely 5.20-kor indult, többnyire nem jómódú emberek utaztak, de általában méltányolták a gyermeki buzgalmat, pár forint mindig összejött. Ebből kifizettem a vonaton a gyerekjegyet, amikor pedig megérkeztünk, vettem tejet, kenyeret, így reggelizhettem is, különben korgott a gyomrom. Ha maradt pénz, hazafelé is bevásároltam, amit venni tudtam, azt a szüleimnek adtam. Meglepetéssel, hálás szemmel néztek rám. Azok a tekintetek meghatározóak voltak az életemben, talán így lettem „alpból” gondoskodni szerető ember.

– *És valóban „világgá ment” a hirtelen felindulásában?*

– Komoly volt az elhatározásom, mert nemcsak megaláztak, hanem megbuktattak. A félév végén egy papírsákba raktam a holmim – könyveimet, kottáimat, némi ruhát –, így indultam világgá. Az első állomás Újfehértó volt, ahol testvérbátyám esténként a főtéri fmsz-étterem zenekarában cimbalmozott. Amikor beszámoltan neki a történetekről, igazat adott nekem, és megbeszélte a feleségével, hogy két évig maradhatok náluk. Viszont úgy kell tanulnom, hogy utána felvegyenek szakiskolába, sőt kollégiumba is. Azt az iskolát néztük ki, ahová annak idején őt is felvették, a Szentesi Mezőgazdasági Technikumot. Így kezdődött utam a mezőgazdasági pálya felé. Sikerral jártam. A bátyám havonta postán küldött „apanázst”, hogy fenn tudjam tartani magam. Ezt a gyönyörű testvérbarátságot akkoriban megírta a *Kelet-Magyarország*, ma is őrzöm a cikket.

– *Hogyan tudott beilleszkedni egy teljesen új környezetbe?*

– A válaszhoz a hatvanas évek elejére-közepére kell emlékezni. Nehéz volt akkor egy fiatal cigánynak megállni a helyét, amikor először szakad ki a családi környezetből. Persze ma sem könnyű, de az okok különböznek. Akkor nekem leghamarabb érthetően beszélni kellett megtanulni, mert azt a tudást nem hoztam magammal a „Fertőből”. Ilyesmi hagyta el a számát: „*He, hova mentek? Gyössz akkó? Mécc oda? Vigyázz, elűt az ótó!*” Ez eleinte neveltség tárgya volt, bár jobbára a hátam mögött. Hamar felfogtam, és rengeteg hangos, artikulált olvasással, beszédgyakorlással, szótárhasználattal faragtam a stílusomat, utólag azt mondhatom, hogy – kis túlzással – majdnem annyi szenvedéssel mentem keresztül, mint az egykori athéni szónok, Démoszthenész. Ma is büszke vagyok rá, hogy a második osztályt már úgy kezdtem, mintha kicseréltek volna. És akkor még nem is említettem az „illegális” éjszakai vagonpakolások közbeni ugratásokat, megvicceléseket. Persze, hogy én kaptam a legnagyobb szívlapátot, másfélzer akkora volt, mint az ott dolgozó rakodóké. Kellett az önuralom, hogy ne reagáljak túl a káromra szervezett apró csínyeket. Végül hamar elfogadtak, mert nem siránkoztam, nem veszekedtem, kiabáltam, hanem dolgoztam, az iskolában pedig az osztály egyik jó tanulója lettem. Nemrégiben jó érzés volt részt venni az 50 éves érettségi találkozónkon Szentesen. Ahány életút, annyi meglepetés... Nem kellett szégyenkezniem.

– *Visszatérnék még arra, hogy mi történt a betegeskedő szüleivel, amikor „világgá ment”? Egyedül maradtak?*

– Egy tisztességes cigány családban ez elképzelhetetlen, még akkor is, ha komoly áldozattal jár. Testvérbátyám vette át a családfenntartó szerepet. Korábban is gyakran járt haza, pénzt, élelmiszereket hozott, bevásárolt, akkor is, amikor hárman voltunk otthon. Szép karrier elé nézett, megfelelt az Állatorvostudományi Egyetem és a Zene-művészeti Főiskola felvételi vizsgáin is. Azonban egyiket sem kezdte el, mert hazajött, hogy beteg szülei közelében legyen. Akkor kerültünk fel a faluba, a Kossuth Lajos utcába, ahol mi lettünk az első cigányok.

– *Hogyan alakult az ön mezőgazdasági pályája?*

– A szentesi mezőgazdasági technikum után szaktechnikus, állattenyésztési, állategészségügyi tanulmányok következtek Budapesten, majd Kaposváron a mezőgazdasági főiskola. A munkahelyeim is a képzettségeimhez kapcsolódtak: mezőgazdasági gyakornok lettem Jékén, főállattenyésztő Rétközberencsen, főagronómus Újfehértón. Aztán Budapestre kerültem, a legendás Nagytétényi Sertéshizlalda vezetőjeként évi százhuszezres állománnyal kellett gazdálkodni. Nem voltak egyszerű feladatok, de hajtott a bizonyítási vágy, négy diplomát szereztem, mégis állandóan bújtam a szakirodalmat.

– *Tehát értékes mezőgazdasági karrier bontakozott ki. Mikor, miért történt váltás, hogyan került a képbe a 100 Tagú Cigányzenekar?*

– Fontosak az előzmények. Ilyen nagylétszámú zenekar korábban nem volt Magyarországon, másutt sem sok helyen, de cigányzenekar biztosan nem. A „szikra” Járóka Sándor prímáskirály temetésén pattant ki 1985 tavaszán a budapesti köztemetőben.

A szertartást szervezők jelentős számú zenészt hívtak meg, ám sokkal többen érkeztek az ország minden részéről, több száz muzikus kíserte utolsó útjára a virtuóz hegedűst. Én ebben az időben a Magyarországi Cigánység Kulturális Szövetségének elnöke, a cigánység első számú vezetője voltam. Az emlékek szerint három kiváló zenész, prímások, vezető muzikusok – Berki László és Boross Lajos az Állami Népiegyüttesből, valamint Mészáros Tivadar, a Rajkó Zenekar karmestere – beszélgettek arról, hogy egy nagy létszámú, szervezett, koncertképes zenekart lehetne létrehozni a hatalmas tömeg legjobbjából, ami igazi magyar unikummá fejlődhetne. Akkoriban szerencsére már a múlté volt a Rákosi-korszak, amikor ellehetetlenítették a cigányzenét, úri passzióként bélyegezték meg. Döntési helyzetben lévők is felkarolták az ötletet, és még abban az évben, 1985 novemberében megalakulhatott a Budapest Cigányzenekar Országos Kulturális Egyesület. Ennek keretében jött létre a zenekar. Az egyszerűbb, látványos nevet jóval később választották.

– *Lehet tudni, hogy konkrétan honnan verbuválódtak a zenészek?*

– A többség onnan jött, ahol a szervezők dolgoztak, de akkoriban már egyébként is számos színvonalas művészeti alkotóműhelyből lehetett válogatni. Ilyen volt a Honvéd Művészegyüttes, a Budapest Tánc Együttes, a Magyar Állami Népi Együttes, a BM Duna Művészegyüttes, valamint a Rajkó Zenekar, sőt az 1984-es *Vonópárbaj* (cigányprímás-verseny) győztesei is számításba jöttek, csakúgy, mint az ország legjobb vendéglátós muzikusai. Az említett prímásverseny azért volt lényeges, mert döntőjét a televízió közvetítette, ezáltal hozzájárult a cigányzene rehabilitálásához. Hozzá hasonló 80 évvel korábban volt utoljára, azóta több generáció nőtt fel, fantasztikus tehetségekkel. Az új, száztagú nagyzenekar bemutatkozására az 1986. évi Tavaszi Fesztivál keretében került sor, a frissen átadott Budapest Kongresszusi Központban – átütő sikerrel. A világon egyedülálló produkció jött létre.

– *A siker azonban nem lett tartós. Hogyan értesült erről?*

– Pontosan emlékszem. 1989. június 16-án választottak meg a Magyar Cigányok Kulturális Szövetsége elnökének. Másnap reggel korai vendégem érkezett: Boross Lajos, a „prímás király”. „Nagy bajban vagyunk – mondta –, a Száztagú tönkrement, nem működik. Téged ismerünk, most mindenki rólad beszél, benned látjuk a megmentőt. Nagyon szépen megkérünk, vállald el!” Derült égből villámcsapás! Még az előző nap történéseit sem tudtam feldolgozni, miközben már a másnapi államjogi szigorlat járt az eszemben. De a cigányok híres zenekarát kell megmenteni! Ha nem vállalnám, mit szólnának a muzikusok, akik közé őseim generációkon át tartoztak? És akkor ott, abban a pillanatban nagyon fontos lett számomra „az Ügy”. Mert tudtam, hogy a többségi társadalom jelentős részben a muzikusok révén ítéli meg a cigányságot, s egy zenész életmintát tud mutatni a mögötte maradt testvéreinek. Előttem állt egy nagy lehetőség. Negyvenegy éves voltam – erre az életkorra szokták mondani, hogy ereje teljében. Folyamatosan tanultam, fontos posztokon gazdasági vezetői gyakorlatot szereztem, járatos voltam a közéletben. Új kihívás, elvállaltam.

– *Hogyan sikerült feloldani az imént említett közéleti, illetve tanulmányi ütközéseket?*

– A két elnökség jogilag összeférhetetlen volt. Azonban sikerült meggyőzni a köztszertelenben álló Lakatos Menyhértet, az országosan ismert író, hogy vonja vissza néhány nappal korábbi lemondását, mégiscsak vállalja tovább a szövetség elnökségét, én pedig majd alelnökként segítem. A jogi doktorátusról viszont négy lezárt egyetemi év ellenére lemondtam, mert a zenekar újjáépítése és működtetése annyi feladatot adott, annyi hazai és külföldi távollétet igényelt, hogy nem volt reális nekirugaszkodni a vizsgáknak, a szakdolgozat írásának és megvédésének.

– *Amikor létrejött a Száztagú, azonkívül, hogy imponáló a látvány, szép kerek a szám, mi volt az a plusz, amit a zenekar adni tudott? És valóban mindig száz muzsikusként áll a pódiumon?*

– Az újdonság abban állt, hogy a nagy együttes egy olyan, teljesen új hangzásvilággal jelent meg a színpadokon, amelyre addig példa nem volt. Gondoljunk csak arra, hogy mekkora a különbség például egy húsz dalossal kiálló férfikar és – mondjuk – egy száz fős vegyeskar között. A Száztagú esetében ötvennégy hegedű, tizenkét brácsa, kilenc cselló, kilenc nagybőgő, hat cimbalom, nyolc klarinét és két fuvola szól együtt. Ahhoz sem kell különösebb szakértőnek lenni, hogy érzékeljük, milyen nagy tudású primásoknak kell állniuk egy ekkora zenekar élén. Az ő felelősségük ugyanis, hogy egy szólamként, hibátlanul szóljon a zene, illetve a dallam. A fellépéseken egyszerre mindig százan vannak. Jellemző, hogy például, amikor a Guinness-rekordot hitelesítették, az ellenőrök egyesével regisztrálták a produkcióban résztvevőket, sem több, sem kevesebb nem lehetett, folyamatosan tartani kellett a létszámot. Természetesen a rendelkezésre álló zenészek száma ennél több, hiszen váratlan helyzetekben mindig, minden hangszer esetében szükség van olyan muzsikusra, aki az esetleg hiányzó helyére léphet, aki ismeri a repertoárt. Amikor a zenekar 1986-ban bemutatkozott, a rendelkezésre állók létszáma 138 volt.

– *Ezzel szemben hány muzsikusra számíthatott az újrakezdés idején, illetve kiderült, hogy milyen okok voltak a háttérben?*

– A „beiktatásom” napján negyvenkilencen jelentek meg. Hamar kiderült: nem művészeti bukás okozta az összeomlást, hanem vezetési, szervezési, gazdasági alkalmatlanság. A Száztagút nemzetközi szinten is elismert, kiváló primások, cigányzenészek hozták létre, de nem volt köztük ekkora vállalkozás vezetésére alkalmas személyiség. Ez külön embert, külön szakértelmet igényel, a hatalomnak pedig csak annyira futotta, hogy egy belügyi ezredest tegyen meg vezetőnek. Kis híján kinn is rekedt az együttes Ausztráliában.

– *Mivel kezdte életének új szakaszát?*

– A szakmai munkával nem volt sok tennivalóm, mert a rendszeres próbákat, a gyakorlást, az új számok betanítását kitűnő primások, szólamvezetők, szólisták vezették. Viszont a tervek készítése, a sok irányú kapcsolattartás, a véget nem érő pályázatírás, a működés alapvető feltételeinek megteremtése, valamint a legszükségesebb anyagiak biztosítása temérdek munkát adott. Főleg eleinte a megtartó fegyelem megkövetelése is fontos volt, amely tapintatot és bizonyos szigorúságot is igényelt. Viszonylag hamar

„Élete olyan, mint egy különleges dallam”



A „Száztagú” az Operaházban, 1999



Raduly József könyvbemutatója a Petőfi Irodalmi Múzeumban, 2025



A „Cigány muzsikusok parkja” avatásán, 2013



Érdekvédőként az ózdi cigányok ügyében, 1987



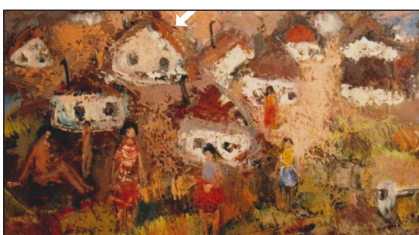
Köszöntő Bangó Margit „koronázásán”, 1997



Cigányvarázs–Kárpátmedencei találkozó, 2023



Bondor Erika, Raduly József –Valentin napi gálán Székesfehérváron, 2017



Kerülő Ferenc festménye: *A gávai cigánytelep* (jelölve a Raduly-család viskója)



Érettségi kép 1966
Raduly József szülei 1970

kialakult a stabil gárda és a működési rend. Ez sem volt könnyű, mert a muzsikások többsége nem főállásban dolgozott a *Száztagúnál*, de az egyre gyakoribb sikerek fedlítették a gondokat – persze, egy ideig. Nagyon fontos volt egy igazságos, egyben ösztönző honoráriumrendszer kidolgozása, amelyhez szakemberek segítségét vettem igénybe. A művészek tényleges tudás alapján kerültek „kategóriákba” – s hogy ez jól sikerült, arra bizonyíték, hogy a rendszer két évtizedig működött, túlélve elnök-menedzseri éveimet.

– *Miből fedezték a kiadásait?*

– Ez alapvető kérdés. Eleinte hazai és nemzetközi pályázatokon nyert összegekből és jegyárakból. Amikor állami rendezvényeken léptünk fel itthon és külföldön, a szervezők állták a költségeket. Ha céges rendezvényekre hívták meg a zenekart, annak díja a közös kasszába került. Ez azonban mindig kevés volt. Szinte tátva maradt a szám, amikor az éves költségvetésben különböző társulatok milliós támogatásait láttam. Nekünk is voltak teltházás sikereink, vittük hazánk jó hírért szerte a nagyvilágban, de a biztos forrás, a költségvetési támogatás számtalan ígéret ellenére nem akart megnyílni. Ez volt az egyetlen – bár lényeges – kudarcom a *Száztagúnál* töltött évek során. (Hozzáteszem: álmom, hogy az Országgyűlés által elfogadott költségvetésben külön soron szerepeljen a zenekar, sok év után éppen most valósul meg Sztojka Attila államtitkár úr hathatós segítségével.) Tehát így, jövedelemkiegészítési céllal kerültek képbe a szervezett külföldi turnék, tulajdonképpen a futballisták „vajaskenyértúráinak” mintájára. Csábító volt az akkoriban ritka nyugati utak lehetősége miatt is, de hamar rá kellett jönni, hogy ez a pálya nem a műkedvelőké, a komoly pénzeket nemzetközi szervező irodák nélkül nem lehet elérni. Itt ismét hangsúlyozni kell, hogy nem a mostani időkre kell gondolni, hanem a rendszerváltás 35–40 évvel korábbi időszakára, amikor minden átalakulásban volt. Végül egy francia impresszárióval kötöttem szerződést, amely több mint húsz évig működött. Az általa szervezett több száz koncert között volt olyan is, amikor a *Száztagú* hatvanezer(!) érdeklődő előtt muzsikált. Részben ez a szerződés biztosította a zenekar folyamatos, magas szintű művészi munkáját, s járult hozzá közvetve a száznál több zenész és családja biztos megélhetéséhez.

– *Kérem, említsen néhány különösen emlékezetes fellépést!*

– Tényleg csak néhány villanásról lehet szó, hiszen vezetésem alatt a zenekar hetennél több országban lépett fel, sokszor Magyarország hivatalos képviselőjeként. Az 1996 évi Világkiállítás Portugália fővárosában, Lisszabonban rendezték. A színpompás esemény megnyitóját királyok, államfők jelenlétében tartották, a programot a népes magyar cigányzenekar nyitotta meg a világhírű tenor, José Carreras fellépésével. A királyok tapsa, a világ tapsa nemcsak a *Száztagúnak*, hanem Magyarországnak is szólt. Egy másik felejthetetlen esemény: az ezredfordulóra érett meg az idő, hogy felvehessem, a Magyar Állami Operaházban még soha nem adott koncertet ilyen nagy létszámú cigányzenekar. Sikerült elérni, hogy a klasszikus zene fellegrárában 1999-ben és a következő két évben karácsonyi gálakoncert keretében fellépjen a *100 Tagú Cigányzenekar*. Fantasztikus jutalomként éltem meg, hogy az élő nemzetközi tévéköz-

„Élete olyan, mint egy különleges dallam”

vetítést, a *Hegedűgálát* elvben kétmilliárd néző élvezhette szerte a világban. És még egy emlék: másfél évtized alatt olyan világnagyságok előtt játszottunk, mint Margaret Thatcher, Mihail Gorbacsov, George Bush. A magyar cigánymuzsika a *Száztagú* révén az ország zenei utazó nagykövete lett.

– *Közben itthon zajlottak a „munkás hétköznapiok...”*

– Így is lehet mondani, de azért voltak még ünnepnapok. Például amikor zenekarunk nemzetközi fesztiválgyőztes volt Japánban (Mion Festival Tokyo) és Franciaországban (Luçon Zenei Fesztivál), utóbbin ugyanazt a zenei kitüntetést kaptuk, mint Luciano Pavarotti. Ünnepe volt az is, amikor művészeink magas állami- és kormánykitüntetésekben részesültek, több mint hatvanan. Ezek és a korábban említett események a legnagyobb rivaldafényt kapták. A háttérben azonban rendszeres képzések, speciális hangszeres kurzusok zajlottak, nagy gondot fordítottunk az utánpótlás nevelésére és a zenészcsaládokra, utóbbiaknak sokszor a családfők távolléte miatt külön terheket kellett vállalniuk. Ezért szerveztünk közös programokat, kirándulásokat. Volt egy kivételes családi alkalom, amelynek különleges története van. A monacói herceg vendégeként szerepeltünk először a nemzetközi hírű monacói golfklubban és a zenekar olyan sikert aratott, hogy több fellépésre visszahívták, egyszer családtagokkal együtt. Kétszáz fővel mentünk Monte Carloba; ez a ritkán utazó feleségek, gyerekek számára feledhetetlen volt. A szórakoztató zenészekből szórakozó zenészekké váltunk ez alkalommal.

– *Összegezhetjük ezt akként, hogy rövid kisiklás után újra a sikerek útján járt a Száztagú?*

– Végül is ez az igazság. Érdemes azonban megemlíteni: maradt idő, energia, hogy segítőtársakkal szélesebb körben népszerűsítsük a cigányzene ügyét, újabb támogatókat szerezzünk. Tizenhét alkalommal szerveztem meg a Nemzetközi Cigány Karnevált, amely minden évben teltházas esemény volt a Margitszigeten, illetve a Budai Parkszínpadon. A magyar nóta és a cigányzene általános presztízse visszaállításának jegyében a *Száztagú* égisze alatt 1997-ben országos tanácskozást szerveztünk, miközben egy évtizeden át rendeztem a Cigányprímások Országos Versenyét, majd a vidéki és a fővárosi prímások és zenekarok fesztiváljait.

– *A múltidézésnek még korántsem értünk a végére, mégis zárjuk le az 1989–2005 közötti évek történetét néhány összegző szám megidézésével, és nyissuk meg a hivatásos politikusi élet történetét!*

– A *Száztagú* mintegy ezerháromszáz koncerten száztizenkét darabot tűzött műsorra, ami önálló koncertszámokat jelentett a hangversenyeken. Sok hanglemez, CD, DVD, hangkazetta, film, tv-felvétel őrizi azokat az időket. A nézők számát felbecsülni lehetetlen. A legfontosabbnak azt tartom, hogy a *Száztagú* több mint másfél évtizeden át életmintát tudott kisugározni a mögöttünk maradt cigány testvéreinknek, a különböző együtteseknek, zenekaroknak. Búcsúzásom idején a zenekar rendelkezésre álló létszáma 189 volt.

– *Miért gondolta, hogy váltania kell?*

– Lényegében nem is váltásról, inkább visszatérésről beszélhetünk. A közéleti munka ugyanis nem volt ismeretlen számomra. 1972-ben választottak meg a Budapesti Cigány Tanács elnökének és országos alelnöknek, eme tisztségeket tizenkét éven át láttam el. Innen vezetett az út a magyarországi cigányság első érdekvédelmi szervezetének elnöki posztjáig; ennek hivatalos neve (még a rendszerváltás előtt) Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége volt. Égisze alatt szerveztük meg 1989-ben a cigány értelmiségiek első országos tanácskozását, kiemelve, hogy értelmiség nélkül nem lehet reális, értékes, hiteles és eredményes politizálást folytatni. Fontosnak tartottam, hogy a cigányságnak ne csak ösztönös politikusai legyenek, mert akkoriban többnyire olyanok voltak, a politikusi munka már akkor többet kívánt.

– *Milyen hiányosságokat látott?*

– Úgy véltem, az ösztönös cigány politikus nincs felvértezve kellő tárgyi tudással, közéleti jártassággal, s csak érzi, hogy szenvedő alanya például a diszkriminációnak. Ám a fájdmát nem tudja másként kifejezni, mint hogy erősebb hangon beszél, az asztalra csap. Nem ismeri a jogi kereteket, a többségi társadalom elvárásait, nem tudja, hogyan kell az ösztönösséget tudatos partneri viszonyra váltani. Azt gondoltam, én felkészültem erre a magasabb szintű munkára, partner tudok lenni a politika alakításában. Ennek ellenére, vagy éppen ezért, a munka mellett újra tanulni kezdtem, ezúttal politikai- és médiaszakértői ismereteket szereztem a Corvinus Egyetem Társadalom- és Politikatudományi Karán. Tehát nem ismeretlen terület felé fordult a figyelmem és nem is nulláról kellett kezdeni. Már 2008 tavaszán meg tudtuk szervezni a cigány értelmiségiek második országos tanácskozását, amelynek a Magyar Tudományos Akadémia Díszterme adott otthont. Ez a fórum szélesebb körű volt, mint a korábbi, mert lényegében a különböző nézetű és világlátású teljes cigány (roma) értelmiség képviseltette magát, az ünnepi előadó tisztét pedig Orbán Viktor, a Fidesz elnöke vállalta. Ez szerencsés fejlemény volt, az újabb miniszterelnöki periódusára készülő politikus felkérte az alapítványunkat (a Művészeti-Oktatási-Kulturális-Közéleti Alapítványt, amelynek azóta is elnöke vagyok), hogy dolgozzuk ki a Magyarországi Cigányság Kulturális autonómiáját és annak intézményi rendszerét. Ez a munka egy 87 oldalas kötetben öltött testet, *Cigány Kulturpalota* munkanéven. Későbbi eredménye a *Ciffra György Kulturközpont* létrehozása lett.

– *Hogyan kapcsolódik ide a világhírű zongoraművész neve?*

– Cigányzenész családból származott, édesapja sikeres cimbalmos volt. Ifj. Ciffra György a *Száztagúval* is kapcsolatot tartott, portréja a zenekart működtető alapítvány tiszteletbeli elnökeként szerepel a Muzsikus Cigányok Parkja emlékoszlopán.

– *Ez utóbbival már meg is érkeztünk hivatásos politikusi életének első megvalósult nagy tervéhez, hiszen a Muzsikus Cigányok Parkjának létrehozása az ön elképzelése. Mi volt az ötlet alapja?*

– A muzsikus roma társadalom évszázadokon keresztül „együtt sírt, együtt nevetett” a magyar néppel. Amikor kialakult a magyar falusi társadalom, abban a cigányprímásnak fontos önként vállalt társadalmi feladata volt: játszott esküvőkön, temetéseken és

természetesen a nemzeti ünnepeken is. A cigány muzsikuskok szerepet játszottak már 1703–1711 között, a II. Rákóczi Ferenc vezetett szabadságharc, majd az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. Régi adósság, hogy nekik rangjuknak, eredményüknek és művészi színvonaluknak megfelelő emléket állítsunk. A magyar társadalomban a cigányok felzárkózásához szükség van társadalmi békére, szimbólumokra, eszmény- és példaképekre. A *Muzsikusk cigányok parkja* ezt a szerepet tölti be. Korábban is próbálkoztam, de eredménytelenül. A reális lehetőséget az adta meg, hogy 2010-ben a fővárosi önkormányzat képviselőjének választottak, és javaslatomat hivatalosan előterjeszthettem. A közgyűlés pedig döntött a Baross utca és a Szigony utca találkozásánál lévő, addig névtelen közterület elnevezéséről, valamint az emlékhely kialakításáról. A Budapest Galéria meghívásos képzőművészeti pályázatán Illyés Antal szobrászművész terve nyert. A parkon átvezető utak találkozásánál négy 2,5 méter magas, háromszög alapú mészkőoszlopot helyeztek el. Ezeket a sztéléket a 2013. október 26-i avatásig nyolc zenész – idős és ifjabb Járóka Sándor, Bobe Gáspár Ernő, Berki László, Pertis Jenő, Lakatos Sándor, Kozák Gábor József és Cziffra György – bronz domborművét, valamint vésett ismertető felirataikat helyezték el. Azóta id. Kathy-Horváth Lajos, Berki Béla, Boross Lajos, Buffó Rigó Sándor portréja és felirata is felkerült az emlékhely oszlopaiba. Még négy hely áll rendelkezésre. Külön szerencse, hogy a közelben troli- és autóbusz-megállóhely van, így a járműveken utazók is hallják az új közösségi tér nevét.

– *Milyen feladatai lettek még hivatásos politikusként?*

– Budapest Főváros Közgyűlésében az Egészségpolitikai és Szociális Bizottság, valamint a Jogi, Ügyrendi, Nemzetiségi és a Vagyonnyilatkozat-ellenőrző Bizottság tagjaként dolgoztam, főképpen ezeken a területeken segítettem. Szerteágazó feladatok. A mandátum lejáratá után újra a cigány értelmiséggel összefüggő kérdésekkel foglalkoztam, minthogy ezt tartom a kulcskérdésnek.

– *Gondolom, a cigány társadalom a rendszerváltás idején gyors felemelkedésben bízott, ezzel szemben inkább vesztes lett. Miért?*

– Éppen azért, amit az előbb mondtam. Nagy létszámról, 800–900 ezer ember sorsáról van szó, amelyet „kívülről” lehetetlen megoldani, különösen fontos, hogy „belülről”, a saját értelmisége is segítse a jobbítást, egyáltalán legyen az számottevő. Ez a réteg azonban nagyon vékony. A gondok sok évtizede azért nem mérséklődnek számottevően, mert a cigányság nagy része felkészületlen, hiányzik az alapkultúra. Lehet azt mondani, hogy például a rendszerváltás váratlanul érte a cigányságot, egyszerűen nem tudott szellemi versenyhelyzetbe kerülni, hogy élete jobbításán változtatni tudjon. De azóta eltelt 35 esztendő! Sok terv született, sok pénzt is juttattak a kormányok e célra, különösen az utóbbi másfél évtizedben. Az eredmény azonban csekély. Ennek szerintem két oka van. Egyrészt nem a legjobbak, a legképzettebbek választódnak ki a vezetői pozíciókra, hanem sokszor a nagyhangú okoskodók. Nem „kirakatcigány” értelmiségiekre lenne szükség, hanem alkotó, környezetüket, gondolkodásukat formáló vezetőkre. Sajnos sok a rivalizálás, hiányzik az egymás munkájára épülő következetesség. Hasonló

gondok tapasztalhatók a többségi társadalom részéről is. A tenni akaró és tenni tudó emberek száma ugyancsak kevés. Még azok sem ismerik mindig kellő mélységben a cigányság problémáinak valós okát, akiknek a feladataik közé tartozna a jobbítás, sokszor csak a felületen vizsgálódnak és felületesen ítélik meg.

– *Mit kellene tenni?*

– Az oktatásra-képzésre összpontosítani, hogy ki tudjon alakulni végre egy nagyobb létszámú felelős cigány értelmiség. Megdöbbsentőek a számok, milyen alacsony az aránya nemcsak az egyetem-főiskolát végzett cigány fiataloknak, hanem az érettségizetteknek, a szakmát szerzőknek, sőt még az általános iskolát befejezőknek is. Amíg ebben nem történik radikális változás, nem is tud kialakulni az a cigány értelmiség, amely magával húzná a most még leszakadókat is. Mert nem arról van szó, hogy a sokszor reflektorfénybe kerülő néhány orvostól, feltalálótól várjuk a mintát, segítséget, hanem a munka sűrűjében dolgozó óvónőktől, tanítóktól, tanároktól, ápolóktól, gazdaszoktól, szakképzett iparosoktól, sőt háziasszonyoktól. Sajnos, ők is nagyon kevesen vannak, s gyakran ők sem azokon a helyeken, ahol a legnagyobb szükség lenne rájuk. A lényeg: tudati fejlődést kell megérnie a roma társadalomnak, hogy tudják, érezzék, maguk is aktívan részt kívánnak venni egymás szellemi formálásában. Enélkül hiába a többségi társadalom cselekvést alakító, gondoskodó segítsége, ha a cigányság nagy többségében nincs meg a változtatás igénye, csak az, hogy adjatok... Ha ez behatol a társadalom legalsó szövegébe, akkor majd várható érdemi változás.

– *Évtizedek óta kapcsolata van, volt a legmagasabb politikai körökkel. Mádl Ferenc köztársasági elnök – professzora a jogi karon – tanácsadói feladattal kívánta megbízni, Orbán Viktor miniszterelnök még pártelnökként alapítványunktól stratégia kidolgozását kérte. Hogyan képzelné el a cigány társadalom életének jobbá tételét hosszú távon?*

– Azért bonyolult téma ez, mert folyamatosan változó környezetet kell elképzelni és hosszútávú tennivalókról van szó. Talán a régmúltban gyökerező példával tudnám ezt érzékeltetni: volt időszak, amikor a cigányok munkáját a többségi társadalom nemcsak hasznosnak, hanem értékesnek is tartotta. Ha például tapasztani kellett a padlást, vályogfalat, a telepről kértek segítséget. Ha vályogra volt szükség, cigányembert hívtak. Ők fonták a vesszőkosarakat, a szakajtókat, készítették a seprűket, ha nehéz fizikai munkához vagy betakarításhoz segítő kézre volt szükség, őket keresték. A falusi munkás cigányokat a település tartotta el, szegényesen éltek, de hasznos tagjai voltak a közösségnek. Ide hoznám a többgenerációs cigányzenészek példáját: többük nagyapja még analfabéta volt, a mai primások többsége magasan képzett, a mai fiatal generáció pedig a Zeneakadémián, vagy jónevű külföldi intézményekben diplomázott. Miért ne lehetne ezt a példát követni a vályogvető, nádfedő esetében: miért ne lehetne unokája kőműves, asztalos, tetőfedő, annak gyermeke pedig technikus, vagy akár mérnök? Ezért szorgalmazom évtizedek óta a tanulás fontosságát, tanulok magam is, támogatom a cigány értelmiség szünet nélküli gyarapodását.

– *Tehát a tanulás, az értelmiség megerősödése a legfontosabb. Milyen általánosabb modellt ajánlott az országos vezetőknek?*

„Élete olyan, mint egy különleges dallam”

– Idealistát. Természetesen nem máról holnapra, de az idő gyorsan telik, még ha nem is mindig akarjuk ezt észrevenni. Jó lenne például tisztázni, hogy a cigánytársadalom gyorsabb asszimilációjára, vagy integrációjára lenne-e szükség. Nem mindegy – én mindenesetre az utóbbi mellett kardoskodom. Ha a kulturális autonómia kérdskörét nézzük, előbb-utóbb szükség lenne saját színházra, nagy együttesre, amely nemcsak a cigányzenét, hanem a folklórt, a tánc- és énekkultúrát mutatná be. Múzeumot kellene működtetni, irodalmi, zenei lapkiadót, valamint hangstúdiót. Cigány-ságkutatókra lenne szükség, országos képtárra, könyvtárra, levéltárra, dokumentációs intézetre. És – természetesen – művelődési, információs központra...

– *amilyen már volt is?*

– Igen, pontosan! Hosszú ideje arról beszélek, hogy ciklusokon átívelő állhatatos munkára lenne szükség, tájékozott, művelt politikusokkal. Olyanokra, akik folyamatosan építkeznek. Az említett témában is az történt, hogy az egyik vezetői csapat (történetesen az, amelyikben én is dolgozom), jelentős összegből Budapesten a X. kerületi Gyömrői úton létrehozott és működtetett eredményesen egy intézményt, a Cigány Információs és Művelődési Központot. Aztán egy másik vezetői csapat kapott bizalmat, amelyik ahelyett, hogy továbbfejlesztette, alakította volna, egyszerűen nem tartott rá igényt. Azóta pusztul, kétszer is leégett. Ez a nagy luxus. Sok példát lehetne mondani, de se kicsiben, sem nagyban nem jönnek könnyen az eredmények.

– *Hivatásos politikusként teljesen elszakadt a cigányzenétől?*

– Ezt nem tudnám megtenni. Annyi a tennivaló, hogy mindig jut feladat, ha más nem, akkor segíteni azokat, akik tenni akarnak. A *Száztagú* után már több idő telt el, mint amennyit velük dolgoztam. Most sokrétűbb a kapcsolat a zenével. Fialat muzsikusokkal létrehoztam a Cigány Filharmonikus Zenekart, és idén tizedik alkalommal *Cigányvarázs* címmel megszerveztem és megrendeztem a Kárpát-medencei Cigányprímások és Zenekarok Fesztiválját. A fővárosi VIII. kerületben, a cigány muzsika bölcsőjében a munkanélküli, egyébként világlátott, kiváló zenészekből létrehoztam a Józsefvárosi Cigányzenekart. Tagjai ebben a formációban fizetést kaptak, amelynek révén visszaállhatott önbecsülésük és tovább növelhettük a cigánymuzsika presztízsét. Ugyanebben a kerületben – ahol most is a legtöbb roma család él –, az Orczy parkban megszerveztem a muzsikus cigányok napját, amikor kikapcsolódhattak, szeretettel, figyelmességgel, változatos műsorral és kitűnő ételekkel vártuk családjainkat, művész barátainkat és testvéreinket, valamint a többségi társadalomhoz tartozó polgártársainkat.

– *Szinte feladta a következő kérdés témáját: legendák szólnak régi híres cigány lakomákról, amelyek képzeletbeli étlapjáról például a cigánypecsényét át is mentették a csárdák és a fényes nagy éttermek is. Ugyanakkor lehet hallani meglepő, sőt megosztó cigány ételekről is. Beszélne ezekről?*

– Elöljáróban annyit, hogy mi, cigányok szeretjük a jó, többnyire zsíros ételeket és kiváltképpen a húst – annak minden fajtáját, minden elképzelhető elkészítési módozatban. A leleményesség határtalan. Talán azt lehetne mondani, hogy köreinkben két-féle „lakoma” van: az olyan, amit szinte a semmiből kerítenek, és az olyan, amelyben

az elképzelhető legfinomabb falatok vannak. Mert a hagyományos cigány családok esetében ma is előfordul, hogy gyakran korog a gyomor, üres a kamra, s amikor pénz áll a házhoz, asztalra kerül apai-anyai, s nem a holnapután a téma. Sokszor mondjuk mi, zenészcigány-utódok egymás elhízottsága láttán, hogy „na, benned is az évszázados éhség tombol...” Persze a kívülállókat sokszor a belsőségek használata osztja meg, a vese, tüdő, pacal és hasonlók, amelyekre sokan hulladékként tekintenek. Ha viszont átlapozzuk évszázadok muzeális étlapjait, azt vehetjük észre, hogy az arisztokrácia asztalain jobbára különlegességként szerepelt például a tüdőleves, vagy épp a szalontüdő. Csak tudni kell jól elkészíteni. Újabban a pacal nagy felemelkedésének vagyunk tanúi elegáns éttermekben is: pacallevés, sült pacal, pacalpörkölt. Régen csak a nagyon szegények és a nagyon gazdagok ették a tőgyét (pörköltként vagy rántva), a kakastaréjt, a bikaherét (pörköltnek elkészítve). Ez azért ellentmondásos, mert kevés van belőlük, egy jószágnak mindössze egy vagy kettő, nehéz hozzájutni. Így aztán már egy közepes asztaltársaságnak is csak nagyobb vágóhidak közelében érdemes kísérletezni vele.

– *Beszélgetésünk során többször említette családját, de szinte mindig a szüleit, a testvéreit, s mindig nagy szeretettel, tisztelettel. Mit osztana meg saját családjáról, feleségéről, gyermekeiről?*

– Nagyon korán, húszas éveim elején, még főiskolás koromban kötöttünk házasságot Dankó Eszterrel. A gyermekáldás is hamar érkezett, József és Adrienn személyében. Különleges volt ez a történet, mert a szerelem mellett közrejátszott egy racionális gondolat is: szerettem volna úgy kezdeni az első munkahelyemen – egyébként állami ösztöndíjasként egy általam nem ismert településen, ahol engem sem ismertek korábban –, mint egy megállapodott családós férfi, nem pedig egy potenciális hódító, mint egy Casanova. Az egyébként jónak tűnő terv azonban nem vált be, több okból. Én rengeteg dolgoztam, maximalista voltam a munkában, kevés figyelem maradt a családra, miközben még össze sem csiszolódtunk. Sok mindent különbözőképp láttunk, bizonyos mértékben talán azért, mert előéletemben nem volt olyan családi minta, amilyenre vágytam, vágytunk. Szüleimmel szeretetben éltünk – egy telepi viskóban. Mi értelemszerűen egy teljesen másféle – talán ösztönösen polgári – életet akartunk, de nem tudtuk, hogyan. Be kellett látnunk, jobb, ha külön folytatjuk. Gyermekeink szakmát szereztek, fiunk a pincér, lányunk a fodrász szakmát választotta, fiatalon mindketten országos szalontánc-bajnokok is voltak. Adrienn később Németországba ment férjhez, a szépségiparban dolgozik, foglalkoztatja, hogy nyugdíjasként hazatérnek.

Magamról sokáig azt gondoltam, hogy a Jóisten az élet egy fontos területén megfedkezett rólam. A munkában sikeres voltam, eredményes vezető, de a magánéletemet nem hatotta át a boldogság. A hetedik évtizedemhez közeledtem már, amikor végre rám köszöntött az érzés, amire fél életet vártam. Egy diplomáciai fogadáson megpillantottam a kamarazenekarban egy gyönyörű hölgyet, aki hibátlan hegedűjátékával, eleganciájával, visszafogottságával egyszerűen elvarázsolt. Az Alba Regia Szimfonikus Zenekar helyettes koncertmestere volt, zenetanár, kiváló hegedűművész. Az ismerkedés gyönyörű évei következtek. Természetesen megmutattam azt is, honnan

„Élete olyan, mint egy különleges dallam”

származom, a nyíregyházi Korona Szállóban pedig felidéztük Krúdy Gyula szindbádi hangulatát, többször közös munkán dolgoztunk, mígnem Bondor Erika 2021-ben, a születésnapomon mondta ki az „igen”-t az anyakönyvvezető előtt. Azóta, már házaspárként is, egymást erősítve dolgozunk közös céljaink, álmaink megvalósításáért.

– *Gyönyörű történet... , fennkölt gondolat. De ha már az imént a finom étkekről beszélünk, zárjuk egy ide illő gyakorlatias kérdéssel az interjút: ha otthon főz a házaspár, kinek a kezében van a „fakanál”?*

– Többnyire ketten „alkotunk”, de Erika hétrétű rétesénél nincs finomabb. Viszont, ha töltöttkáposztáról van szó, többnyire én idézem fel, alapozom meg a szabolcsi íze-
ket és közösen készítjük.

„Élete olyan, mint egy különleges dallam, amely a cigány közösség hangján egyszerre szól harcaikról és győzelmeikről, a zene iránti szenvedélyről, valamint a közösségért vállalt felelősségről.” (*Vizi E. Szilveszter, az MTA volt elnökének előszava az önéletrajzi könyvben*)

*

„Cigánykunyhóból indult, onnan, ahol az ember gyakran nem lát mást maga előtt, csak falakat. Ő mégis álmot látott. És nemcsak álmodott, hanem kétkezi munkával, tanulással, hittel és kitartással meg is dolgozott érte! Könyvet írt az útvjáról. Azokhoz szól, akik nehéz helyzetből indulnak, akik ma még abban az élethelyzetben vannak, amiben egykor ő is volt.” (*Sztojka Attila társadalmi esélyekért és roma kapcsolatokért felelős államtitkár*)

RADULY JÓZSEF muzsikus, üzemmérnök, hivatásos politikus. (Gáva, 1948. március 19. Szülei: Raduly Gyula, Balázs Etelka).

NÉVJEGY

Tanulmányai: mezőgazdasági technikum, állattenyésztési-állategészségügyi szak, mezőgazdasági főiskola, üzemmérnöki diploma. Jogi tanulmányok (4 év). Kiegészítő tanulmányok: MLEE (filozófia, nemzetközi munkásmozgalom szak); gyógypedagógiai tanárképző főiskola (szociális szervezői szak); Corvinus Egyetem (politikai- és médiaszakértő). **Munkahelyei:** Jéke, Rétközberencs, Újfehértó (tsz-ek); Budapest (húsipar); Fővárosi Tanács (idősek otthona Visegrád, igazgató); 100 Tagú Cigányzenekar; Budapest Önkormányzata. **Közéleti szereplés:** cigány érdekképviseleti szervek, parlamenti képviselőjelölt (1994, 1998), fővárosi közgyűlés. **Könyve** (életútjáról): *A cigánykunyhóból Hollywoodig* (Nap Kiadó, 2025). **Kitüntetései** (nem teljes felsorolás): Magyar Köztársasági Érdemrend (1999), Magyar Örökség-díj (2000), A Magyar Kultúra Lovagja (2001), Budapestért-díj (2018).

PAPP LÁSZLÓ
Ártatlan

Reni 5 éves volt. Csöndes, szelíd lány, magának való teremtés. Játékaival óvatosan bánt, gyöngéd érintésekkel, csupa gondoskodó szeretettel istápolta őket. Nagy műgonddal – kora ellenére – alázattal vigyázott épségükre. A szőnyeg közepén ült, és féltve őrzött babáit katonás rendben sorakoztatta maga köré. Mindegyikhez volt egy jó szava, biztató pillantása. Mint egy tyúkanyó, úgy vigyázott csibéire. Bölcs tanácsokkal látta el őket, ahogy a felnőttektől látta ezt. Közel hajolt hozzájuk, amikor a játék hevében rossz fát tettek a tűzre, s ilyenkor anyai, rovó tekintettel figyelmeztette a csínytevőket, - képzeletbeli gyermekeit. Ha nem ért célt türelmességével, akkor ismételtetni kezdte, az édesanyától halott fedő mondatokat:

– Hova sietsz? – kérdezte rosszállóan.

– Hányszor mondjam még el neked, hogy nem szabad! – mondta mímelt indulattal.

– Úgy látom, nem értesz a szép szóból, most megkapod a magadét – suttogetta elharapva az utolsó szavakat, néma könnyekkel a szemében.

Arcához nyúlt, szégyellte magát, rossz volt tegnap. Érezte testén és lelkén a nevelés nyomait. Gondolta magában, biztos rossz voltam, szegény anyuci, pedig úgy szeret, s én mindig haszontalankodok. Ahogy, így esetlen képességeivel fejtegette életét, az egyik baba váratlanul kiborította a képzeletbeli tejbegrízt, s az egész lábos tartalma a hideg kőpadlón végezte. Erélyesen ráförmedt a vétkesre, és irtóztató erővel felképezte, nem kegyelmezett neki. Elhordta mindenféle hálátlannak, ki nem becsüli azt a sok jót, mit szeretett édesanyja ad számára.

– Hálátlan kis dög vagy, s most tűnj a szemem elől – mondta teljes beleéléssel az eltanultakat, kivörösödve a gyűlölettől lihegve.

Megint arcához nyúlt, ismételten restellte magát. Zavartan otthagya babáit, és feldúlva a legközelebbi sarokba rohant. Nehezére esett levegőt venni, valami a torkát szorongatta, dühösen nézett előre, nagyon szomorúnak érezte magát. Bármit tesz, annak mindig rossz vége lesz, ezt érezte. Múltkor édesanyát, most meg szegény babáját bántotta. Büntudat gyötörte, belátta, hibázott, jobb gyereknek, jobb csibe-anyukának kell lennie. Futva szaladt a felpofozott babájához, és engesztelésképpen kedvesen a lelkére beszélt.

– Tudom én, hogy nem úgy akartad te – s közben gyengéden cirógatta a feje búbját, és szóke fürtjeibe hullámokat csavart.

– Legközelebb te is, és én is okosabbak leszünk. Na, jól van, nem haragszom! – mondta felszabadultan.

Önfeledt örömben úszott, megszabadult nehéz terhétől. S ekkor hirtelen egy hang szűrődött megkönnyebbülése közé, hurka testű tacsója, Kiffi vidám vakkantásokat hallatott. El is felejtette, hogy nagy nap a mai, édesapja napja ez. Az a bizonyos nagybetűs szombat, amikor 6 nap után, újra láthatja őt, imádott óriását. S nem a gyermeki képzelet túlzásaival írom le e férfit, hanem termete daliásságát, a valóságot tárom fel az olvasó előtt. Testének minden porcikájából áradt valami mesebeli nyugalom, aki mellett végre Reni is, elnyerheti méltó és várva várt jutalmát. Apja belépett a gyerekszobába, s ahogy megpillantotta kislányát, az szerelem golyójaként süvített feléje. Majomszeretettel csimpaszkodott kezével és lábával, s szorította és szorította, egyre erősebben, oly erővel, hogy elkékülve, szédelegve, a mámorban visszafúrta magát a válás előtti, boldog, közös életükbe, ahol ő sohasem volt rossz és rosszra való.

Apja lefejtette magáról, meleg kezeivel fölemelte és a térdére ültette. A kislány szemei csillagként beragyogták arcát és áhítatot sugárzott szeretett édesapja felé. Már nem számított semmi, a tegnapi verés, a csúnya nagypofon, amit az ártatlan baba kapott, mint szédült méh a nektártól, úgy kóválygott andalogva az imádott közelségtől. Beleszédült, túl sok, emészthetetlenül sok ez a boldogság. Kicsi apró ujjával a borostás arcon táncikált, úgy érezte mintha egy hatalmas sünike ülne apa feje helyén. Békét érzett, ernyedten lógtak a lábai, s hallgatta a mély, bűgő hangot, szája mosolyra görbült és büszkén mondta magában.

– Ő az én apukám!

Gyorsan iramodott az idő, közeledett az este és a búcsú. Közben szél rezegtette az ablakokat, amelyek zörögve jelezték: vihar várható. Öblös esőcseppek kopácsolgattak lassan a háztető cserepeit. Ahogy a természet erői fel-feltámadtak, úgy borult az égboltra szürke fátyola, s itt-ott villanó fény futott egészen a földekig. Leszakadt az ég, a mélyedések megteltek, s kicsiny falusi tengerekké duzzadtak. Reni duzzogott, mint a szeszélyes időjárás, úgy változott ő is, mintha eggyé váltak volna a természettel, mintha egyszerre mutatnák meg borult, sötét hangulatukat. Apja lehajolt hozzá, óvó simogatásokkal csillapította a gyermek viharait, de belőle is úgy hulltak a könnyek, mint az ázott, komor felhőkből az esőcseppek, s aprókat hüppögve, fáradtan remegtek végtagjai. Apja két csókot lehelt orcájára, és elköszönt tőle. Haragudott édesapjára, ki elmegy, cserbenhagyja és vissza sem fordulva, már a kilincset fogta. Lenyomta azt. Túl az ajtón a kapunál járt, Reni hallotta Kiffi vonyítását. Villám dörrenése süvöltött az erdő felől, ahol a falevelek eszeveszett susogása suhogássá állt össze. Lelke háborgott, tajtékozott az egyedüllétől, s szaladt, nem gondolkodott. Röpült, kint találta magát, alakját tompa lámpafény vette körül. Zuhogott, karcos hideg mart testébe, de szíve hajtotta, a kerítés alatti mélyedésen átbirkózta magát és arcát fekete sárral kente be, ruháját a drótszálak cikcakkosra vágta. Vér csöpögött tenyerén, homlokára dörzsölte azt, harci díszbe öltözött. Az utcán bömbölve kiáltott apja után.

– Apa, szeretlek!

Mire apja megfordult, kislánya a testébe csapódott, zokogott, hörögve könyörgött. Nincs mit tenni, visszamentek. Hogyan, Reni nem emlékezett rá, arra eszmélt, hogy édesanyja némán mellette termett, ütlegetni kezdte és szidalmakat szórt rá.

– Hányszor mondjam még el neked, apád elhagyott minket, hányszor, te szerencsétlen! Nem szeret minket! – ordította, kivetkőzve anyaságából.

Fejecskéje előre bukott, nyekkenések csúsztak ki ajkai között, fogait ropogtatta, és egyre kisebbre húzta össze magát. Anyja fáradt, ütéseinek vadsága elillant. Rezenés-telenül tűrte tovább a csapkodásokat, üresen tekintett előre. Érezte, nagyon-nagyon rosszat tett. Sírni kezdett, úgy szeretné semmissé tenni a babával történeteket, úgy vágya rá, hogy szeresse valaki. Babái közé menekült és várta a jövő hét szombatot. Édesanyja közben lenyomta a kilincset és becsapta maga után az ajtót. A gyermek előtt ott tátongott a valóság, egyre szűkebbnek találta játszós szőnyegét.

Szoba

Csendes hétvégi napot szorongatott a szoba négy fala. Bentről egy sötétségbe borult elme, kívülről a nyári kánikula nyomasztotta a helyiség hangulatát. A fülledt meleg és az életuntság egyvelege terjengett minden egyes négyzetcentiméterre. A behúzott sötétítő és a lehunytt szemek komor, borult gondolatokat fialtak, amelyek egy fiatal férfi képzetében cikáztak és nőttek egyre nagyobbra. A pöttömnyi kételyek pillanatok alatt változtak óriási kétségekké, akadályokká, mozdíthatatlan kősziklákká. A terhek súlya alatt az ágyban megadóan, némán tűrte kétségbeeséseinek zuhatagjait, egy többszörösen megtört és meggyötört férfi. S mi volt a szer, mely képes volt a milliárdnyi félelmet kordában tartani, a humor. Mindent ennek segítségével vizsgált, csak így volt hajlandó tudomásul venni halandóságát, vagyis képességeinek és életének végességét. Tudta jól, bármit tesz, elkerülhetetlenül egy koporsóban fogja végezni. Jókedvvel felvértezve fogadta a sorscsapásokat, s rezignált közönnyel a másodperc tört részéig tartó boldog pillanatokot, hiszen számára mindkettő egyenértékű. Mosolyt ültetett minden tragédiára, s bohém könnyedséggel emésztette meg a felnöttséggel járó kötelezettségeket. Már-már gyermeki felelőtlenség itatta át tetteinek mozgatórugóit. Az a fajta férfi volt, aki felismerte, hogy emberi esendőségével elegendő egyszer tárgyilagosan szembenéznie. Ezt követően a legjobb megoldásnak azt vélte, ha elfogadja, hogy a létezése értelmetlen, hiábavaló, és tetteinek az ellenkezője is ugyanazon következményekkel jár. Ebben a légkörben nyitottak reggelt az átszűrődő napsugarak, a csivitelő madarak zsongó énekével, a frissítő hajnali szellővel a kissé száraz, nyomott levegőjű szobába.

A szoba a gazdájához hasonlóan kiélt, kopott, rendezetlen képet mutatott. Nem láttott semmi egyedít, személyeset, ha körültekintett odújában. Nem díszítette a falakat, pucéran fehérlettek, unottan roskadozva, csak egy-egy repedés törte meg a monotonitást. A polcokon vastag, sűrű por telepedett meg a tárgyak körül, így még halványabbá téve a bútortat színét. Személytelen volt minden, bárki lakhatott volna itt. S

ő is csak azért él itt, mert kénytelen volt eltérni, hogy szülei rendelkeztek sorsáról. Áldozatul esett a nemi vágnak, naivan mondhatnánk a szerelemnek, Cupido álnok nyílnak, s szüleinek összerévedéséből gyümölcsként ő fogat és jött a világra.

E napon is a gyümölcsöt nyaldosni, csiklandozni kezdték a langymeleg, úrbéli lángnyelvek, nyiladozni kezdtek szemhéjai és idegpályája megfeszítve készült tudomásul venni, hogy egy újabb ébredés küszöbére érkezett. Nehezen mocorogni kezdtek az élet-erő apró morzsái az elnyúlt testen. Villanó elevenséggel pillanatok alatt szökkent át az álmok tengeréből az ébrenlét valóságos sekély öblébe. Feltámadt, ahogy ő mondaná. Ismét él, ismét küzdenie kell önmagával és morózus, kiégett jellemével. Tapasztalatok láncolatai álltak össze suhanó tétlenséget susogó következtetéseké. Belső, szavakkal nem leírható ösztönei azt súgták-búgták csöndesen és alattomosan, hogy maradjon foglya depresszív lényének. Szuggerálta, csábította ez a torz része a tétlenségre, s igyekezett ördögi terveknek gyökeret verni gondolatvilágának horizontján. Mint polcán a por, személyisége ezen részének félelmes darabja fátolyként vette körül létét, szürkületben és homályban tartva életének minden egyes rezdülését. Ezen a leplen alig tudott átszüremkedni bármi reményteli elképzelés, esélyekkel kecsegtető óhaj, s biztató elgondolás a jövőre vonatkozóan. Vékony kéreg, melyből az idő lassan mérget eregett, s az agyi folyamatokban zavart keltett. Az ágyban feküdve, felébredve, sisteregve, vágtaztak a céltalanságot erősítő elhatározások. Süvítettek, s hiú ábrándot farigcsáltak minden nemes és szép érzésből. Lecsupaszítottak mindent, s pőrén a valóság elé citálták és mikroszkóp alatt élve felboncolták az öröm parányi alkotóit. S az eredmények kiértékelése szinte minden esetben visszarántotta a szoba lakóját kifeküdt párnájába és elnyűtt takarója alá, nyitott szemei pedig rideg hidegséggel nézték a mennyezetet.

S hamarosan kibuggyant lelke legmélyéről a végső megoldás, a felszabadító cselekedet.

– De jó lenne meghalni!

Gyakran kóborolt e mondat reggelente a szája körül, s hagyta el kissé száradt, kipálott ajkait. A szíve facsaródott, hasadt meg minden pirkadatkor. A napfelkelte számára küzdelmet jelentett, harcot, viadalt rejtett önmagával. Megfáradt igyekezettel szokásához híven megkezdte önmaga kezelését, okokat fabrikált, célokat kreált, indokokat koholt, vagyis értelmet adott létezésének. Minden egyes nap birokra kelt a mélyről felfröcsögő, bánatban úszó érzelmi kisülésekkel. Rutinszerűen érvelt hasznossága mellett, megadóan sorolta fel hibáit, és azok elfogadására szólította fel önmagát. Furcsa, groteszk monológba kezdett, s mondandóját csupa közhellyel tarkította. Bebiflázva ismételte az elnyűtt kliséket, hitt abban, hogy a kimondott szónak ereje van. Az elhangzottakat egyfajta programnyelvként használta az életben maradásához. Pedáns alaposággal szüntelenül gyógyítgatta lelki sebeit, s látens isteni mivoltára hivatkozva értelemmel ruházta fel cselekedeteit. A fejében körpályán száguldvá, kettős spirálba csavarodva személyének mozaikdarabjai lomhán közeledve teljes egészévé álltak össze. Mosolygott szánalmas belső vívódásán, s nevetett állapota egyszerűségén. Lassan, de sikerült álarcot öltenie borult énjére, féket tennie, kitörni készülő vágyaira. Természe-

tesen példabeszédei nem voltak elegendőek a nyugalmi állapot eléréséhez. Kondicionálásához alkalmazta a fizikai kimerültséget is. Állandó, rendszeres testedzésekkel tompította érzékszerveit, így egyfajta nyugtató hatása alatt tartotta személyiségét. Kénytelen volt roncsolni, terhelni nagy intenzitáson szervezetét, mivel ha nem tette, elképesztő energiák gyűltek fel benne, s hasadó anyagként robbanásra feszülve aggasztó figyelemmel vártak arra, hogy megkezdhessék pusztításukat.

A fejében cicázó jó és rossz, Biblia-szerű tanmesével szötte körül életét. Egyszerre két főszerepet is vitt, s a premier önmaga színpadán zajlott, amelyre csak ő váltott jegyet. A jó maga Isten, a rossz maga az Ördög volt. Jellemében a jóság messianisztikus méreteket öltött, de bármelyik pillanatban képes volt sátáni lényként, minden sérelmet megtorolni, eleven, lobogó sebet ejteni a hirtelen szeretettből gyűlöltté váló személyen. Önellentmondások között zizegve angyalszárnyakon közlekedett, de patás lábai a földet éréskor mindent szétzúztak. Kentaur volt a maga nemében, seho-va se tartozó, egyedi megismételhetetlen, elviselhetetlen élőlény. Távolról csodálattal adóztak híre előtt, közletről hallgatással vették körül epés megjegyzései miatt. Láta, vagy látni vélte a hazugság csíráit az emberi szemekben, s ha éppen Janus arcának rosszabbik fele uralkodott hangulatán visszaélt az igazság felfedezésével, s nagy kéjjel forgatta meg a képmutatók szívében nyers, s tűpontos véleményét. Kéretlenül, tola-kodó módon vájkált, fülelt és tapintott rá mások gyengeségeire, jellemhibáira, hamis örömet szerezve ezzel önmagának a mindennapokban. A mércéje az emberek megítélésében a tökéletesség volt. Skáláját az évek alatt önmagán finomította. Marcangoló önváddal, túlzó elvárásokkal vizsgálta tetteit és azok következményeit. Kapcsolataiban a megfigyelői szerep következtében az érzelmek képtelenek voltak kötődésé, szeretetté szelídülni. Nem tudott elveszni, feloldódni a kapcsolatokban, a cselekedetekben, nem volt képes csak úgy lenni, lebegni, sodródni az élethelyzetekben. A menny és pokol körtáncának nászából egy amorf gondolkodású férfi jött a világra, ki egyszerre undorodott és csodálta önön teremtményét, vagyis saját magát.

A vajúdó ösztökélések, a bátorító ámitások felkeltették kényelmetlen ágyából és nekiindult a veszélyekkel leselkedő bágyadt szombatjának. S tudta jól kötelessége, hogy éljen, családjá számít rá, miattuk még a szürke, ingerszegény világot is felfedezi, túri a felnőttésséggel járó hajcihőt, bekapcsolódik az örök emberi versenybe. Nem engedhette meg magának vágyai kiélését, személyének felszínre kerülését, elzárta, rejtegetni volt kénytelen perszónájának egészét. Fiatalon felszüremkedett belőle az atavizmustól túlfűtött állati természete, az őszinte édenkerti, semmit nem ismerő, együgyű természeti lény, ki odaadón szeret és számára felismerhetetlenek az emberi tettek valódi hajtóerői. Olyan ártatlanul, csillogó szemekkel nézte szőke fűrtjei alól a világot, hogy számára csak az egyetemes jó létezett. Ha egyetlen egy mozdulattal kéne jellemezni lelkének valódi tartalmát, az egy hosszan tartó, forró ölelés lenne, melyben egyszerre vannak jelen: a szeretet, a vágy és a gyűlölet alkotóelemként. Az évek karmai azonban sebek milliárdjait ejtették idealisztikus, álmodozó szívéen. Megindult a döbbsent felismerés, hogy az emberiség több annál, mit szülei tovább adtak róla útravalóként,

védtelenül dobták oda koncnak, játékszernek és első két évtizede azzal telt, hogy nem csak felnőnie kellett, hanem fokozatosan elpusztítania mindazt, amire oly büszke volt, naivitására, jézusi szemléletére. 30 éves korára a kalandozó évek nyomorúságos sorscsapásai ismét visszatértették oda ahonnan elindult. Jó emberré lett újra, de most már nem csak ösztönszerűen, hanem ráeszmélt, hogy egyetlen célja lehet a létezésnek, másokért élni és önmagunk fejlesztése e célból. Ahogy ő mondaná:

– Nem vagyok jó ember, csak igyekszem az lenni.

Másik fontos bölcsessége, mankója a halál elfogadása és szeretete volt. Felfogta és megértette, az élet értelmét, azt, hogy energiáját a halál állandó, borzongató közelsége adja. A világ ellentétpárok szorításában a térben lovagol a végtelen időben. Ezek lüktetése, pulzálása fejeződik ki a nő és férfi kapcsolatában. S innen karnyújtásnyira újabb filozofikus tényt állapított meg, a szexualitás a kapcsolatok méregfoga, silány parancsolója. A test vágyainak rabja, a szellem fölött uralkodó óriás.

Így, mindezen sztoikus tények birtokában szürcsölte kávéját hátradőlve foteljében, kissé mereven végtagjait nyújtóztatva. Levegővételei és vérének keringése, szívének dobbanásán kívül semmi jelét nem adta létezésének. Végre elméje üresen tátongott, gondolatok nélkül, gondtalanul kortyolgatta fekete nedűjét. Utazott éppen, egyik percből a másikba, ilyenkor önkéntelenül pihent, nem reagált a külvilágra, s ami a legfontosabb belső hangjai sem állították feladat elé. Meditatív állapotában hasonlított egy szélütést kapott idős úrra, akinek üveges tekintetében a csendes, mozdulatlanság tündökölt. Ernyedt bágyadtságában, tudattalanul elveszett rutinszerű tetteiben. Hangok, illatok, színek, formák semmisültek meg, az anyagi és szellemi világ érzékelhetlenné vált lelki és valódi szeméi számára. A nem lét, mámorító pillanatában fürdőzött, mintha kiragadták volna az élők sorából, s társadalmi helyzetéből és lefokozták volna egy tárgyá, melynek legfontosabb tulajdonsága, hogy nincs önálló akarata és érzések sem feszítik belülről, csak egy formába öntött funkcionalitás. Spontán kiszakadását a valóságból egy kérdés törte meg.

– Mit kérsz reggelire? – kérdezte bátortalanul, félénk hangon édesanyja.

– Nem tudom, találj ki valamit, elég idős vagy hozzá! – mormogta mogorván, sértetten az életbe visszacitált gyermek.

Visszazökkenése, öntudatára ébredése, frusztrációval töltötte el, idegennek, tehetetlennek érezte magát, és erőtlennek ahhoz, hogy döntéseket hozzon. Nem kívánt szerepet vállalni életében, elhatárolódna személyétől, de nem teheti meg, hiszen most már tud önmaga létezéséről. Gyorsan, azonnal zabolázta luciferi természetét, szokásos mantráinak segítségével észhez tért, szunnyadó, vulkáni természetét isteni akarattal parancsolóan zavarta el a tudatalattijába. Megkövetelte, hogy szeresse édesanyját, tisztelje őt, fogadja el, hogy a maga egyszerűségével fontos neki, még ha számára a két frissen sült tükörtojás semmit sem jelent. Az örülség határára volt képes sodródni a hétköznappal járó ismétlődésektől. Felkavarta, dühítette az újra-újra visszatérő sablon mondatok, tettek. Érthetetlenül szemlélte az emberek ragaszkodását a rendszerekhez, a biztonsághoz, mintha indirekt módon kerülnék a valódi örömeket, az

ismeretlen felfedezésével járó földöntúli boldogságot. Lassan éveinek gyarapodásával, érzelmentesen vette tudomásul, hogy elképzelései elrugaszkodottak, nem szokványosak. Elfogadta, hogy nem lehet ezer fokon égve, következményekkel nem számolva beleugrani minden újszerű dologba. Beismerte magának, hogy nem normális, reakcióiban semmi törvényszerűséget nem találni. Barbár volt, de igyekezett leplezni faragatlanságát, érzéketlenségét. Eltanulta, megfigyelte, hogy mi az elvárt viselkedés egyes szituációkban. Néha meglepődve tapasztalta, hogy mindaddig, míg kötőféken tartotta szenvedélyeit mennyi szeretet vette körül, s a kezdeti boldogsága ilyenkor, keserű szomorúságba csapott át. Gőgös, arisztokratikus, kimért magatartást vett fel, így távol tartva magától az embereket, egy vastag falat húzott maga köré és várta azokat, kik képesek meglátni őt, a velejéig bántó porhintésen túl. Nem kételkedett értékeségében, hitt benne és meggyőződése volt, hogy kötelessége segíteni másokon, de személyiségének deformitása, annak állandó korholása, elfojtása kimerítették. Ennek kezeléséért súlyos árat fizetett, esztendői vesztek kárba. Egy mondatot nyert azonban az üzleten, egy újbóli iránymutató, józan elgondolást, melynek tartalma higgadságot sugárzott minden egyes részecskéjébe, s ezt súgta ma reggel is az orra alatt.

– Mindenkitől azt várd, amit adni képes és nem fogsz csalódní.

Ilyenkor végtelen bölcsesség áradt át rajta, természeté lágyan belesimult a pillanatba és arca megszépült, pórusai elteltek szeretettel, keblére ölelte volna a világot. Felállt és magához vonta édesanyát, gyengéden meglapogatta hátát és kedvesen rámosolygott. A múlt időben egyre kevesebbet kellett szégyenkeznie forrongó, lappangó, tüzes természeté miatt. Egyedül családtagjai körében sercent ki bőre alól hitvány alakja, akik előtt nem volt képes határt szabni indulatainak. Konstruálásának hiátusa itt szembeötlő volt, mart és rúgott azok felé, kik feltétel nélkül elfogadták és szerették. Tudta jól, ősi erők játéka, a családi kötelék súlyos terhe nem engedi, hogy viselkedése alapján elítéljék, hiszen ő a „hőn szeretett” gyermek és testvér. Utolsó éveiben tételmondataiba beépítette a család szentségét, az ehhez kapcsolódó öngyógyítási folyamatok pedig lassú sikereket értek el. Otthonában egyre kevesebbszer fröcskölt elő keresztjének vaktító fénye, lelkének pöcegödreből alig-alig szivárgott fel fájdalmas bűze. Önkontrollja alkalmassá tették pusztító, határtalan természetének eltüntetésére. Vezérelte tetteit, érzéseit, reakcióit, az élet minden területére kiterjesztette irányíthatóságát, már-már reflexszerűen alkalmazkodott a valósághoz, s meghagyta estére lénye kiteljesedését, de uralta hullámszerű kicsapódásait, lenyelte, magában tartotta gennyes keléseit. Test és lélek sokkolása, kimerítése átlagos embert állított elő a nagyérdemű számára. Azt a luxust, hogy valódi tartalmát a felszínre csalogassa csak barátai körében engedte meg magának, s ezen intim együttlétek mélysége lassan a felszín síkjára kerültek.

A könyvekbe merült, hemperegve önnönmagában, hancúrozott a képzeletében, a meg nem történt jövőben. Itt volt a fészke, ürege, és mint vadállat itt védtelenül hagyhatta sebezhető részeit. Andalogva kószált keretek, szabályok nélkül a betűk halmozában, felvillanyozva olvasta a megkapó történeteket, s végre találkozott olyan személyekkel, akikkel sorsközösséget tudott vállalni. Kitalált személyek, a fantázia szülte

események tartották izgalomban, hozták lázba. Szép lassan megtalálta, kibányászta apró kincseit, feldolgozta és emészthetővé, láthatóvá tette, fénybe helyezte pozitív tulajdonságait. A kultúra, az irodalom vált kiteljesedésének színterévé. Modora, habitusa gentlemani magasságokba szökelltek, finoman adagolta kisugárzását, óvatosan megválasztotta maszkjait, biztosra ment, elfedte ki ő, bársonyba burkolta felcicomázta személyiségét. Egy valamin nem tudott uralkodni, kétértelmű, tréfás megjegyzésein. Párhuzamos valóságában, a materiális térben kifogástalanságát ízléstelen, fellengzős véleményekkel csonkította, amit szangvinikus kritikákkal tett még figyelemfelkeltőbbé. Társas érintkezései ekkor lekorlátozódtak, lesüllyedtek a megbotránkoztatás, az obszcenitás szintjére. Hónapokig tartó kemény munkával, az önmagáról kialakított képet, képes volt, sutba dobni pár percnyi ámokfutással. A sok-sok elfojtás, utat tört magának és morajlások közepette gejzirként leforrázott mindenkit. Láncon tartott vehemenciája, forrásként repesztett apró repedéseket személyiségében, s egy tébolyult fickót ültetett a maga helyére. Besokallt, megcsömörlött ilyenkor, mint egy függő azonnal megvonta magát szenvedélyének tárgyától, az emberektől! Bizonyos időközönként remete módjára, elvonult és hallgatásra ítélte, utasította magát. Felismerte a baljóslatú jeleket, a kielégítetlenség, a mesterkélttség áporodott haragját, a meg nem értettség dühét, érezte, hogy legszívesebben lerombolná a hamis képet. Vágyott, epekedett arra, hogy forgószélként darabokra szakítsa kapcsolatait, igazságérzete szétfelesztette. Szerencsére a pár napos egyedüllétre kárhoztatás, kellőképpen megcibálták oroslán bajszait, s újra civilizálta önmagát, a humor, a bölcselkedő mondatai és testedés hármására támaszkodva újfent nekilódult manipulatív eszközökkel felépíteni, rozoga lábakon álló külső énjét. Számító módon, méricskélte a hízelgő megjegyzéseit, a visszaédesgető mondatait. Akkurátus, fáradhatatlan hozzáállásával sikerült romba dönt nimbuszát helyreállítania.

Harmincas évei elejére odáig jutott önkontrolljában, hogy képes volt általánosságokban fogalmazni, s véleményét olyan köntösbe bújtatni, mely egy koravén, jószívű, tapasztalt férfi benyomását keltette. Sokszor ő maga sem tudta eldönteni, hogy jellemfejlődése ily módon szökött szárba vagy teljes mértékben uralja felforgató természetét. S patikamérlegben képes minden egyes szónak az erejét kiszámolni, természetes érisi, élettani folyamatok teszik enerválttá, higgadtá vagy feloldódott, végleg felbomlott és csírájában eltűnt ördögi vénája. Szeretett önmagáról tényszerű megállapításokat tenni, de e változások okaira ő sem tudott érdemben választ találni.

Ennek tudatában megette és megköszönte édesanyjának a reggelit, s hálát adott a jó Istennek. Bevonult szobájába, kihúzta a függönyt és levett a polcra egy francia klasszikus regényt. Jól érezte magát, úgy néz ki még semmit sem rontott el ma. Megfékezte a fenevadat, domesztikálta, kis ölebként, szorosan húzódott racionális részéhez és megadóan meghúzta magát. A párnákat az ágyában felstócolta és ledőlt rá, bal kezét feje alá helyezte, lábait keresztbe téve kinyitotta „xanaxként” ható könyvecskéjét. A *Szépfű* című könyvet olvasta Guy De Maupassant-tól. A főszereplő egy minden hájjal megkent, törtető XIX. századbéli párizsi férfi volt. Gátlátalan eszközöket felhasznál-

va, gázolt át mindenkin, kikkel megszeretette magát és azok naivitásán felkapaszkodva érte el a társasági élet legtetjét, ahol egyedül szívta keserédes, émelyítő győzelmének illatát. Az olvasó praktikusnak, logikusnak tartotta a francia férfi magatartását, helyénvalónak vélte, ésszerűnek mindenki átverését és kihasználást. Zsigeri viselkedése arra utalt, hogy más pályát nem futhatott volna be, nem tagadhatta meg önző, gyarló, bűnös természetét. A lehetőségekkel, amelyeket az élet elé dobott maradéktalanul élt és szemrebbenés, lelkiismeret furdalás nélkül csak a számára előnyös döntéseket hajtott végre. Mindenki felett, bármilyen eszközzel érvényesítette akaratát. Felhasználta szexuális kisugárzását, s holmi alsónadrággént váltogatta szeretőit, miután használhatatlanná váltak. Simulékony, rókajelleme pedig mindig finom érzékkel kormányozta a végkifejlethez, céljai eléréséhez.

A könyv bezárult, s a szoba négy falán már nem táncolt, se fény, se repedés. Újabb napot élt túl főhősünk. Elbújva egy másik korszakba, oldalakat lapozva pörögtek a napok percei, pergett az idő homokórája, s oda lett ez a szombat is, s nem is volt olyan veszélyes, ahogy azt az ébredés és a rázúduló hangok ciripelték.

Árnyak jelezték esteledni készül, a Föld húzta magára a sötétség takaróját. A Hold az égen meredten várta csillagjait, a felhők szerényen elvonultak és teret adtak a fénygömböknek. Összeállt az éji táj, a férfi figyelte az ablakon kikukucsálva az este kiteljesedését. Benne is fény nyúlt, pislákoló, érezte révbe fog ér, s lassan parttalansága kikötővé alakul. Szépfíúnak látta magát, olyan vonzó férfinak, kiért meghalni készek a nők. Jókedvétől gyengéd mosoly jelent meg a szája szélén. Lefeküdt, békésen elterült simogató gondolataival és lehunyini készült szemét, amikor ráeszmélt önmagára, s megadóan tűrte álomba ringató kételyeit, már nem tartott tőlük, elhaló visszhangként nyelte el őket lelkének bugyrai. Büszkeséggel töltötte el különlegessége, érzékszerveinek fantasztikus kiélezettsége és abszurd képzettársításai. Harminchárom évesen lassan kezdte megszeretni önmagát, az életet elfogadni, az embereket jóságos közönnyel szemlélni. Készen állt arra, hogy belehaljon létezésébe.

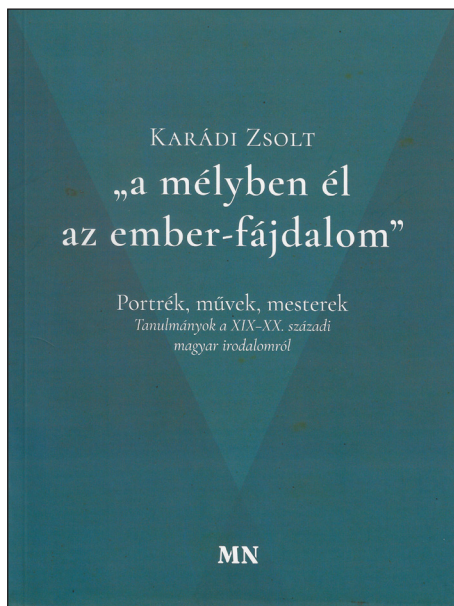
Az óvatos, de kíváncsi felfedező

Karádi Zsolt tanulmánykötetéről

Az irodalom élvezete, befogadása felfedezés. A felfedező útnak indul, vágy hajtja, azt akarja megismerni, amit sejt, azt akarja megtudni, amit érez. Az irodalmi felfedezés is sejtelemből, érzésekből indul. Megrezdül, megmozdul ott benn (talán a lélekben) valahol valami. Valami, ami meghódít bennünket annyira, hogy aztán meghódítására törjünk. Valami, ami szól hozzánk annyira, hogy aztán megszólalásra késztesen.

Karádi Zsolt szorgalmas felfedező. Keveset időzik a parton, gyakran indul útnak. Rendszerint felkérések formájában, megbízásból veselkedik neki, máskor nyughatatlanságból, önszorgalomból. Vannak kedvelt úticéljai, de olykor „szűzi vizekre” merészkedik. Nem csak azért szorgalmas, mert serénykedik, nem tétlenkedik, hanem mert utazásai feljegyzéseit, hajónaplóit közzé teszi a felfedezni vágyók okulására. Az elmúlt mintegy 10 évben menetrendszerűen érkeztek tőle tanulmánykötetek valamilyen tematika köré szerveződve, pl. a magyar irodalom külföldi recepciójáról szóló *Franciák és magyarok* című gyűjtemény; vagy a századelő modernségét pásztázó *Portrék – albumba rendezve: Költők, írók, kritikusok a Nyugat környékén* című monografikus jellegű áttekintés.

2024-ben a Magyar Napló kiadásában jelent meg a sokágu érdeklődését reprezentáló testes és tartalmas „a mélyben él az ember-fájdalom”: *Portrék, művek mes-*



terek című tanulmánykötet, amelynek címlapján van még ez a tematikailag szűkítő behatárolás: *Tanulmányok a XIX-XX. századi magyar irodalomról*.

Ha időbeli behatárolást kellene adnom Karádi Zsolt kutatásainak, a XX. század első felét jelölném meg. Ekkor alkottak a számára kedvesek közt is legkedvesebbek: Áprily Lajos, Dsida Jenő, Ady Endre, Móricz Zsigmond, s a kritikai attitűdjében példaképként értékelhető Schöppflin Aladár.

A könyv címével is megidézett Áprily Lajossal három tanulmány foglalkozik. A szerző vizsgálja az erdélyi származású költő történelemszemléletét, a Trianon-sokk művészi megragadását és pro-

testantizmusának jellegét. A meditatív, befelé tekintő költő, Áprily személyes érzésein, vallomásain át, szellemi elődjei (Apáczai Csere János, Körösi Csoma Sándor, Szenci Molnár Albert) sorsával összevetve értelmezi saját léthelyzetét, a könyv fejezetcímében említett *Két haza között* állapotát. Az elemzett, vagy csak említésként hozott művekben hangot kap „a repatriált alkotó leküzdhetetlen Erdély-nosztalgijája, örökre ránehezülő lelkifurdalása, amelyet átszínez a sajtó szülőföldszeretet, s az attól való kényszerű elszakíttottság lüktető fájdalma.” (302.) Hasonlóan a szellemi előd megidézése, az erdélyi magyarság és magyar erdélyiség tudatának szétválaszthatatlan egységében élő kettősége jelenti a témát, amikor Karádi Zsolt a Károli Gáspárt élesztő, annak tükrén keresztül önmagát is tekintő Reményik Sándorról beszél. Három szöveg foglalkozik Dsida Jenő költészetével. A történelmi távlatok után itt két dolgozatban is a zárt személyes világ került középpontba. Az egyik, a Dsidával foglalkozó szakirodalomban eddig csak érintőlegesen, felvetésekben említett *Hálóing nélkül* című megrendítő vallomáshoz viszi közel az olvasót. Szintén a vallomásos jelleg dominál a Csokonait idéző Dsida-versben, melyet egy tanulmányon belül két szempontból is elmélyülten elemez a szerző. Egyrészt a líraiság jegyeit, a megidézett és a megidéző közti szoros kapcsolatot méri fel, másrészt verstani-metrikai szempontokat vizsgálva rámutat arra, hogy Dsida milyen furfangosan éleszti és ébreszti a debreceni poeta emlékét.

A *Nyugat* első generációjának nagyjai közül számos kiemelkedő alkotóról fest

portrét Karádi Zsolt. Adyhoz, az Adyt övező kultuszhoz sajátos szemszögből közelít, amikor az irodalmi alkotó és a fényképek által sugallt kép összetett viszonyrendszerét analizálja. E tanulmányban, hasonlóan a *Miklós Jutka redivivus* című dolgozat első részéhez, összekapcsolja két szenvedélyét, integrálja a két-fajta képalkotás metódusát, az irodalomértelmezést és a fotográfiát. A képből mint vizuális élményből, ikonográfia fogalomból való kiindulás jelenti az alapját a nyugatosok, Kosztolányi Dezső és Juhász Gyula Mikesről írott műveinek elemző értelmezése során. Beck Ö. Fülöp készítette Mikes-plakettet a folyóirat szellemiségét szintetizáló jelképként tekintjük, ám épp e tanulmány mutat rá, hogy egy-egy egységesítő szimbólum mögött mennyi eltérő erővonal húzódik meg, s mennyire képes mindez átformálódni akár egy költői oeuvre-ön belül. A kötetnyitó *Költők és írók* fejezetben Móricz Zsigmonddal, az író személyes nexusaival, azoknak a Móricz-életműre tett hatásaival két tanulmány foglalkozik. Mindkét személy – akinek Móriczhoz fűződő kapcsolatát górcső alá veszi a szerző – a magyar humor történetének karakterisztikus alakja: Karinthy Frigyes és Nagy Endre. Karádi Zsolt meggyőzően szemlélteti, hogy e két alkotó egyszerre antitézise és kiegészítője Móricz művészetfelfogásának, világlátásának. Meglátásainak jogosságához nem fér kétség. Amit az irodalomtörténész „kislabilizált”, azt ezúttal megerősíti a mindig óvatosan kezelendő visszaemlékező én-elbeszélés is. Karinthy Ferenc mondja egyik interjújában: „Furcsa gén-átütés: Móricz nagyon szerette apámat, és viszont. Ha

van különbség származásban, gondolkodásmódban, attitűdben, írói módszerben stb. stb., akkor Móricz Zsigmond és Karinthy Frigyes a két véglet. S mégis imádták egymást. Emlékszel arra a nekológra, amit Zsiga bácsi írt apám halálakor? Hogy ha megpillantották egymást, nyerítettek örömben. [...] A Rákóczi úton volt egy igen jó kávéház, a Balaton, tulajdonosa a nagyszerű festő, Tihanyi bátyja. Itt találkoztak olykor, s tanúsíthatom, valóban nyerítettek.” (*Kortárs*, 1988/9, 128.) Karádi Zsolt meglátásai felvetnek egy, az igen tekintélyes mérvű Móricz-szakirodalomban kellő mélységben nem tárgyalt témát, az író humorának, humorhoz való viszonyának vizsgálatát.

Zömében a nyugatosok jelentik a témáját a kötet záró, *Kritikák és kritikusok* fejezetének. Ezek az írások „nagy szüzi vizekre” eveznek. A kritikátörténet, ha nem is központi, de nem elhanyagolt területe a magyar irodalomtörténeti vizsgálatoknak. A hatalmas szövegtörzset miatt mindig találni olyan részt, mely felfedezésre érdemes. Karádi Zsolt gyakran irányítja a figyelmünket ilyen részek felé. Krúdy vagy Ady publicisztikájával kapcsolatban születtek lényeglátó tanulmányok, de senki nem merült el a pályakezdő Krúdy vagy Ady színikritikáiban. Mint ahogy a könyvtárnyi Móricz-szakirodalomban is ritkán jelennek témát az író színészportréi és színikritikái. Inkább csak egy-egy probléma feltárása során analógiaként említendőek ezek az írások. Schöpflin Aladár kritikus tevékenysége annyira szerteágazó és gazdag, hogy a teljességre törekvő kiadások és újabb monografikus áttekintés

ellenére mindig felkínál olyan megközelítéseket, amelyek figyelemre méltók. Schöpflin kapcsán fontos kiemelni azt a sorokon átsütő tiszteletet, amit Karádi Zsolt mutat irányában. S ebben nem ok nélkül véljük felfedezni a kérdések megközelítésnek hasonló metódusát. Schöpflinnek, hasonlóan Karádi Zsolthoz – a mediáció az alapállása. A konfliktusok kiélézése helyett a közös pontok keresése, a ki- és megbékítés a szándékuk minikettőjüknek. Abban is hasonlóak, hogy hatalmas mennyiségű elolvasott szöveg, a kultúra minden formájának önkéntelen és/vagy tudatos magába szívása által felhalmozott tudás áll minden egyes kijelentés és határozottan, de aprólékos óvatossággal megfogalmazott ítélet mögött.

A századelő, a XX. század első felének vizsgálata domináns a kötet egészén belül, de a könyv háromkörös címadásának utolsó köre a XIX. századot is megjelöli. A művet nyitó két tanulmányban a nyírségi lírikus, Czóbel Minka életművének kérdéseivel foglalkozik, az anarcsi költőnő kánontalanságának okaihoz, kánonbeli helyének meghatározásához ad koordinátákat. Gyakorló irodalomtörténész számára elkerülhetetlen, hogy nyilatkoznia kelljen nemzeti klasszikusainkról. A 2023-as év két nagy évfordulót is hozott, Petőfi Sándor és Madách Imre születése bicentenáriuma emlékeztünk. Ezen alkalmak jelentették az apropóját a Petőfit és a Petőfi-legenda „áldozatát”, Szendrey Júliát idéző írásnak és a Madách-életművet Schöpflin szemszögéből tárgyaló dolgozatnak.

Az föntebbi bekezdésekben említettek mutatják, hogy Karádi Zsolt kimerész-

kedik szűken vett kutatási területéről, kilép Nyugat korszakából, s iránytűjét kezében tartva magabiztosan tájékozik az azt megelőző korokban is. Ám az irodalomtörténeti hivatás része, hogy évfordulók, aktualitások, felkérések, regionális érintettség kapcsán el kell hajózni másfelé...

A szerző kedvelt időszakához képest időben nemcsak hátra, hanem előre szintén elhagyja a kikötőt. A tartalmas tanulmánygyűjteményben találunk dolgozatot Szilágyi Istvánról, Pilinszky Jánosról, Nagy Gáspárról, Juhász Ferencről. Már megszokhattuk, természetesen ezúttal is gondosan kontextuálva. Például Juhász Ferenc esetén a költő Petőfi-képéhez kapunk támpontot, Pilinszkynek a francia új hullám filmes mozgalma által megindított gondolatiságára reflektál.

Karádi Zsolt óvatos, de kíváncsi felfedező. Útjai során sokszor hagyatkozik más utazók feljegyzéseire, ám bátran veselkedik neki ismeretlen vizeknek. Láthatjuk, otthonos terepét, komfortzónáját nem rest elhagyni, s előző vagy következő korszak jelenségeit vizsgálni. De még ennél is tovább megy. Gondosan navigálva merészkedik más irodalmi vizekre. Jelentős olvasottságot felhalmozva ír a régi magyar irodalom, a korábbi évszázadok történelmi alakjairól. Természetesen a kikötő, melyet elhagy, hogy felfedezést tegyen választott és szeretett témáihoz kapcsolódik. Reményiktől indul, s Károli Gáspárhoz érkezik, Áprilytól indul, de Szenci Molnár Albertnél vagy Opitz Mártonnál vizitál. Áprily protestantiz-

musának ürügyén a reformáció korába kalauzol, a kálvini *Institutio* alapvetését fejtegeti. Ratkótól indulva még ennél is messzebb merészkedik, a nagykallói költő, drámaíró *Antigoné*-fordítását vizsgálva az ókori görög komédia és a késő Kádár-kor párhuzamait érzékelteti, s fordításelméleti és filológiai kérdés fejtegetésébe bocsátkozik.

A fordításelmélet visszatérő témája Karádi Zsoltnak. Szóba keríti Dsida Baudelaire-magyarosítását, a görög tenger mellett ezzel francia vizekre érve. A francia vizeknél nemcsak az onnan ide utat dokumentálja, hanem az innen odaérkezést is. Két tanulmányt szentel François Gachot tevékenységének, aki sokat tett azért, hogy ép állapotba érkezék Franciaországba a magyar irodalom portékája...

Karádi Zsolt könyve gazdag raktárat hozott felfedező útjairól. A 31 gondosan kidolgozott és jegyzetelt tanulmányban a magyar irodalom számos ismeretlen vizén kalauzol. Az, aki maga is az irodalomértés vizére merészkedett – akár csak kezdő felfedező, s még csak a part közelében evez; akár nagyobb erudícióval navigál; akár maga is hajós lévén bartelbe keres árut – nyugodtan rábízhatja magát. Mert a felfedezés, a releváció akkor igazi, ha közös élményt jelent!

KARÁDI ZSOLT: „a mélyben él az ember-fájdalom”: Portrék, művek mesterek. Budapest, 2024. Fókusz Egyesület – Magyar Napló, 488 p.

MERCS ISTVÁN

Álombeli lepkék

Antal Attila verseskönyvéről

Beszélgetés egy lepkével címmel jelent meg Antal Attila nyolc év lírai termését tartalmazó könyve. A Nyíregyházán élő költő, irodalomtörténész hatodik verseskönete négy egységre tagolódik. A *Piros bogycs tűztövis* című nyitó ciklusban tizenöt alkotás található, melyeket a fiatakkornak a jelenig ható emlékei kapcsolnak össze, bepillantást nyújtva a világra eszmélés meghatározó élményeibe és az ihletadó földrajzi helyszínek predestináló szerepébe. Az első vers – *Újhely, Patak, Nyíregyháza* – címében a szerző az életét keretező helyszíneket sorolja, születésének, iskolás éveinek és kiteljesedésének, illetve jelenlegi életének városait jeleníti meg. A konkrét gyermekkori élményektől gyors váltással jutunk el a soráthajlással kettéválasztott megyeszékhelyig (Nyír/egyházáig), s ez az idő- és térbeli utazás adja meg a lírai én számára a saját sors birtokba vételének lehetőségét, az önálló és korlátok nélküli lét tapasztalatát: „tágas az ég felettem”.

A kötet darabjait olvasva szembetűnő az idődimenzió általi meghatározottság. A sorokat áthatja az egyéni élet közelebbi vagy a történelmi korok távolabbi múltja, de ezek a „sors-fossziliák” hatással vannak a XXI. századi ember mindennapjaira is, a művek zárлата többnyire mai léthelyzetekre reflektál. Az idő múlása gyakran az értékvesztés motívumával társul, ami egyéni és társadalmi szinten egyaránt megfigyelhető. Ezt jól érzékel-



tetik a veszteséget, a hiányt és az elmúlást kifejező igék (veszni hagy, porlik, odalett, nem őrzi, foszlott, fogy, tűnik, enyész, illan) és igeneves szerkezetek (elhagyott gyümölcsös, törölt jel). A költői képek is csoportokba sorolhatóak lennének az idődimenzió szerint, közülük több színté évezredes múltba „dermedt” dolgokat jelöl (vén kövek, zárvány, borostyánkő, rom, palimpszeszt, sámán, krónika, karaván). A személyes vonatkozásokon, a felmenők (apa, nagypapa) élet-eseményein túl nem egyszer felsejlenek történelmi kataklizmák, nemzeti megrázkódtatások (galíciai csata, Trianon, Don-kanyar).

A strofikus és astrofikus, de mindenestre verses alkotások közé beékelődik

két prózai szöveg. A *Jó utazni most* akár verses formájú is lehetne, egy nosztalgia-ával teli múltba révedés a gyermekkor világába, a zempléni hegyek közötti erdésztanyára, ahol a „lírai” én időtlen várakozása teremt kapcsolatot az idősi-kok között, összekapcsolva gyermeki és felnőtt perspektívát. A *Látogatók* című szöveg inkább epikus jellegű, s a szerző életét ismerve valós tapasztalatokból építkező, önéletrajzi vonatkozású írás. A régészek 1970-es évekbeli munkájáról, az „országszéli ásatásokról” képet adva funkciója egyrészt atmoszférateremtő, másrészt a ciklusban rákövetkező négy költemény paratextusának is tekinthető. Hiszen ezek – *Ásatás a Vár-dombon, Ezer-évesek, Utolsó munkanap az Árpád-kori temetőben, Sírbeli lócsontok csöndje* – Antal Attila ifjúkori életszakaszának arra az időszakára reflektálnak, amikor a szerző értékes leletek feltárásának izgalmától „égett”. A sorok mögött konkrét helyszíneket is valószínűsíthetünk, a sátoraljaújhelyi Vár-dombon, vagy mai nevén Várhegyen még a közelmúltban is folytak régészeti kutatások; ezek eredményei mind a néhány éve átadott kilátósétány közelében, mind a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeumban megtekinthetők. Árpád-kori temetőkből pedig többet is rejt a környék, legismertebb talán a Karos határában lévő Honfoglalás Kori Temető és Nemzeti Sírkert. A versek hűen visszatükrözik annak a kutatónak a látásmódját, aki tudatában van, hogy múlt nélkül nincs jelen, s hogy ami a kortárs szemlélő számára csupán „pár marék csont” vagy „papírba gyúrve / madzaggal kötözve” raktár polcán porladó lelet a jelennek is üzen, mert a ha-

landóság mellett mindig ott van az örök.

A tudományos diskurzusban vitatott, hogy a történelem mennyire ismétli önmagát, az utóbbi években fellendült transzgenerációs kutatások viszont igazolják, hogy a felmenőinktől örökölt viselkedési és gondolkodási minták a saját életünket is befolyásolják. Az apa-fiú közötti szoros kötődés mellett a fenti problematika aposztrofálódik az *Apa-tájak* soraiban. A szimmetrikus kompozícióban az egyes versszakok variációs ismétlése rámutat, hogy a világ fejlődésével az életkörülményeink ugyan megváltoznak (pöfögő motor – zúgó motor, viharkabát – bőrdzseki), de őseinkhez fűződő kapcsolataink állandóak, létezésünk nemcsak biológiailag determinált, a felmenőink és múltunk nélkül a jelenünk sem bontakozhat ki.

A ciklus címadó darabja – *Piros bogycsüsz, tűztövis* – látszólag egy közismert díszcserjét állít fókuszba, ami a kelta bárd metaforájaként (kert Ossziánja) költészet-jelképként funkcionál, valójában az alkotó/ültető ember szerepére is rávilágít. Termését a szerző vércseppekkel azonosítja – „Fürtökben őrzöd a nyár / utolsó vércseppjeit” –, s ezáltal a rímes helyzetben álló metaforában a halál is kódolva van, amit a következő sor költői jelzője (hamuszín köd) tovább erősít. A kétstrófás kompozíció az élet és a halál, a mulandóság és az öröklét ellentétére épül, melyeknek a kontrasztját a soráthajlások kiemelik. A vér motívuma a kötet több versében előfordul (csupa vér ős, vériz a számban, véremig csontomig, véredbe hatol, csillag fehér vére, vércseppnyi láng, fejre áll a vérben is), köztük a többnyire új összetétellel lét-

rehozott egyéni szóalkotásokban (alvadt-vér-éj, vérlucskos áldozatként, vérködön áttűnik, alvadt-vér-éjszakában, alvadt-vér-pecsét) olyan szavakkal társul, amelyek a félelmet fokozva mutatnak rá az elmúlás megmásíthatatlanságára. Az említett szöveghelyek egy részét intertextuális kapcsolat köti össze az Antal Attila-poétikára ösztönzőleg ható József Attila-, Pilinszky János-, Nemes Nagy Ágnes-költeményekkel.

A második ciklus (*Korok*) huszonöt verse számos pontban rokon vonásokat mutat a fentebb említettekkel. Már a címből következik az idődimenzió általi meghatározottság, ezen belül pedig egy kronologikus rendet is felfedezhetünk. A ciklusnyitó *Őskikelet* sámánja egy archaikus kor képviselője, az ősi török törzsek (*Türkök*), a kaftánt viselő lovas (*Krónika-töredék*), a jurtákban lakó népek (*Nomádok esőben*), a prédát hazahurcoló nomádok (*Pogány kalandozók*) már a középkor jellegzetes alakjai. De találkozzunk ebben a részben monoton menetelő tevekaravánokkal (*Karavánutak*), a híres velencei kereskedő, Marco Polo útítársával (*Velencei tér*), megtért középkori vándordiórákkal (*Remetévé lett goliárd naplójából*) és vágánsköltővel (*Sokat próbált cimbora imája*), majd a XVI. századi magyar valóság elevenedik meg (*Lovaglás délnek, Prédikátor a hódoltságban, Keleti tartomány*), s Rimay János, a késő reneszánsz legjelentősebb hazai íróegyénisége is ezt a kort idézi (*Panaszos ének, Rimay János szavai tanítványához*). A sárospataki vár és a kollégium aranykora (*Klasszikus május-este Patakon*) szintén a XVI. századhoz kötődik, a versben megjelenő Megyer-hegyi kőfejtésnek ugyancsak ez

a legintenzívebb időszaka. Valójában már huszárság is létezett ekkor, de a kék öltözet (mente) és a trombitászó későbbi korra (XVIII–XIX. század) enged következtetni (*Huszáros idők rondója*).

Arany János pesti megjelenése (*Arany János Pesten*) egyértelművé teszi az ábrázolt időszakot, s ugyanígy Gárdonyi Géza szerepeltetése (*Gárdonyi jegyzete utolsó fényképéhez, Az én falum szerzője*) is illeszkedik a lineáris időrendbe. A Krúdy Gyula emlékének szánt verssel (*Békebeli ősz a borvidéken*) még tovább lépünk az időben, a Bene Jánosnak dedikált költemény (*A Nagy Háború emlékfalára*) pedig már egyértelműen a XX. századra, s annak világméretű konfliktusára nyit perspektívát. A szövegeket olvasva olyan érzésünk támad, mintha a szerző „végigcsavarogná” az emberiség történelmét, de nem törekszik teljességre, s tollát nem is az objektív valóság megragadásának szándéka vezeti, sokkal inkább hangulatok közvetítésére, pillanatok megragadására tesz sikeres kísérletet. Időszemlélete gyakran természeti jelenségek megfigyelésén alapszik, s benne az előre haladással párhuzamosan a ciklikusság is jelen van (*Csavargódal*). A ciklusnak címet adó és azt lezáró alkotásban (*Korok*) a számba vett régészeti korok fogaskerékszerű előrehaladása a vaskornál megtörik, s egy tipográfiai is jelzett váltást követően a saját jelenünkre ismerhetünk a „támasztalanság korában”. A modern kor kiismerhetetlensége, látszat valósága és tűnékenysége (buborék-világok) is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a kötetben szereplő alkotások írója az igazi értéket a múltból eredezteti, különös vonzódást érez a régi korok kultúrája iránt, s

egyben elmélyült ismeretekkel is rendelkezik ezen idők történelméről és művészetéről. A versbeli megszólalás gyakran valamilyen felvett szerepben történik, amit helyenként a cím alatti megjegyzés egyértelműsít (*Marco Polo elveszettnek hitt útítársának leveléből, Egy császári tanácsos leveléből, Ismeretlen olvasó bejegyzése egy nyútt Carmina Burana-kötet utolsó lapján, Yorik átváltozásai avagy az út a magyarrá lett Yorick, azaz Kormos I. felé*), máskor a cím vagy a kontextus segít a lírai alany beazonosításában (*Idős lovag barátokzik a halállal, Remetévé lett goliard naplójából, Lovaglás délnek, Arany János Pesten, Gárdonyi jegyzete utolsó fényképéhez*). A „Rimay-versek” esetében nemcsak szerepversre, de stílusimitációra (pastiche) ismerhetünk. A maszkos-költéssel való játék együtt jár a különböző nyelvi regiszterek és kifejezőeszközök keveredésével. Ez a változatosság nemcsak a művek tematikájában, hanem a formaiságában is megmutatkozik.

A harmadik ciklus címében a személyes névmás ragozott alakjának kétváltozatúsága – *Róla(d)* – a másik nemhez fűződő kapcsolat távolságtartóbb és közvetlenebb jellegét egyaránt megengedné, a versek nagyobb részében azonban a fesztelen odafordulás dominál, amit a 2. személyű igeragok (ülsz, bújsz, szólsz, hagyod) és a birtokos személyragok (szobádban, szavad, ágyadba, szívedből) is érzékeltetnek. A szövegeket áthatják a testiség dimenziói (arcod, szíved, hajad, tenyered, orrod, szemed), s a korábbiaktól nagyobb szerep jut a különböző érzékelési területeknek (forró, hideg, farkashangú, selymes, fűszeres, bársonyos, vériz, füstölgő, vasszagú, halk, dús) és a

színeknek (kék, fehér, piros, vörös, zöld, sárga), melyek közül hagyományosan a szerelmet és a szenvedélyt jelképező piros a leginkább domináns (piros tajték, piros vág, piros rúzs, piros csizmám). Az összetett érzések kifejezéséhez jól illeszkedik a szinesztéziás képek alkalmazása (selymes hangok, fűszeres mező), melyek között meghatározóak az egyéni költői szóalkotások (zúzmarazüst, sárirúzs csavargás, selymes barkafények, füstizű percek, nyálkás magány, vasszagú reggel). Helyenként ellentétes motívumok (apró-tágas, tél-tavas, nevetés-szomorúság, fent-lent, kint-bent, sztráda-dűlőút, lárma-hangtalanság, hideg-tűz, piros-fekete, álom-ébredés) válnak versszerzővé, s a költemények hangulatának alakulásában meghatározóak a külső környezet jelenségei, az időjárási elemek (pára, köd, szél, olvadás, zúzmarazüst, fagy, eső, harmat). Gyakran alkalmazott eszköz az évszakmetaforika, többször megjelennek hónapok, a verscímekben évszakok (*Télelő, A trubadúr télen, Lantfutam a nyári hölgyről, Koraősztök a kertben veled, Őszi harmat után*). A táj és annak szimbolikus jelentései szubjektum és objektum egymásba kapcsolódását indukálják. A helyszínek között itt szintén előtűnnek az életrajzból ismert vidékek. A zemp-léni hegyek világa évtizedek múltán is ihlető erővel bír (*Mondóka*), de a természeti környezet mellett ott van a szerző jelenkori, városi életterének épített környezete is: „[a] lakótelepen / sárgult fű, por, szemét” (*Távolléted tizedik napján*). S nélkülözhetetlen az a miliő, ami közel negyven éven át munkahelyül szolgált (*Egyetemi dohányzóhely*). Emblematikus helyszínek, amelyek lehetőséget terem-

tenek két ember találkozásának, egymásra találásának vagy épp a hiányuk átélésének. Bár a szerelem önmagában is misztérium, magában hordozza a szakrális emelkedettséget, a versszövegekben néhol felbukkannak a szakralitás jelentésmezejébe tartozó szavak. A *Rigmus a mélyből róla* című költemény műzsáját jelölő metaforák közül a lilium a kereszténység szimbolikus virága, összetett jelentésű, de leginkább ártatlanságjelkép. A legfontosabb keresztény ünnep, a húsvét azonosítóként való használata (húsvétom ő) szintén érzékletes stíluseszköz, csakúgy mint a rákövetkező ikon-metaphora. Ez utóbbi azért érdekes, mert elsődleges jelentésében is összetett tartalmú, nemcsak gyönyörködtető, hanem etikai üzenetet hordozó alkotást jelöl. A szó a ciklus egy másik versében (*Távolléted tizedik napján*) is előfordul egy szokatlan költői jelző kíséretében (derűs ikon), ami valószínűleg a versbeli látomásban megjelenő képről tükröződő kisugárzást, életigenlést jelenti. Egy másik vers címében (*Esős advent régen és most*) a liturgikus év első időszaka fordul elő, majd a szövegbeli égi lény (angyalod) kétszeri szerepeltetése szintén a transzcendensre irányítja a figyelmünket.

Már az előző ciklusban felbukkant egy élete végére készülő lovag (*Idős lovag barátokzik a halállal*), akinek léthelyzete a középkori udvari szerelem jellegzetességeit mutatja – „legyek fűszál / haján hölgyemnek / ki ül más asztalánál” –, hasonlóan ebben a ciklusban is megjelenik a lovagi költő, illetve a lovagi líra, aminek állandó témája a vágyako-

zás (*A trubadúr télen, Évődő trubadúr*). A korszak művészete iránti tisztelet és a „trubadúr-maszk” felpróbálása már a szerző korábbi kötetében (*Havak elé*) is meghatározó volt, amiben teljes ciklust (*A trubadúr utolsó dala*) szentelt ennek a tematikának.¹ Valójában egy ilyen költői játék a cikluszáró vers (*Orpheusz jelenkori álma Eurüdikéről*), aminek csak mitikus szereplői vezetnek vissza az antikvitásba, és csak a versformája (nibelungizált alexandrin) idézi a középkort, a címbeli jelzőnek megfelelően egy modernkori párkapcsolat emóciói tárulnak fel benne. Szóhasználatában megférnek egymás mellett a régies (hon), a választékos (hatalmam megkopott), a szleng (lógjunk együtt az utcán), a népnyelvi (dús berekben) stílusminősítésű szavak és egyéni szóalkotások (fényküllők).

A legtöbb alkotást tartalmazó kötetzáró ciklus (*Hazai változatok*) versei között már kevésbé szoros a kapcsolat, legalábbis tematikai összefüggést nehéz kimutatni. Néhány alkotás (*Sorok egy online panaszkönyvből, Bujdosni? Hova?, Előérzet, Mamutok*) jellegzetesen modern kori problémákra reflektál, olyan, a gazdasági-technikai fejlődéssel együtt járó jelenségeket állít pellengérré, amelyek megnehezítik az élet teljességének megélését, korlátozzák az egyén szabadságát, veszélyeztetik környezetének és saját magának egészségét. Egyszerre szólal meg ezekből a művekből a féltés és a figyelmeztetés, hogy ismerjük fel a „baljós jeleket”, mielőtt még nem késő, mielőtt „humán-programját” kivezetné az idő. A megjelenített problémák egy részére

¹ ANTAL ATTILA: *Havak elé*. Nyíregyháza, 2015. Örökségünk Könyvkiadó Kft.

a szerző már az előző kötetében szerette volna ráirányítani a figyelmet, ahogy azt recenzense, Oláh András is kiemeli: „A költemények jórészt annak a fájdalomnak adnak hangot, amit a napjainkban tapasztalható nihil és kiüresedés látványa gerjeszt. [...] A ránk telepedő látszatvilág harsánykodása mellett [...] a bulvárosodás és a morál teljes megsemmisülése jelenti a fő veszélyt.”²

Ebben a ciklusban is számos versnek az ihletforrása a tágabb értelemben vett szülőföld, illetve az élőhely. Az északkelet-magyarországi kistájak – Hegyalja, Hegyköz – (*Borvidék, Hegyközi patak partján*) mellett feltűnik a Nyírség (*Nyári nap a Nyírségben*), és ennek északnyugati peremén fekvő, gazdag múltú települése, Szabolcs (*Földvár a Tisza-parton*), de nem képzelhető el ez a táj a „barna Bodrog” (*Betegágy-szigeten, Olvadás a Bodrog vidékén*) és „sápadt nővére”, a Tisza (*Nyári sorok a Tisza mellől*) nélkül sem. Újra megmutatkozik minden évszak, sőt egyes hónapok újabb és újabb árnyalatai is felsejlenek (*Kavafiszi augusztusvég, Október levelei, Február*). A versek között jól megfér egy prózában írott, de erőteljes líraiságú emlékezés (*Arcunkon gyertyafény vibrál*), egy személyes hangvétélű szöveg, ami ha strófákba lenne szedve, a családi líra körébe tartozna. Az előtte álló verssel (*Erdészálmom*) együtt tisztelgés ez egy olyan felmenő előtt, aki a megváltozott körülmények között is hű maradt elveihöz, s akit még akkor is sajátos kapcsolat fűzött hivatása helyszínéhez, amikor már „csak álmában hallotta, miről pusmog a nyár végi bükkös”. A ciklus utolsó versei

szintén tiszteletadások, konkrét, de még élő személyeket felidéző szövegek, amit a dedikáció (Márkus Bélának), illetve a verscím (*Bajtársi sorok a hatvanéves Kődöböcz Gábornak*) tanúsít. A *Veteránok* című tréfás hangnemű költeménynek pedig több megszólítottja van, hiszen Antal Artilla mindazokat az élő szerzőket alkotásra hívja, akik szerepeltek a *Hogy a virág megmaradjon* című, szabolcs-szatmári költők antológiájában. A ciklus-, és a kötetzáró vers (*Sztélé*) az individuális líra darabja, s egyben esszenciája is a verseskönyvnek. Benne az idő végessége tudatában élő embernek a teremtett világ szépségére való rácsodálkozása, s a szeretett szülőfölddel való egyesülés vágya aposztrofálódik.

Végül érdemes a ciklus azon versének (*Beszélgetés egy lepkével*) figyelmet szentelnünk, amely a kötet címét kölcsönözte. Ez a cím többirányú asszociációt is lehetővé tesz, de talán nem csoda, ha Kabdebó Lóránt tanítványaként és a Miskolci Irodalomtudományi Doktori Iskola egykori hallgatójaként nekem rögtön Szabó Lőrinc híres filozofikus verse, a *Dsuang Dszi álma* jutott eszembe róla. A két mű közötti intertextuális viszony léte még inkább megerősítést nyer, ha a cím alatti zárójeles megjegyzést (*XXI. századi álmom*) is figyelembe vesszük. Bár a két versbeli álmat több mint 2000 év választja el egymástól, az értelmezés kulcsa ugyanabban a motívumban keresendő. A versí én mindkét esetben ismeretelméleti problémával szembesül, s be kell érnie a bizonytalanság tapasztalatával. „Egyre bizonytalanabb vagyok” – mondja a

² OLÁH ANDRÁS: Téli szürküllet. Partium, 201. tavasz. 94–95.

Szabó Lőrinc-mű lírai alanya, az Antal Attila-vers beszélője pedig így fogalmazza meg a zárlatban útnak indulása célját: „s elindultam az idegenné kopárult vidéken, / hogy kétségeimet bizonyosságra cseréljem.” Antal Attila költészetében folyamatosan jelen van ez a szándék, szeretne bizonyosságra lelteni, szeretne olyan támpontokat találni, amelyek lehetővé teszik a megváltozott világban való tájékozódást, az értékválságban élő ember tudatos és időtálló értékválasztását. A fogódzókat viszont mindenkinek magának kell megkeresnie, ahogy a műalkotások befogadásában is elvitathatatlan a szubjektum szerepe.

A kötet verseiben a központosítás gyakori hiánya és a soráthajlások nagy száma egyaránt intenzívebb befogadói aktivitásra ösztönzik az olvasót. A szövegek bővelkednek olyan képekben, amelyek a biztos alap, a stabil pont, a tisztánlátás hiányát közvetítik (füst, köd, gőz, pára, eső, felhőpaplan, homoktenger, homály). A képlékenység, a homályosság szorongással tölti el az egyént, gátolja a perspektivikus gondolkodás kialakulását és az értékek felismerését. Ez megnyilvánulhat abban, hogy a versbeli én korlátolt érzékelése okán nem ismer fel valamit/valakit (nehéz megkülönböztetni / a kirándulót a hajléktalantól), vagy a műben megjelenített alak nem tudja célba juttatni mondanivalóját (fújja a rekedt trombitát / de üzenetét nem hallja / a hegyeken túl / a világ). A Fekete József festőművész által tervezett borító hangulata hűen érzékelteti, hogy az emberi létezés titka ugyanolyan talányos és nehe-

zen megragadható, mint a szerző szemléletes motívumának számító mocsárrétek és lápok misztikus atmoszférája.

Ahogy a kötet fülszövegének ajánlójában Jánosi Zoltán összefoglalja, ezek a versek „katasztrófákkal, összeomlásokkal, félelemekkel, de új élményekkel is telítődő mai emberi helyzeteket” mutatnak fel okulási mértékül is szolgálva a jelennek.³ Ez utóbbi célzatot azért is fontos hangsúlyoznunk, mert általa válik nyilvánvalóvá a költészet cselekvő szerepében való hit, az irodalomnak a világ megváltoztatására irányuló törekvése. Amíg az álombeli lepkék a maguk igazában való hit birtokában továtűnnek, a környezetét alakítani kívánó embernek nem marad más választása az útra kelésnél és a bizonyosság keresésénél.

ANTAL ATTILA: Beszélgetés egy lepkével, Nyíregyháza, 2023. Szerző, 107 p.

NAGY BALÁZS

³ JÁNOSI ZOLTÁN: Fülszöveg. In: Antal Attila: Beszélgetés egy lepkével. Nyíregyháza, 2023. Palaház Kft.

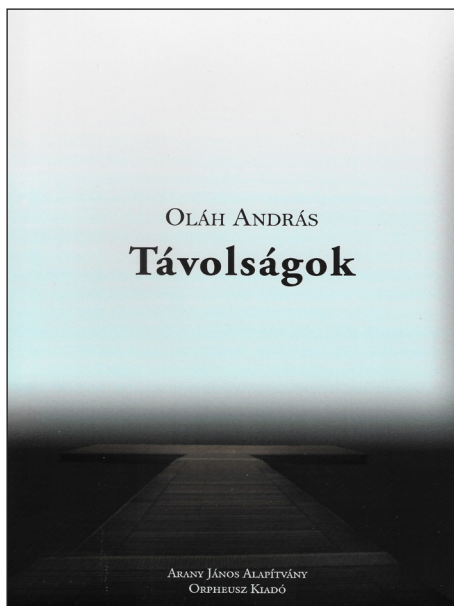
A lírikus prózája

Oláh András könyvéről

A Ratkó József-, Ady Endre-, és József Attila-díjas Oláh András költő 2025-ben prózakötettel jelentkezett. A korábbi, emlékezetes könyvekben (*Álarc a csönd* – 1997, *Fagyöngy és jégcsapok* – 2005, *Gyalogáldozat* – 2007, *Idegen test* – 2013, *A szökevény / Az utolsó játszma* – 2014, *Április bolondjai* – 2017, *Fagyponat alatt* – 2020) megrajzolt jelentős lírikusi életmű a kiadvány lapjain új dimenziókkal gazdagodott. Ami e gyűjtemény kapcsán mindenekelőtt kiemelendő, az a társadalmi érzékenység mellett a szövegkezelés, a drámai sűrítés technikája.

A kötet tizenkilenc novellát és egy testesebb kisregényt (*Távolságok*) tartalmaz. (Azon lehet gondolkodni, hogy nem lett volna-e szerencsésebb a hosszabb szöveget külön kiadni; a művek azonban így is egészket alkotnak, valamelyest értelmezik egymást, s narrációs technikájukat tekintve a rövidebb munkák így is egybevágnak a nagyobb lélegzetűek világával.)

Az olvasó számára azonnal szembe ötlő Oláh vonzódása a realista ábrázoláshoz. Írásai napjaink olykor megdöbbenő, olykor felkavaró világáról hoznak hírt (*Szavak nélkül, Bajbarát*). Több hőse a társadalom peremvidékéről származik, az általuk megélt konfliktusok életük határeseteményét jelentik (*Lajoska, Megsebezve, Rekviem*). Oláh András biztos kézzel láttatja végletes (olykor végzetes) tetteiket, amelyek gyakran hétköznapi összeütközésekből fejlődnek ki (*Bátor-*



ságpróba, Nincs idő). A változatos cselekményű írások gondos alkotónak mutatják: olyanoknak, aki – miközben alapvetően a „hagyományos”, poentírozott novellatípust kedveli, aközben – ügyel szövegei sokoldalú narrációjára is.

Figyelemre méltó, hogy az alkotások között van néhány, amelyben szerepet kap a börtön (*Az első nap, Lajoska*). Ezekben a bűnös nem elvetemült gazember, nem aljas indokból elkövetett cselekedet miatt kerül fegyházba. (Ez a *Távolságok* című kisregényben mutatkozik meg leginkább. Emé szövegtípus terherbíró képességét itt az egyes szám első személyű beszéd mód teszi próbára. Ez a megoldás juttatja a katarzis közelébe az

ereit felvágó diáklány történetét a *Mulasztásainkban*.)

A tizenkilenc novella között akad három-, négy-, és van nyolc oldalas is (*Rekviem; Szavak nélkül, Munkakapcsolat, Kisjutka; Bátorságpróba*): Oláh érezhetően nem kedveli a Krúdy-féle, többszörösen összetett mondatokból építkező, burjánzó bekezdéseket. (Lényegre törő közlései, tömörítésre törekvő megoldásai között két esetleges hatás észlelhető: Déry Tibor *Szerelem* című elbeszélésének szabadulás-jelenetére emlékeztet *Az első nap*, illetve Krúdy Gyula híres Szindbád-történetét [*A hídon*] evokálja *A híd* című novella – ám Oláh András ezekben a textusokban sem imitálja a szerzők stílusát.) A realista írói attitűdhez hozzátartozik az előadottak jelen idejűsége: az írók csaknem mindegyike napjainkba vezet. (Egyetlen mű, az *Örült idők* játszódik a második világháború idején. *A karikásban* a narrátor a *hajdani* kisfiú gyermekélményét vetíti elénk.) A rövid szövegekben a mából kimetszett életmozzanatok villannak fel (*Bajbarát, Mégsem, Korlátaink*); a *Távolságok* nagyobb időtávot fog át, ám benne ott lüktet az utóbbi fél évszázad mikro-történelme is.

A valóság és a fikció keverésének sajátos eszköze az, amikor a szerző alakjait létező és nem létező településeken (Nyírkáta, Hajdúnánás, Debrecen, Aggtelek, Los Angeles, Szalka, Szamosegyháza, Kisberek, Keremend) szerepelteti. Ezzel a gesztussal sikeresen távolítja el a figurákat attól, hogy históriájukon pontosan számonkérhető legyen a valóság. (Az írói igazság egyébként sem függ attól, hogy a bemutatott világ mennyire azonos a

befogadó által tapasztaltakkal.) Azaz eljátszhatunk azzal az ötlettel, hogy a vázolt események akár *így is* történhetek volna. A novellák legtöbbször inkább tragikus irányba tart; egyetlen írás van, amely az abszurd felé hajlik (*Szombat esti meglepetés*). Úgy is mondhatnánk, hogy Oláh sokkal inkább a drámai, mintsem a groteszk, vagy az abszurd léthelyzetek megragadását vállalja.

A *Távolságok* című kisregény Oláh Andrást kiváló epikusnak mutatja. A sokféle indázó családtörténetben a fiú csak a tizennyolcadik születésnapján tudja meg, hogy édesanyja nem az a nő, akit ő addig annak hitt: a szülők ekkor vallják be neki az igazságot az apa meghalt szeretőjéről, aki az ifjú valódi anyja volt... A hat fejezetre (*A fiú, Anikó naplója, Az apa, Az anya, A lány, A fiú*) tagolódo eseménysort Oláh nem „lineárisan” írja meg, hanem a történeteket a szereplők különböző nézőpontjai felől láttatja. A drámai fordulatokban gazdag, érzelmi hullámokat görgető sorsrajzban az 1970-es évektől kezdődően kapunk pillanatképeket az apa és az anya életének alakulásáról, benne a Kádár-korról, a rendszerváltásról és napjainkról is.

A *Távolságok* ügyes fogása a második egység. Ebben a részben a szerző azzal a – más alkotóknál is alkalmazott – ötlettel él, hogy a kisregény (fiktív) alakjától, az apától (Tolnai Miklós) kapta meg a korán elhunyt szerető, Anikó napjóját, amelybe ő (a mű szerint T. M.) beleír. Azaz kiegészítéseket fűz a feljegyzésekhez: saját szemszögéből értékeli valamikori énjét / énjüket. Így mintha irodalomként olvasná az egykor vele is megsetteket. Anikónak a kapcsolat sodrában

született mondataihoz T. M. később fűz elmélkedéseket: akkor, amikor a nő már halott. A férfi nemcsak a felesége előtt titkolt kapcsolat abszurditásával néz szembe, hanem az Évával kötött házassága válságával is. (A szerelem életszerűségét s a férfi „szemérmességét” aláhúzó szerepel az 1973 őszi szavak között az alábbi bekezdés: „A következő három hónap bejegyzései annyira intímek, hogy nem kívánom titkukat megosztani másal. Csak kettőnkre tartozik. T. M.”)

E naplóforma szerepeltetése mellett érdekes írói *trouvaille* az, hogy a fiú mindvégig *valakihez* szól: az egyes szám második személy, a *te*, az anya szavai között a magázó formula („higgye el”) alanya nem jelenik meg. Nem tudni, hogy a pszichológus vagy – s ez a talány lényege – az olvasó az, aki a megszólított. Esetleg a kihallgató tiszt. (Ez utóbbit valószínűsíti a mű felütése is: „Nem akartam

embereket látni. Kérelmeztem, hogy inkább magánzárkába tegyenek – mint ahogy korábban az előzetesben is. Az ügyvédem végül elintézte. Itt most jó... Vannak, akik megőrülnek a magánytól. Nekem a szabadságot jelenti. Van időm tisztába tenni a dolgokat.” – Ekkor a befogadó még nem tudja, hogy a fiú miért van börtönben; a végzetes gyorsulási versenyről csak jóval később, az utolsó lapokon értesül...)

A kisregény végig fenntartja a személyesség intimitását, támogatja a valóságos őszinteségét. Meggyőzi olvasóját arról, hogy Oláh András, a sikeres költő *epikus*ként is értékes könyvvel gazdagította a magyar prózát.

OLÁH ANDRÁS: *Távolságok*. Budapest, 2025. Arany János Alapítvány – Orpheusz Kiadó, 173. p.

KARÁDI ZSOLT

Szerzőink

Baku Laura – tanár, Tiszakóród

Dr. Horváth Gergely – ny. főiskolai tanár, ELTE TTK Környezet- és
Tájföldrajzi Tanszék

Prof. dr. Jánosi Zoltán – a Magyar Művészeti Akadémia levelező tagja,
irodalomtörténész, a Nyíregyházi Egyetem volt
rektora

Dr. habil. Karádi Zsolt PhD – főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem

Dr. habil. Kókai Sándor PhD – főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem

Prof. dr. Kormány Gyula – főiskolai tanár, professor emeritus, Nyíregyházi
Egyetem

Kujbusné Dr. Mecsei Éva PhD – történész-levéltáros, c. levéltárigazgató,
Nyíregyháza

Marik Sándor – újságíró, Budapest

Dr. Mercs István PhD – irodalomtörténész, Nyíregyháza

Dr. Nagy Balázs PhD – irodalomtörténész, Nyíregyházi Egyetem

Radnai Dániel Szabolcs – irodalomtörténész, Nyíregyházi Egyetem

Papp László – tanár, Nyíregyháza

Dr. Takács Tibor PhD – történész, ÁBTL, Budapest

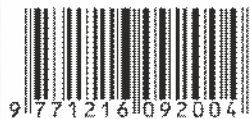
750 Ft



SZINDBÁD (LATINOVITS ZOLTÁN)



Nemzeti
Kulturális
Alap



NYIREGyhÁZA
Értéktár